

ПАИС
51187

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
КИРИЛ
И МЕТОДИЙ.

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1982

ТОМ XVII КН 2

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ
И МЕТОДИЙ“

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

FACULTE PHILOLOGIQUE
LINGUISTIQUE
SOFIA 1982
Tome XVII, LIVRE 2

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ЕЗИКОЗНАНИЕ
СОФИЯ 1982
Том XVII, КНИГА 2

ПАИС
III 87

80

Редакционна колегия

Проф. д-р Станьо Георгиев (отговорен редактор),
проф. Никола Ковачев,
доц. Йордан Еленски,
Мария Дамянова (секретар)

Редактори на издателството

Таня Бехар
Любомира Вържарова
Александра Манчева
Художествен редактор Таня Николова
Технически редактор Емилия Василева
Коректор Иванка Балъкова

Дадена за набор юли 1981 г. Подписана за печат декември 1981 г.
Излязла от печат януари 1982 г. Печатни коли 13. Издателски коли 13.
Условно издателски коли 12,61. Формат 16/60/90.
Литературна група III-8. Издателски № 25474.
Тираж 530. Цена 1,71 лв. КОД 02/9535112311/5014—21—82.

ДИ „Наука и изкуство“ — София
ДП „Димитър Найденов“ — Велико Търново

9033/1982
ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА

гр. В. ТЪРНОВО ДП
Великотърновски университет „Кирил и Методий“
с/о Jusautor, Sofia, 1982

Индекс 80 (05)

СЪДЪРЖАНИЕ

1. П. Христов. Дистрибуция на глаголните представки в романските езици в сравнение с български език (продължение от том XVI)	7
2. В. Вџтов. Начини за предаване на чужда (персонажна) реч в художественото повествование	33
3. К. Цанков. Категорията залог и възвратните глаголи в съвременния български език	65
4. П. Джамбазов. Внешня деривация русских префиксальных глаголов третьего продуктивного класса	97
5. И. Маринова. Към въпроса за семантико-синтактичните особености на глаголите с ограничена семантична структура в българския книжовен език	129
6. Ст. Сарлов. Някои семантични и граматични свойства на немските представки ФЕР- и ЕНТ- и техните български съответки. Една съпоставителна студия	155
7. Соня Дякова. Структурно-семантични модели с fall + адвербиална частица или предлог и техните съответствия в българския език	173

TABLE DES MATIERES

1. P. Hristov. Distribution des préfixes verbaux dans les langues romanes en comparaison avec le bulgare	7
2. V. V at o v. Means of rendering characters speech in prose narrative	33
3. K. Tsankov. The category of voici and the reflexive verbs in modern bulgarian	65
4. P. Djambasov. Dérivation externe des verbes préfixaux russes du troisiem type	97
5. J. Marrinova. To the Problem of the Semantic-Syntactic Peculiarities of Verbs with Limited Semantic Structure in the Bulgarian Language	129
6. St. Sarlov. Einige semantische und grammatische Eigenschaften der deutschen Präfixe VER- und ENT- und ihrer bulgarischen Entsprechungen	155
7 Sonya Dyakova. Structural-semantic patterns with Fall + adverbial particles prepositions and their Balgarian Equivalentents	173

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XVII, кн. 2

Филологически факултет

1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 2

Faculté philologique

1982

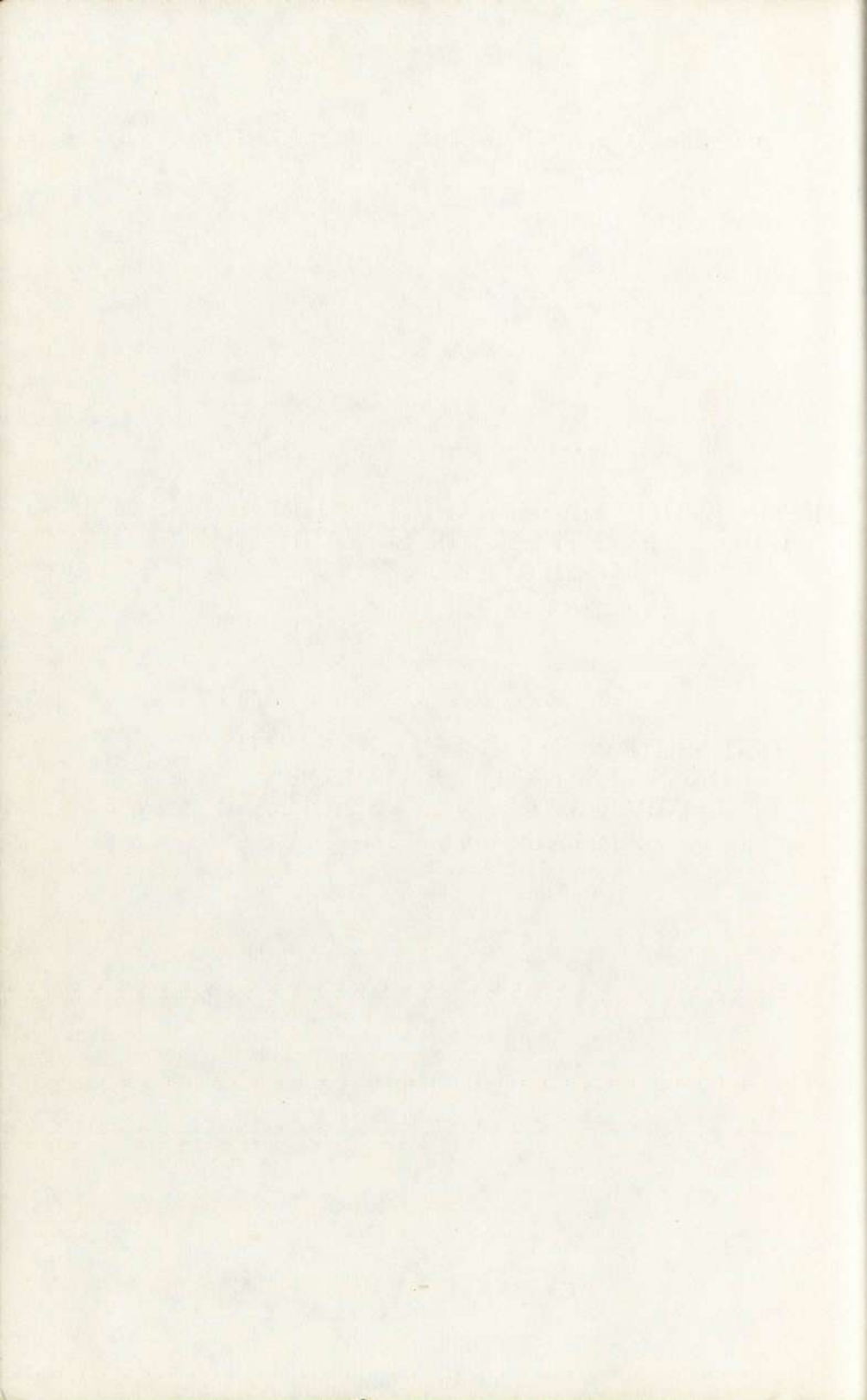
ПАИСИЙ ХРИСТОВ

ДИСТРИБУЦИЯ НА ГЛАГОЛНИТЕ ПРЕДСТАВКИ
В РОМАНСКИТЕ ЕЗИЦИ В СРАВНЕНИЕ
С БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
(продължение от том XVI)

PAISSY HRISTOV

DISTRIBUTION DES PRÉFIXES VERBAUX
DANS LES LANGUES ROMANES
EN COMPARAISON AVEC LE BULGARE
(suite du tome XVI)

София 1982

III. МОДАЛНИ ГЛАГОЛИ

Инфинитивът в романските езици е неактуализирана глаголна форма, която сама по себе си няма отношение нито към времето на процеса, нито към лицето, което го извършва. За да бъде актуализиран процесът, изразен чрез инфинитив, се употребяват полуспомагателни глаголи, които могат да засягат фазите на действието или пък да показват отношението на субекта към процеса. При втория случай се касае за модални глаголи. Както беше посочено в началото, те заемат средна позиция между *être* и *avoir*. Модалните глаголи се появяват тогава, „когато на глаголната идея трябва да се придаде характер на виртуалност“¹.

„Модалните глаголи бележат ориентацията на субекта към процеса, който трябва да се извърши... посредством модалния глагол субектът актуализира процеса в инфинитив, т. е. дава все по-реална представа за него и успоредно с това се разкриват постепенно идеите на *pouvoir*, *vouloir* и *devoir*... Модалното напрежение нараства пропорционално с актуализирането на процеса, без обаче да се достига до действително актуализиране.“²

В българския език инфинитивът е изчезнал и на него отговаря конструкцията *да*+глагол, която е носител на граматическата категория лице, но не влиза във временни опозиции. По принцип няма съществена разлика между процеса, изразен с инфинитив, и процеса, изразен с конструкцията *да*+глагол. И в двата случая има потенциалност, сродна с тази на модалните глаголи *мога*, *искам*, и *трябва*. Последователността в значението на тези глаголи бележи две успоредни тенденции — от субективност към обективност и от потенциалност към реалност.

Възможно ли е смисълът на модалните глаголи да бъде конкретизиран и в какво отношение? Въпросът ни интересува единствено от гледна точка на префиксацията.

Представките в романските езици са с подчертано конк-

¹ G. Moignet, L'incidence de l'adverbe et l'adverbialisation de l'adjectif, Trav. de ling. et de litt., 1963, I, p. 188.

² К. Манчев, Morphologie française, cours théorique, Sofia, 1976 p. 307.

ретно значение и имат афинитет към глаголите за движение в пространството. При модалните глаголи динамичността има съвсем друг характер — тя не се състои в действие, а в предразположение към действие, т. е. в предефективност. Следователно тя не може да има конкретна пространствено-временна локализация. И действително модалните глаголи *pouvoir, vouloir, devoir* (fr.), *potere, volere, dovere* (it.), *poder, querer, deber* (esp.), *poder, querer, dever* (port.), *a putea, a vrea, a trebui*, (rom) не дават представъчни производни. *Requerer* (port., esp.) е образуван въз основа на транзитивното ефективно значение на *querer*.

В българския език представките могат да имат отношение и към фазите на действието, и към начина на протичането му. Но при модалните глаголи в същност няма действие. Следователно и в българския език не може да се очаква някакъв особен афинитет между представките и модалните глаголи. *Мога* е дал само един представъчен глагол, чрез който може да се актуализира процесът, но който престава да бъде чисто модален, а засяга последната фаза на протичането на действието (*Той смогна да извърши всичко навреме*). Тук се проявява редуциращото значение на представката *с-*, което свежда модалността до ефективност: *спомогнах да направя-направих*. Глаголите *помогна* и *подпомогна* също са в състояние да актуализират инфинитив, но те имат и фактивна употреба: *Подпомогнах му да свърши навреме* и *Помогнах на приятелите* (т. е. „направих така, че да могат“).

Останалите производни на *мога* (*домогна се, замогна се, надмогна, възмогна се, превъзмогна, изнемогвам*) имат в основата си потенциалното ядро на *мога* (изразяват възможност), но те не са модални. В някои случаи представките конкретизират процеса, като го изнасят извън субекта (*надмогна, превъзмогна*). Тук пространствената ориентираност на представките насочва модалния глагол не към актуализиране на инфинитив, а към конкретен обект. Значението на производните на *мога* може да се интерпретира по следния начин:

Домогна се — „стремя се упорито, проявявам известно нахалство, за да достигна нещо, да сполуча“ (БТР—А)³. Представката *до-* е запазила основното си значение за достигане до нещо (обект, цел или резултат).

Замогна се — „започвам да мога, ставам самостоятелен“. Глаголът е стеснил значението си в областта на материалното богатство. С подобно значение се употребява и *възмогна се*.

Надмогна и *превъзмогна* означават, че възможностите на субекта превъзхождат съпротивлението на обекта.

Внимание заслужава семантиката на *изнемогвам*. Слож-

³ Л. Андрейчин, ... Български тълковен речник, „Наука и изкуство“, София, 1955 г.

ната представка *изне-* се среща в още един произведен глагол — *изненадам*, при който *из-* пази привативното си значение за излизане или изваждане от нещо: *изненадам някого* означава „изведа от (=прекъсна) състоянието на не надяван е“: *Вчера ни изненадаха гости*. При *изнемогавам* префективното значение на *мога* и отрицанието не позволяват на *из-* да реализира привативното си значение. Аналогичен е случаят с предлога *из*, който с глаголи, изразяващи насочено движение, има привативно значение, а с такива, които не предполагат ориентираност, значението за излизане от някаква среда не може да се осъществи и действието остава ограничено в нея: *излизам из* (=от) *града*, но *ходя из града*.

Вторият модален глагол *искам* в съчетание с представката *при-* изразява зараждане на желанието да се осъществи нещо: *Детето прииска вода*. В съчетание с дателно местоимение глаголът има безлична употреба: *Прииска му се да се разходи*. Това значение може да се отнесе към началната фаза на действието при глаголи като *прилошава ми*, *причернява ми*. Значението за близост на представката *при-* тук се явява като близост до момента, в който настъпва истинската проява на действието. Подобно е и значението на глаголите *доиска ми се*, *заиска ми се*, към които може да се приложи същият анализ.

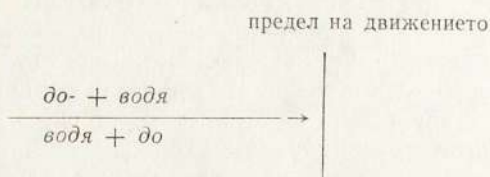
Представката *по-* означава моментна проява на модалността и може да се отнася и към процес, и към конкретен обект: *поискам да направя нещо*, *поискам нещо*. Глаголът има и безлична употреба. От горните разсъждения следва, че представките *при-* и *по-* в съчетание с модален глагол развиват неконкретни значения.

Изискам, подобно на *поискам*, влиза в два вида конструкции (със съществително и с *да*+глагол), само че семантиката му е по-различна — той предполага втори субект, към когото се предявява искане.

Разискам е произведен от транзитивното значение на *искане* и се отклонява от обекта на нашето внимание.

Третият модален глагол е *трябва*. Като безличен модален глагол той не приема представки. В производните *затрябва*, *дотрябва*, *притрябва*, *потрябва* значението за необходимост поради своята отдалеченост от конкретните пространствено-временни отношения неутрализира различията между представките и всички те означават начална проява на необходимостта. Любопитно е да се отбележи една особеност в семантиката на *до-*, която по начало означава последната фаза на процеса (*дочета*, *допиша*). При глаголи като *трябва*, които изключват идеята за движение и не са терминативни, *до-* проявява своята динамичност и означава достигане до момент на проявление на действието, означено с изходната основа, а това в същност е неговото начало: *дотрябва*, *доще ми се*. Като имаме пред вид,

че *до-* кондензира значението за достигане до някакъв предел, интересно е да се види мястото, което заема процесът, изразен от изходната основа, по отношение на движението, изразено чрез *до-*. При глаголите с пространствено значение (*водя, до-веда*) се получава събиране, наслагване на обобщеното значение на *до-* и конкретното значение на изходния глагол:

Едно просто аритметично правило за разместване на събираемите ни убеждава, че резултатът остава непроменен.

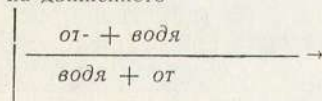
Много безлични изрази с модално значение (*мило ми е, мъчно ми е*) в съчетание с представката *до-* добиват идеята за начинателност: *домилее ми, домъчнее ми*. Тяхната семантика може да се представи така:

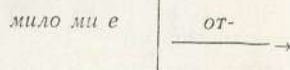
Тук няма събиране на еднопосочни движения. Пределът, до който стига идеята на *до-*, служи за начало на проявление на основната идея. Затова *домилее ми* трябва да се разглежда като началнофазов по отношение на *мило ми е*.

Аналогични разсъждения могат да се направят върху семантиката на представката *от-*, която с пространствените глаголи изразява отдалечаване от дадена точка, т. е. начална фаза на движението, а с модалните глаголи означава отдалечаване от състоянието, изразено с изходната основа.

Начало
на движението

Начало
на движението

Когато чрез *faire* се въздействува на модалните глаголи *pouvoir* и *devoir*, се получават производни, които имат за допълнение друго лице и служат да актуализират инфинитив (срвн.: *aider, obliger, помогна, задължа*). Единствено в българския език тези глаголи се явяват представъчни производни от мо-

далните *мога* и *дължа*. *Дължа*, който е личен глагол, се явява вариант на безличния *трябва*. Представката *за-* изразява ориентираност на действието към друг субект. Конструкцията *faire + vouloir* е невъзможна, тъй като желанието е израз на вътрешно състояние на човека и не може да се внесе отвън.

Най-сетне ще отбележим, че в никой от разглежданите езици на семантичния модел *faire + ne pas +* модален глагол не отговарят представъчни производни, образувани от самия модален глагол. Само вече разгледаният *изнемогвам* има отрицателно значение, но той не е модален.

Относно възможностите за префиксация на модалните глаголи можем да направим следното заключение: в романските езици конкретните значения на представките са несъвместими с модалността, изразена чрез *pouvoir, vouloir* и *devoir*, а в българския език е възможно представъчно изразяване на крайните фази на модалността (срвн. *доиска ми се, отця ми се*). Когато се съчетават с представки, запазили по-конкретно значение, *мога, искам* и *трябва* губят в известна степен своята модалност и придобиват в замяна на това ефективно значение, т. е. вече не изразяват само насоченост към процес, а самите те включват процес (*превъзможна, изискам*).

IV. ГЛАГОЛЪТ ИМАМ И ИДЕЯТА ЗА ПРИТЕЖАНИЕ

а) „*Être* представя съществуването от гледна точка на това, което се мисли като съществуващо. *Avoir* представя съществуването резултативно, като се тръгва от едно същество, по отношение на което се утвърждава съществуването на нещо.“⁴ Можем да приведем две доказателства за родството в значенията на *avoir* и *être*. Двата глагола се покриват в значенията си, когато са употребени безлично: *Il est des gens = il y a des gens*. Една конструкция с *avoir* при съблюдаване на съответни трансформационни правила може да се превърне в конструкция с *être*: *Pierre a les yeux bleus — Les yeux de Pierre sont bleus; J'ai un livre — Le livre est à moi*.

Следователно идеята за притежание се състои в утвърждаване съществуването на нещо по отношение на субекта. Тази отнесеност на обекта към субекта не е проява на динамичност, не може да се говори тук за истински ориентиран процес, а за състояние. Поради тази причина идеята за притежание трудно може да се поддаде на префиксална характеристика. Само в някои романски езици в случая е възможно префиксално да се изрази повторителност. В италианския език *riavere* може да има и лични форми (*Stamattina ria la febbre*), докато във френския и португалския език съществува само инфинитивът (*ra-*

⁴ G. Moignet, Incidence et attribut du complément d'objet, Travaux de ling. et de litt., 1975, Strasbourg, p. 258.

voir, reaver). Тъй като представката *re-* има динамична характеристика, тя се противопоставя на статичността на *avoir*. Началният динамизъм на *re-* среща съпротивлението на *avoir* и затова *ravoir* е познат само като инфинитив — като потенциална форма, която се нуждае от актуализатор.

В останалите романски езици (испански и румънски) съответните глаголи нямат производни.

Наблюденията върху романските глаголи за изразяване на притежание са валидни в значителна степен и за българския глагол *имам*. Префиксално е възможно изразяването на началната фаза на притежание: *заимам* (теоретически началото на действие в българския език може да се изрази представъчно почти при всички глаголи, които предполагат продължителност на действието) и идеята за краткотрайност: *поимам*.

Ограничени възможности за комбиниране с представки се наблюдават и при другите глаголи за притежание както в романските езици, тъй и в българския език. От глаголите *posséder* (fr.), *possedere* (it.), *poseer* (esp.), *possuir* (port.), *a poseda* (rom.) представъчно изразяване на отрицателната идея може да стане само във френския език (*déposséder*), испанския (*deposeer*) и румънския (*a deposeda*). Тъй като глаголт не е терминативен, отрицанието не може да се яви като анулиране на резултата от предшествувалото действие, каквото в същност няма (за разлика например от *lier — délier*).

Негативното значение на *dé-* се проявява успоредно с пространствения смисъл за отделяне. То цели да отдалечи субекта от обекта, чиято близост е утвърдена чрез идеята за притежание. Следователно предполага се трети агент, който да извърши процеса на отдалечаване. Оттук идва фактитивното отрицателно значение на *dé-*: *déposséder = faire ne plus posséder*.

В българския език *притежавам* и *лишавам* отговарят съответно на френските *posséder* и *déposséder* и не допускат представъчни производни: първият — поради пълно отсъствие на динамичност, а вторият — поради негативното си значение.

Глаголите *tenir* (fr.), *tenere* (it.), *tener* (esp.), *a ține* (rom.), *ter* (port.), *държа* бяха разгледани при пространственото значение на *être*. При намалена активност на субекта пространственото значение избледнява и глаголт се свързва с идеята за притежание. Този процес се чувства особено в португалския език, където *ter* е изместил *haver* в много от употребите му. Вече отбелязахме, че представъчни производни предлагат преди всичко пространствените значения на тези глаголи.

б) Когато фактитивната идея (*faire, правя*) въздейства на идеята за притежание, се стига до изразяване на динамичност, означаваща, че един обект става притежание на лицето, което върши действието, или на друго лице. Идеята се свежда

до формулата *faire+avoir*. Когато е налице един субект и той става притежател, имаме глаголи като *взема* и *prendre*, а когато при два субекта единият прави нещо притежание на другия, имаме глаголи като *давам* и *donner*.

Италианската съответка на *prendre* е *prendere*. В останалите романски езици с това значение се използва друг глагол [*tomar* (esp., port.), *a lua* (rom.)], а запазените съответствия на *prendre* (*prender* — esp., *a prinde* — rom.) имат ограничена употреба. В замяна на това всички тези езици са наследили представъчни производни от латинския глагол *prehendere* — *prendre*, и то приблизително в еднаква степен. Изключения има в португалския, където повторителността се предава с *retomar*, а освен това само във френския език съществува (*se*) *méprendre* (от *mes* — *minus*)⁵.

Българският глагол *взема* е в основата на следните представъчни производни: *довзема*, *завзема*, *извзема*, *свъзема*, *навзема*, *надвзема*, *отзема*, *раззема*, *превзема*, *привзема*. Тяхното значение е в тясна връзка със значението на съставляващите ги елементи и не изисква подробен анализ.

Интерес представлява един друг въпрос — след като във френския и българския език има представъчни производни съответно от *prendre* и *взема*, в какво отношение представките характеризират процеса в единия и другия случай?

При разглеждането на глаголите за движение установихме значително сходство в значението на представъчните производни от българския език и от романските езици. Това се обяснява с подчертания афинитет между съставляващите елементи — представките и изходните основи и в двата случая имат пространствено значение. Глаголите *prendre* и *взема*, означаващи началната фаза на притежането, макар че изразяват динамичен процес, не се схващат като глаголи за движение. Те могат да имат отношение към субекта, който става притежател, или към обекта, който влиза в притежание.

Оказва се, че френските глаголи в значителна степен съхраняват елементи от пространствената природа на представките: *apprendre* (*ap-* означава насоченост на процеса към субекта); *entreprendre* (*entre-* предполага избор на решение за действие в някаква насока); *surprendre* (идва от аналитичната конструкция *prendre sur le fait* — *surprendre un voleur*, като смисълът се е разширил до степен да изразява нещо неочаквано); *se méprendre* (умалителната представка *mes* (*minus*) предполага оценка на обекта под истинската му стойност; неточността в преценката при *se méprendre* се явява обобщена и глаголът означава „лъжа се“ = „prendre une chose pour une autre, ne pas

⁵ Виж Р. Hristov, *Distribution sémantique des préfixes verbaux en français moderne*. — Rev. roum. de ling. Buc., 1977, № I, p. 57—58.

la prendre comme il faut“. Само *re-* изразява просто повторителност.

В българския език също има представъчни глаголи от *взема*, които изразяват насочеността на процеса като движение от обекта към субекта: *завзема* (атрибутивност), *извзема* (отдалечаване), *раззема* (разпределителност), *превзема* (преминаване през определено пространство с цел да се завземе; глаголът *взема* е несъвместим с представъчното изразяване на повторителност с *пре-*. При останалите производни на *взема* представките изразяват отношение към количеството или обема на обекта. В *довзема до-* означава достигане на количествен предел. Подобно атрибутивно значение има и *привзема*. В *навзема на-* изразява множественост на обектите. *Надвзема* значи „*взема над, свръх нормалното*“. Представката *от-* в *отвзема* показва количествено, а не пространствено отделяне. *Съ-* в *съвзема се* проявява значение за отделяне и отдалечаване от някакво състояние. Това се потвърждава и от подсилването на привативната идея с предлога *от-*: *Още не съм се съвзел от болестта* (БТР—А).

И тези примери ни убеждават в по-широките комбинаторни възможности на българските представки, в по-лесната им адаптация към смисъла на изходния глагол. Ще подкрепим това твърдение със следния пример. Френската представка *ad-* и българската *до-* изразяват насоченост на процеса към някакъв предел. В съчетание с *нося до-* изразява предел в пространството, с *живея* — предел във времето, а с *взема* — количествен предел. Съответната френска представка се комбинира само с пространствения глагол *porter (apporter)* и изключва временната и количествената определеност. Следователно на равнището на езика трябва да се говори за много по-широко и по-общо значение на българските представки в сравнение с романските.

Същата теза се потвърждава и от романските съответствия на българския глагол *дам (donner — fr., dare, donare — it., dar — esp., port., a da — rom.)*. Тук процесът се характеризира с тройна определеност: има обект, който преминава от един субект в друг. Тази определеност се явява пречка за пространственото значение на представките. С изключение на френския глагол *s'adonner*, при който *ad-* и възвратната форма ориентират процеса към самия субект, в романските езици единствено повторителността може да се предаде представъчно: *redonner, ridare, a reda*.

В българския език пространствена насоченост или отношение към един от субектите съдържат следните производни: *вдам, задам, отдам, подам, раздам, предам, продам* (с чувствително специализиране на смисъла в последния случай). Ос-

таналите производни засягат обекта откъм количествената му страна: *додам, надам, наддам, придам, недодам*.

Отрицателната идея *faire ne pas avoir* се изразява най-общо с *оставям* и *laisser*, когато се отнася до самия субект, и с *лишавам* и *priver*, когато засяга друго лице. Вече беше отбелязано, че негативното съдържание по принцип е несъвместимо с префиксалната характеристика. Съществуването на *délaisser* във френския език и на *изоставя* и *предоставя* в българския език не опровергава горното твърдение. Смисълът на *laisser* и на *оставя* може да бъде представен като движение на обекта от неговия притежател — субекта (С) до бъдещото месторазположение (М). Или графично:

С — оставя/laisser → М

В началото си това движение се явява отрицание на притежанието, на резултата от *взема/prendre* и не допуска представъчни образувания. В края си то се доближава до пространственото значение на *сложа* и макар и в малка степен се поддава на представъчна характеристика. Представките *dé-* (*délaisser*) и *из-* (*изоставя*) подчертават отдалечаването от субекта, а *предоставя* предполага друго лице или предмет, по отношение на който се върши действието.

Налага се следното заключение относно префиксацията при глаголите за притежание. Липсата на пространствена ориентираност на процеса ограничава до голяма степен префиксалните способности на глаголите във френския език. В българския език представките, при невъзможност да изразят пространствено отношение към процеса, проявяват отношение към количественото изменение на обекта, без да се отдалечават от инвариантното си значение.

V. ГЛАГОЛИ ЗА ВЪЗПРИЯТИЕ

В идеогеничната поредица глаголите за възприятие заемат междинно положение между *avoir* и *faire*. Те изразяват предварителна ангажираност на обекта.⁶ Ще разгледаме основните глаголи за възприятие: *чувствувам, чувам, виждам, слушам и гледам*. В зависимост от активността на субекта те могат да се разделят на две групи. Към първата ще отнесем *чувствувам, виждам* и *чувам*, субектът на които е пасивен, но има способността да възприема, да отразява въздействието на дразнителя — на обекта. Поради тази причина те могат да имат не само актуално значение за възприятие, но и виртуално значение, от-

⁶ К. Mantchev, Hiérarchie sémantique des verbes français contemporains, Cahiers de lexicologie, Paris, 1967, I, p. 37.

насящо се до способността на субекта да възприема. Към втората група спадат глаголи като *слушам* и *гледам*, чийто субект е активен. Пасивността на субекта при *чувам* и *виждам* и активността му при *слушам* и *гледам* дават основание на Б. Потие да противопостави тези двойки глаголи според критерия субективност/обективност:

Regarder —————> *Voir*
„subjectivité“ „objectivité“

Това се потвърждава от възможността на тези глаголи да се комбинират с наречия, различно ориентирани към глаголното действие: *regarder attentivement* се отнася до субекта, а *voir clairement* — до обекта.⁷

В какви отношения може да се характеризира процесът, изразен от тези глаголи в българския и в романските езици?

На първо място се проявява характерната за романските езици възможност за изразяване на повторителност, макар че тя не е еднакво застъпена. Във френския и италианския език тя засяга и трите глагола (*ressentir, risentire, reentendre, riudire, revoir, rivedere*). В испанския, португалски и румънски език идеята на *reentendre* се предава описателно (*oir de nuevo, ouvrir de novo, a auzi din nou*). В същите три езика останалите два перцептивни глагола имат производни с *re-*: *ressentirse, ressentir, a resinti; rever, a revedea*.

В българския език развитието на глаголната идея все още не е стигнало при *чувствувам, чувам* и *виждам* до положение, че да може да се изрази повторителност с представката *пре-*. Причината не е в самата глаголна идея, а в спецификата на представката *пре-*, която с глаголи, предполагащи движение, изразява преминаване през някаква среда и едва при глаголите, чието действие е свързано с конкретен материален резултат (съответстващи на позицията *faire*), тя изразява повторителност.

Чувствувам, виждам и техните съответствия в романските езици са разширили значението си по посока на интелективното възприятие — в перспектива умът чувствава или вижда какво може да стане. Това им значение е в основата на производни глаголи за предварителност: *предчувствувам, предвиждам, pressentir, prévoir, pressentire, prevedere* etc.

Слуховото възприятие си остава винаги свързано с настоящия момент. Поради това съответните перцептивни глаголи не могат да изразяват предварителност. *Чувам, entendre* и т. н. не се комбинират с *пре-* (*pré-*). Затова пък романските глаголи за слухово възприятие са разширили значението си до степен да изразяват интелектуално възприятие. Когато има разлика меж-

⁷ В. Pottier, *Présentation de la linguistique, Travaux de ling. et de littérature, Strasbourg, 1967, t. I., p. 45.*

ду предаваната и приемана информация, т. е. когато в (или под) това, което се предава, се крие нещо допълнително, което се извлича от приемащата информацията, се използват производни интелективни глаголи с представката *pod-* (*sous-*): *podразбирам*, *sous-entendre*, *sottindendere*, *subentender* (port.). *Sobreentender* в испанския език означава, че към предаваната информация приемателят добавя подразбираемата.

Романските езици са наследили латинския производен глагол *provideo/pouvoir*, *provvedere*, *proveer* (esp.), *prover* (port.), чиито съставни елементи имат проспективна насоченост.

В сравнение с глаголите за движение пасивните перцептивни глаголи в романските езици приемат по-малък брой представки: *re-*, *pré-*, *con-*, *sous-*, *pro-*. Във връзка с това Вандриес отбелязва следното за производните на латинския глагол *video*: „*Video* се различава от глаголи като *specio* по това, че почти не образува производни. Представките, означаващи различните модалности на процеса (*ad-*, *circum-*, *de-*, *in-*, *per-*, *pro-* etc.), естествено се съчетават с глаголи за движение. А глаголите за възприятие почти не приемат такива представки. Производният *provideo* има преносен смисъл. Колкото до *invideo* („porter envie jalouser, hair“), той означава душевно състояние, предизвикано от друг: *invideo alicui* означава собствено „quelqu'un excite ma jalousie, me fait ombre“⁸.

Процесът, изразен от *чувствувам* и неговите съответствия, е по-податлив към взаимност, към сумарност, отколкото при *чувам* и *виждам*, където действието протича индивидуално. Това се потвърждава от наличието на социативните производни *съчувствувам*, *consentir*, *consentire*, макар че се наблюдава изместване на смисъла, и от несъвместимостта на идеята за взаимност със значението на *чувам* и *виждам*. Любопитно е да се отбележи, че реципрочност при *виждам* се изразява чрез възвратната форма (*виждаме се*), а при отглаголното съществително *виждане*, понеже липсва вербалната категория възвратност, идеята се предава префиксално: *свиждане*. Но има съществена разлика между социативността на *съчувствувам*, при която субектите са ориентирани към един и същ обект, изпитват едно и също чувство, и реципрочността на *свиждане*, при която те са ориентирани един към друг. В романските езици въпросът за реципрочността при *voir* е решен чрез употребата на представката *entre-* (*intra-*): *entrevoir*, *intravedere*, която подчертава, че действието става между два или повече субекта (срвн. още френското съществително *entrevue*).

В българския език има, освен разгледаните в сравнение с романските езици, и други производни от перцептивните глаголи. Ще се спрем на следните по-интересни случаи:

⁸ J. Vendryes, *Choix d'études linguistiques et celtiques*, Paris, Klincksieck, 1952, p. 120.

Чувствувам образува префиксални глаголи с *по-* и *раз-*. Идеята за краткотрайно действие на представката *по-* се доближава до видовото значение на *почувствувам*. По-горе посочихме, че от пространствено разпределителното значение на *раз-* се стига до усилителното значение. А повишената интензивност на процеса, изразена чрез *раз-* в съчетание с пасивни глаголи, може да инверсира насочеността на процеса от субекта към обекта и да се получат активни глаголи. По такъв начин се стига до фактитивното значение на *раз-* в случаи като *разчувствувам*, *разплача*.

Глаголът *чуя* според П. Пашов⁹ влиза в комбинация със следните прости представки: *до-*, *за-*, *по-*, *при-*, *про-*, *раз-*, *с-*. Най-ясно се чувствава пространственото значение на представката при *дочуя*, тъй като се набляга на отдалечеността на слуховия дразнител и на това, че звуковите вълни достигат ДО слуха на субекта. Запазено е пространственото значение на представките и при *зачуя*, *счуя*, които означават, че се чува отдалече и затова неясно, слабо. *Прочуя (се)* и *разчуя (се)* са близки по значение. Първият се отнася до лица и предполага проникване в дълбочина, а вторият се отнася до действия, събития и предполага разпространение в широта. *Почуя* и *причуя* се срещат по-рядко и изразяват неинтензивно действие.

Според П. Пашов¹⁰ *видя* приема представките *до-*, *за-*, *на-*, *по-*, *про-*, *пре-*, *недо-* (тук нямаме за цел да разглеждаме комбинациите от две или повече представки, но включваме *недо-*, тъй като тя има самостоятелен статут). Обяснението на семантиката на производните с *до-*, *по-*, *пред-*, *недо-* е свързано с основното значение на представките и не представлява особена трудност. Ще се спрем само на производните с останалите представки.

Завидя. В пространствен план *за-* означава насоченост на процеса (*замина*, *затичам се*). Идеята на *завидя* се заключава в съсредоточаване на процеса в един пункт, който отначало се явява само обект на действието, а после се явява и негов подбудител: *завиждам му за успехите* — „успехите му будят завист“.

Навидя. Когато пространственото значение за контакт с обекта е отслабнало, *на-* изразява непълнота в извършването на действието или действие, което става от време на време. Такъв е случаят с *навидя*: *Защо не дойдеш да ни навидиш* (БТР—А). Въпросният процес е слабо интензивен или става от време на време.

Провиждам се употребява с две значения — „започвам да виждам“ и „виждам през нещо“, т. е. „преодолявам някаква преграда, за да реализирам процеса“ (*Едва провиждам дърве-*

⁹ П. Пашов, Българският глагол, София, 1966 г., с. 240.

¹⁰ П. Пашов, цит. съч., с. 122.

тата през мъглата — БТР—А). Като първично може да се смята второто — пространственото значение. Начално-фазовият смисъл на *про-* е свързан с началния момент на преодоляване на съпротивлението (срв. например *проходя* и *пропиша*, свързани с преодоляване на едно състояние, което не е давало възможност за реализиране на процеса).

Разгледаните производни показват, че в зависимост от характера на възприятието основните глаголи се комбинират с различни представки, като най-често представките за насоченост към обекта или за близост и допир служат да изразят слаба проява на действието, т. е. действие, което по интензивност се до б л и ж а в а до нормалното.

Към втората група глаголи спадат *слушам* и *гледам*; *écouter*, *regarder*; *ascoltare*, *guardare*; *escuchar*, *mirar*; *a asculta*, *a privi* etc.

Съществува голяма разлика в комбинативните възможности на българските и романските глаголи. В романските езици предразположението на субекта да възприема това, което може да се чуе или види, предполага и умствено напрежение, т. е. активност на субекта, която трудно се подава на пространствена характеристика. В *regarder un film*, *écouter une chanson* се набляга върху развитието на процеса, като се изключват началото и краят на проявлението му. В испанския език глаголят *mirar* (на френски *mírer*) идва от народния латински език *mirare*, а *admirar* произлиза от класическия глагол *admiror*. И тук липсата на префиксални производни се обяснява с по-слабата съчетаемост на романските представки.

В българския език представките проявяват несравнимо по-голяма съчетаемост с перцептивните глаголи *слушам* и *гледам*. Процесът може да бъде уточнен в най-различни отношения. Пространствената ориентираност е избледняла, но връзката между езиковото значение на представката и значението на производния глагол навсякъде е очевидна. Представката *в-* подчертава насочеността на процеса към обекта и проникването в него. Показателно е удвояването на представката *в-* с предлога *в*: *вглеждам се в лицето му*, *вслушвам се в думите му*. Подобна ориентираност към обекта изразява и представката *за-*, само че тук не се прониква в обекта, а той се обхваща като цяло. Връзката между значенията на *в-* и *за-* личи и от това, че производните със *за-* изискват допълнение, въведено често с *в*: *заслушах се в песента на жътварките* (БТР—А).

Чрез *до-* се означава, че процесът трае до момента, до който трае активността на обекта — дразнител: *догледам филма*, *дослушам песента*. И представката *из-* се отнася до продължителността на процеса. Тя означава достигане до неговия предел, наблягайки върху пространствената определеност на обек-

та: *изгледахме цялата изложба; ще го изгледаш като теле железница; изслушах речта му внимателно* (БТР—А).

Представката *на-* със сативното си значение се отнася до степента на проявление на процеса — субектът изпитва насита от извършваното действие: *нагледам се, наслушам се*.

Как може да се обясни фактът, че и *от-* също може да има сативно значение, след като значенията на *на-* и на *от-* на езиково равнище са различни? В същност производните с *на-* и производните с *от-* предполагат продължителен процес, само че *на-* го представя откъм неговия краен предел — стига се до задоволство, а чрез *от-* действието се показва още от самото му начало: *отслушах си хубава музика; отгледах си природни красоти*.

При *отглеждам дете* глаголът не е за възприятие, а при *отгледам* със значение „гледам продължително някого, когато се отдалечава“ ясно личи пространственото значение.

Значението за обхватност на *о-* е запазило пространствения си характер и отнася действието към средата, заобикаляща субекта: *ослушам се, огледам се*.

Това, че *гледам* и *слушам* имат активен обект и по думите на Б. Потие (вж. по-горе!) се отличават със „субективност“, се потвърждава и от факта, че след префиксацията значителен брой от техните производни се конструират с възвратните местоимения *се* и *си*: *вгледам се, загледам се, нагледам се, огледам се, отгледам си*. Тези местоимения не се явяват съответно пряко и непряко допълнение, а представляват неделима част от глаголната форма, която е носител на двойно изразяване на субекта. Лесно е да се разграничи *оглеждам се в огледалото*, където *се* е пряко допълнение, от *оглеждам се, когато пресичам улицата*, където то няма синтактична функция.

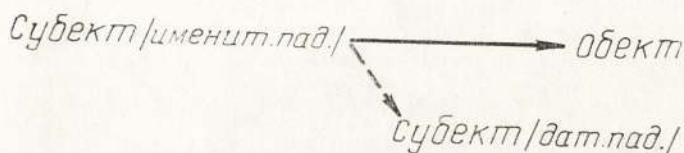
По думите на Й. Пенчев при рефлексивните глаголи представките „дават отношението между действието и субекта на действието — при това тяхното значение се проявява само ако глаголът е свързан със *се*, т. е. носител на значението е „префикс + *се*“¹¹. При посочените представячни възвратни глаголи от *гледам* субектът е изцяло погълнат от процеса. Заради това субектът е изразен повторно чрез винителната форма *се*, която не се явява крайна граница на действието, както при *мия се*. *Се* е преходен етап в развитието на процеса за достигане до крайната граница, която, изразена или не, най-често има обстоятелствен (пространствен) характер: *вгледам се в, загледам се в, огледам се наоколо*. А при избледняване пространственото значение на представката като крайна граница се явява обект във функция на непряко (а понякога и на пряко) допълнение:

¹¹ Й. Пенчев, Рефлексивните, медиалните и пасивните изречения в български език. — ИИБЕ, кн. XXI, 1972 г., с. 248.

не мога да ѝ се нагледам; наслушах се хубава музика. Схематично това може да се представи така:

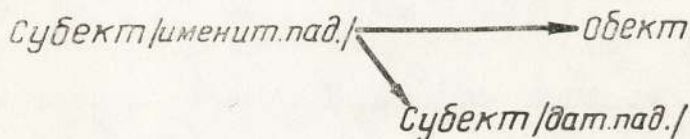
СУБЕКТ (именит. пад.) → СУБЕКТ (вин. пад.) → ОБЕКТ.

Можем да различим два случая при възвратните глаголи със *си*: със задължителна и с факултативна употреба на *си*. При втория случай „възвратната форма означава, че действително се върши за самото глаголно лице (за самия субект), например: *мисля си, играя си...* и пр.“. Тези глаголи се схващат като „стилистически емоционално оцветени“¹². Процесът в изрази като *мисля си какво да правя* може да се представи по следния начин:

(Прекъснатата линия означава факултативна употреба на *си*).

Когато употребата на *си* е задължителна, се подчертава, че действието засяга чувствително субекта, който има положително или отрицателно отношение към процеса (*отгледах си интересни места*). Или схематично:

И останалите представки, с които се съчетават *слушам* и *гледам*, пазят в значителна степен изходната си семантика. *По-* с двата глагола означава краткотрайно действие: *погледам, послушам*. Пространственото значение на *пре-* в съчетание с *гледам* предполага или сумарен обект (*преглеждам материали*) и с това си значение се доближава до производния глагол с *раз-* (*разглеждам картини*), или има по-стеснено, специализирано значение: *преглеждам болен*. Като частен случай на *преглеждам* с този му смисъл се явява *преслушвам* (болен). Специфични особености се наблюдават и при съчетанието на въпросните глаголи с *при-*: В *някой ни е прислушал разговора* се изразява близост на субекта до обекта. С такъв смисъл се употребява и производният глагол с *под-*: *подслушвам*. Близост до обекта има и

¹² Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964 г., с. 300.

при- приглежадам болни (стари) хора, където *при-* се съчетава с посоченото на четвърто място в БТР—А значение на изходния глагол: „грижа се, бдя над някого“. *Про-* в съчетанне и с двата перцептивни глагола може да има начинателно значение: *Пази боже сляпо да прогледа; Наля вода в ушите ѝ, за да прослуша* (БТР—А). *Прослушам* има и курсивна употреба: *прослушвам лекции*. В глагола *съгледам* („гледам внимателно или ми прави впечатление, та виждам и запомням“ — БТР—А) се проявява привативното значение на представката *съ* — субектът като че отделя обекта от заобикалящата го среда, за да задържи или запомни неговия образ.

Разделянето на перцептивните глаголи на активни и пасивни в същност не е от решаващо значение за префиксалната им валентност. Оказа се дори, че в романските езици перцептивните глаголи с активен субект изключват префиксацията, а тези с относително пасивен субект, макар и в редки случаи, се комбинират с представки. В българския език съчетаемостта на въпросните глаголи с представки зависи от спецификата в значението им, но решаваща е ролята на представките, които имат много по-широк диапазон от значения и по-голяма съчетаемост.

Въздействието на глагола *faire* върху перцептивните глаголи обикновено остава на нивото на аналитичната фактитивна конструкция: *faire entendre, faire sentir, карам да по/чувствува, карам да чуе*. Единствено за зрителното възприятие фактитивната идея се кондензира в глаголите *покажа, montrer, mostrar, mostrar, a arăta*. В романските езици срещаме производни само с представката *dé-*, която има усилително значение, изразяващо се в отделяне на обекта от заобикалящата го среда: *dé-montrer, dimostrare, demostrar*. В румънския език съществува само производният глагол *a demonstra*, който е заемка от латински език. В българския език *покажа* може да служи за основа и на други производни: *попокажа, допокажа*. Фактитивно значение има и глаголът *разчувствувам*, за който вече стана дума.

Перцептивните глаголи с активен субект по-рядко влизат в комбинация с *правя (карам)*, тъй като има известно противоречие между активното поведение на субекта и активното значение на *правя*, което предполага пасивен субект. Тук няма прости глаголи с фактитивно значение, които да са обект на нашето проучване с оглед на префиксацията.

„Интелективната идея е противоположна на идеята за възприятие. . . При интелективната идея субектът схваща това, което е обектът.“¹³ Основните интелективни глаголи са:

Мисля, penser, pensare, pensar, a gândi;

Разбирам, comprendre, comprendere, comprendre, a înțelege;

¹³ К. М а n t c h e v, Morphologie française, Sofia, 1976, p. 19.

Зная, savoir, sapere, saber, a ști.

Penser, comprendre и *savoir* се намират в низходяща градация в зависимост от активността на субекта. Най-висока е тя при *penser*, а най-ниска при *savoir*. От гледна точка на префиксацията само *penser* допуска комбинация, и то само с представката *re-*: *repenser. Comprendre* е представъчно образуван от социативната представка *com-* и глагола за притежание *prendre*. Интересно е, че и в български език за основа на *разбирам* служи глагол, който е означавал „вземам“. Дисоциативната представка *раз-* подчертава избирателната роля на съзнанието при възприемане на информацията. Това е още един пример за спецификата на формирането и развитието на семантиката на думата. *Разбирам* и *comprendre* имат едно и също значение, но до него се е стигнало по различни пътища, макар че се изхожда от една и съща идея.

Българските интелективни глаголи в различна степен проявяват съчетаемост с представки в зависимост от активността на субекта. Най-висока съчетаемост има *мисля*, който се комбинира най-често със следните представки: *за-, из-, об-, ос-, по-, пре-, про-, раз-, у-*. Вече дадохме достатъчно примери за начина, по който може да се интерпретира семантиката на производните глаголи, и затова няма да се спираме на представъчните производни от *мисля*.

Разбера може да се комбинира с представките *до-* (комплетивно значение), *под-* (за семантиката на *подразбирам* вече говорихме) и *по-* (умалително значение).

Глаголът *зная* влиза в съчетание с простите представки *по-, при-, съ-, у-* и с цяла серия от сложни представки.¹⁴ В *позная* представката свидетелствува за по-тесен контакт на субекта с обекта. *Съ-* и *при-* имат социативно значение — обектът на знанието се приобщава към субекта. При *узная* субектът прониква чрез процеса „зная“ в обекта.

Примерите с перцептивните и интелективни глаголи ни доведат до интересна констатация във връзка с префиксалната валентност на представките и глаголите. Докато при глаголите за движение семантиката на производните е по-лесно обяснима и до голяма степен могат да се предвидят възможните съчетания, то при другите глаголи интерпретацията на значението на производните изисква по-задълбочен анализ и, от друга страна, е трудно да се предвиди в комбинация с кои представки може да влезе простият глагол. Единствено историческото развитие на езика е дало основание за образуването на едни или други форми. Но този въпрос изисква подробни диахронични проучвания, които не сме в състояние да извършим.

¹⁴ П. Пашов, цит. съч., с. 145.

VI. ГЛАГОЛИ ЗА ДЕЙСТВИЕ — ПРАВЯ

„За разлика от идеята на *être*, която не разграничава субекта от обекта, идеята на *faire* ги разграничава напълно, представяйки обекта като резултат от дейността на субекта“.¹⁵

Ще се спрем на комбинативните възможности единствено на глагола *правя* и на съответствията му в романските езици като представители на глаголите за действие. От само себе си се разбира, че огромният брой глаголи за действие и вариациите на техния смисъл трудно могат да бъдат обхванати, за да се проучи префиксалната им валентност. Нашата цел е да посочим принципните положения на съчетаемостта между представки и глаголи в българския и в романските езици. При всеки отделно взет глагол за действие трябва да се има пред вид отношението на процеса към двете му граници (субект и обект) и възможностите той да бъде детерминиран в пространствено-временни отношения или по отношение на начина на действие.

Идеята за повторителност, така характерна за романските езици, намира прием и при глаголите за действие: *refaire, rifaire, rehacer, refazer, a refacer*. Особеното за българския език е това, че едва при тези глаголи се проявява идеята за повторителност: преправя.

Отрицателната идея може да се изрази префиксално, когато процесът е обратим: *défaire, disfaire, deshacer, a desface*. В българския книжовен език отрицанието не може да се изрази префиксално с *правя* вероятно поради недостатъчната конкретност на действието. *Разправя* с отрицателно значение се среща в разговорния език: *Един прави, друг разправя* (БТР—А). Освен това в българския книжовен език *правя* има свое отрицателно съответствие *развалям*, която е производна от друг глагол.

Романските езици изразяват идеята за опозиция в съчетание с представката *contre-*: *contrefaire, contraffare, contrahacer, contrafazer, a contraface*. В българския език тази идея се изразява на базата на по-конкретния синоним на *правя*: *действувам — противодействувам*.

Във френския език *parfaire* се свързва с идеята за завършеност, за пълнота: *parfaire un ouvrage*. В глагола *surfaire* идеята за превъзходство стои над лексикалния смисъл на основния глагол, който добива твърде тясно значение *surfaire un objet* — „demander un prix trop élevé d'une marchandise“. В италианския език съответният производен глагол също се проявява със значение за превъзходство: *sopraffare il nemico*.

От този преглед на производните на *faire* и на съответ-

¹⁵ K. Mantchev, Morphologie française, p. 19.

ствията му в романските езици може да се констатира известна тенденция на представките към отдалечаване от конкретното пространствено значение. Изразяването на отрицание, опозиция, превъзходство и пр. се реализира от тясно специализирани представки (*dé-, sur-, contre-*). При тези комбинации значението им пази осезаема връзката си с конкретния изходен смисъл.

В българския език глаголът *правя* се съчетава със следните представки: *до-, за-, на-, под-, пре-, про-, раз-, с-*. Най-ясна е семантиката на производните *доправя* (комплетивно значение), *заправя* (начинателно), *проправя* (пространствено значение за движение напред), *преправя* (повторителност). *На-* в *направя* има видово значение. *Подправя* означава „правя нещо да наподобява на друго“. *Под-* се свързва с непълното покритие на оригинала с резултата от *подправя* — някои от данните на „подправеното“ са ПОД изискванията на оригинала. При глагола *разправя* има изместване на смисъла на изходната основа по посока на *казвам* (срвн. употребата на фр. *faire* вместо *dire* в израза за представяне на пряка реч *fit-il*). Дисоциативното значение на *раз-* се е запазило. Социативното значение на *с-* се проявява в по-тясна връзка между субекта и обекта, в резултат от която активният субект довежда до край процеса: *справя се*.

От всички разгледани производни на *правя* само при *проправя* се запазва пространственото значение на представката. Семантиката на останалите представки се е изместила в зависимост от характера на процеса, който не предполага пространствени координати.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От цялостния преглед на дистрибуцията на глаголните представки в българския език в сравнение с романските езици можем да извлечем следните констатации:

1. Българските представки дори с един чисто егзистенциален глагол като *съм* (*бъда*) могат да образуват производни (*пребъда, побъда, сбъдна се*). От романските глаголи, които съответствуват на *съм*, няма представъчни производни.

2. В романските езици представките по принцип нямат отношение към фазите на глаголното действие и към начините на извършването му. Те са останали само с конкретните си пространствени или временни значения и тяхната дистрибуция е много по-ограничена. Глаголите за съществуване все още не означават насочено движение, за да могат да се съчетават с конкретното значение на романските представки. В българския език се наблюдава много по-изявена еволюция в семантиката на представките, което им дава възможност да изразяват отношение към протичането на процеса.

3. Глаголите, чийто процес представлява конкретна проява на съществуване на живите организми (*живея* и неговите съответствия), включваща начало и край на процеса, допускат в романските езици префиксално изразяване на идеята за повторителност, както и някои временни конкретизации (*pervivir* — esp., *survivre* — fr.), а в българския език, в който семантичната валентност на представките е много по-висока, процесът, изразен чрез съответния глагол, може да бъде характеризирани от гледна точка на фазите и начините на неговото протичане (*доживея, отживея си, наживея се*).

4. Анализът на глаголите, чиято семантика се свежда до структурата *faire + être*₃, ни позволява да направим следните заключения:

а) Само при глагола *paraître* идеята за отрицание може да бъде изразена префиксално (*disparaître*), тъй като този глагол представлява преходна фаза от глаголите за съществуване към глаголите за движение в пространството.

б) В романските езици е характерна възможността при положителните глаголи да се изрази повторителност на действието и невъзможността отрицателните глаголи да се комбинират с префикси.

в) Българските положителни глаголи благодарение на широката съчетаемост на представките предлагат много повече производни от романските. Възможността за префиксални образувания при отрицателните глаголи в българския език трябва да се разглежда като особен случай.

5. Основните атрибутивни глаголи от всички проучвани езици по принцип изключват префиксацията.

6. Анализът на парасинтетично образуваните атрибутивни глаголи показва, че атрибутивното значение на представките трябва да се разглежда като редукция, като отслабване на пространствената им идея.

7. Най-висока префиксална валентност показват глаголите за движение (отговарящи на *être*₃) с неопределена насоченост, чийто процес не остава затворен в субекта, а достига до някакъв обект.

8. В романските езици модалните глаголи не се комбинират с представки. В българския език е възможно представянето на изразяване на фазите на модалността (*доиска ми се, отиця ми се*). Когато се съчетават с представки, запазили по-конкретен смисъл, българските модални глаголи придобиват ефективно значение (*превъзможна*).

9. Липсата на пространствена ориентираност на процеса при глаголите за притежание ограничава до голяма степен префиксалните възможности на глаголите във френския език. В българския език представките при невъзможност да изразят пространствено отношение към процеса проявяват отношени-

към количественото изменение на обекта, без да се отдалечават от инвариантното си значение.

10. При глаголите за възприятие поради разнообразието в естеството на процесите е трудно да се предвиди в комбинация с кои представки може да влезе даден прост глагол.

11. От прегледа на производните на *правя* и на съответствията му в романските езици може да се констатира избледняване на конкретното пространствено значение на представките. В българския език едва при глаголите за действие повторителността може да се изрази префиксално.

12. За да може един глагол да приема префиксална характеристика, той трябва да изразява процес в развитие, който да не е стриктно определен от вътрешното си съдържание или от елементите, отнасящи се до глагола.

Основната разлика между префиксалната система на българския език и тази на романските езици се състои в по-голямата продуктивност на префиксацията в българския език, която е позволила на представките да разширят значението си и да се съчетават с по-голям брой глаголи.

ДИСТРИБУЦИЯ ГЛАГОЛЬНЫХ ПРИСТАВОК В РОМАНСКИХ ЯЗЫКАХ ПО СРАВНЕНИЮ С БОЛГАРСКИМ ЯЗЫКОМ

Паисий Христов

Резюме

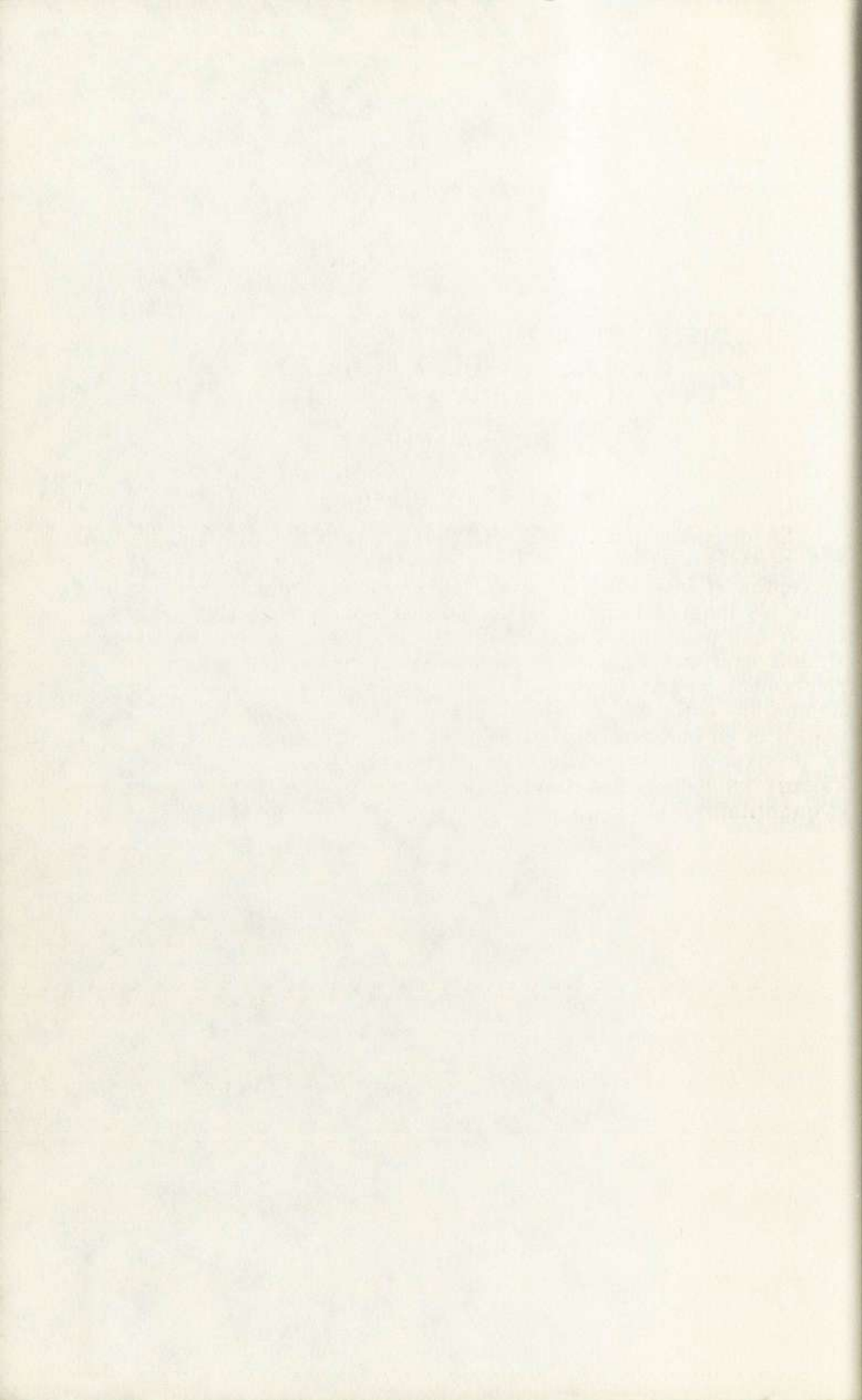
Во второй части исследования рассмотрена дистрибуция глагольных приставок с модальными глаголами, с перцептивными и интеллективными глаголами и с глаголами действия. Сравнение романских языков с болгарским в этом отношении утверждает констатацию, что, чтобы мог данный глагол принимать префиксальную характеристику, он должен выражать процесс развития, который не определен стриктно внутреннее или другими членами предложения. Основное отличие префиксальных систем болгарского и романских языков состоит в большей продуктивности и жизненности префиксации в болгарском языке, что позволило приставкам расширить свое значение за границы конкретных пространственных, временных и количественных отношений.

DISTRIBUTION DES PREFIXES VERBAUX
DANS LES LANGUES ROMANES
EN COMPARAISON AVEC LE BULGARE

Païssy Hristov

Résumé

La deuxième partie de la recherche traite de la distribution des préfixes verbaux avec les verbes modaux, avec les verbes perceptifs et intellectifs et avec les verbes d'action. Le parallèle entre les langues romanes et le bulgare nous amène à la constatation que pour qu'un verbe admette la caractérisation préfixale il doit exprimer un procès en cours qui ne soit défini ni intérieurement, ni par les membres de la phrase. La différence fondamentale entre les systèmes des préfixes dans les langues romanes et en bulgare consiste dans la plus grande productivité de la préfixation bulgare qui permet aux préfixes d'étendre leurs valeurs en dehors des limites des rapports spatiaux, temporels et quantitatifs.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XVII, кн. 2

Филологически факултет

1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 2

Faculté philologique

1982

ВЪРБАН ВЪТОВ

НАЧИНИ ЗА ПРЕДАВАНЕ НА ЧУЖДА
(ПЕРСОНАЖНА) РЕЧ В ХУДОЖЕСТВЕНОТО
ПОВЕСТВОВАНИЕ

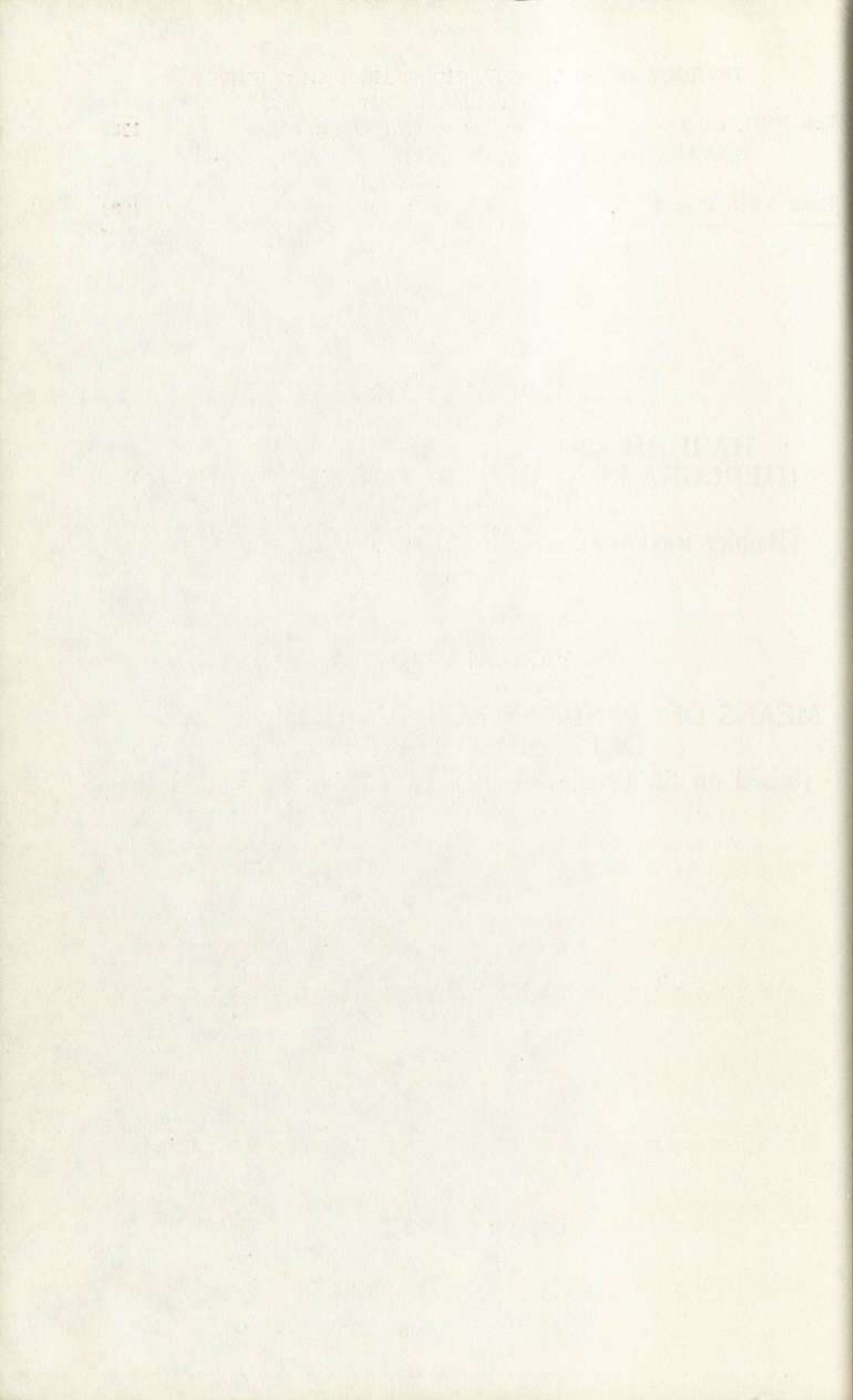
(Върху материал от романа на Ст. Дичев „Пътят
към София“)

VARBAN VATOV

MEANS OF RENDERING CHARACTERS' SPEECH
IN PROSE NARRATIVE

(based on St. Dichev's novel „The Way to Sofia“)

София 1982

1. В творческия акт, в процеса на художественото пресътворяване на действителността писателят, като използва фактите на тази действителност и мощта на творческото си въображение, изгражда в художествена проекция един нов свят. Всичко в този нов свят — герои, взаимоотношения, преживявания, събития, природни дадености и т. н., които могат да имат или да нямат своите реални основания в действителността, — творецът постига като художествен факт единствено с възможностите на езика.

Като градивен материал на художественото повествование езикът се използва в две основни творчески речеви реализации — авторова реч и чужда (неавторова, персонажна) реч. Разбира се, това разграничение е в определена степен условно, защото и чуждата (персонажна) реч в действителност е творение на автора.

2. Обект на нашето изследване са начините за предаване на чуждата (персонажна) реч в художественото повествование, като наблюденията се градят върху материал от романа на Ст. Дичев „Пътят към София“, ярка художествена проекция на един от най-драматичните моменти в Освободителната война — пътя на руските войски към София и освобождението ѝ.

Освободителната война в романа е представена не просто като историческо събитие, тя преминава съдбоносно през личната участ — мислене, психика, поведение, преживявания, действия на героите — българи, османци, чужденци. През огъня на историческите събития минава житейският път и съдбата на всеки един от героите на Ст. Дичев и сред пламъците и отблясъците на този огън се проявява истинската му лично-човешка, социално-класова и политическа същност. Ето защо повествованието в романа, богато със събития от външен и вътрешно-психологичен характер, не протича спокойно-епично, а е напрегнато и динамично, изпълнено е с драматизъм и напрежение. Ст. Дичев се разкрива не само като отличен майстор на състената външна събитийност, но и като превъзходен живописец на психологическия пейзаж.

Художествените образи и картини са ярки, с богата външнопространствена и вътрешнодуховна измеримост, героите са личности с неповторима индивидуалност, нравственост, поведе-

ние, духовен живот и житейска съдба. Енергични, неспокойни, действени, веднъж появили се в измеренията на художествения свят, те не търпят статичността на авторовото описание, а се стремят към активна изява — мисловна, словесна, действена. Затова тяхната реч — вътрешна и външна, под формата на монолог или диалог — в по-голямата част от случаите взема връх в авторовото повествование или неусетно се вплита и прелива в авторовата реч. Това прави повествованието динамично, емоционално-наситено и ярко-изобразително.

3. Чуждата реч в романа, както това е във всички художествени произведения, се предава от автора като реч на други лица, обикновено герои в пресъздавания свят. Така че в художественото повествование открояващо се очертават двете основни речеви реализации на езика — едната, с която се води линията на авторовото повествование, напр.:

„Привечер доктор Климент Будинов отиде в квартирата на мисис Джаксън, сиреч в добре познатия му дом на съседите Загорски. Американката беше в къщи. Но тя може би беше забравила за уговорената визита, защото при нея отдавна се намираше приятелят ѝ от пътуването русобраният генерал Бейкър.“ И втората, с която се представя мисловната и речева реализация на героите, напр.:

„— Ах, вие! — каза тя, щом Филип (странно променен от присъствието на генерала) въведе лекаря в задимената стая. — Влезте! Човек наистина има толкова задължения, че не му остава време за здравето.“

— Бих могъл и утре, госпожо!

— О, не, не! Моля!“ (с. 95)¹.

Както се вижда, подходът на разказвача към речта на лицата², имащи едно или друго участие в линията на разказа му, когато трябва да представи или включи тяхната реч в разказа, се определя изключително от художествените му намерения, но във всички случаи се основава повече или по-малко на един от двата принципа, изработени в езиковата комуникация, — върху принципа на възпроизвеждането или върху принципа на преразказването ѝ. На основата на тези принципи в езиковата практика се развиват различни начини за предаването на чуждата реч.

Г. М. Чумаков сполучливо отбелязва, че „По своята същност чуждата реч всякога се явява реч в речта) с материални — лексикални, графични и интонационни, или с тези и с други показатели за чужда принадлежност), вклинена в речта на

¹ Всички примери от романа, тук и по-нататък, се дават по неговото лето издание — Ст. Дичев, Пътят към София, Варна, книгоиздателство „Г. Бакалов“, 1977.

² В някои случаи и към своята реч, ако самият разказвач участва като действащо лице в представяните събития.

друго лице, всякога образуваща единство от две линии на съобщение: „своя“ линия и „чужда“ линия, линия на „автора“ (субект) и линия на „неавтора“ (обект)³. Като сложно синтактично явление чуждата реч се противопоставя както в структурно-формално, така и в съдържателно отношение на авторовата реч по ред свои специфични черти. Ако в съдържателно отношение чуждата реч в една или друга степен представя смисловата страна на чуждото изказване, в структурно-формално отношение тя се осъществява в двупланова конструкция, която включва въвеждащи авторови думи в периферията си и същинска чужда реч в ядрото си.

В българския синтаксис езиковедите разграничават три начина за предаване на чуждо изказване — пряк, непряк (косвен) и смесен полупряк. С оглед на тях се говори за три вида чужда реч — пряка, непряка и полупряка.⁴ Изчерпват ли в действителност тези три начина реално използваните възможности за представяне на чуждата реч на основата на възпроизвеждането и преразказването в различните сфери на езиковата практика?

Изследванията през последните години в съветското езикознание показват, че конструктивните и семантичните възможности на речевата практика за предаване на чужда реч са значително по-богати от описаните в синтактичната литература. Това доведе до ревизиране на традиционното разбиране, в резултат на което се заговори не за три, а за пет начина на предаване на чужда реч: пряк, косвен, полупряк (несобствено-прякой), тематичен и свободен пряк. По тях се реализират пет типа чужда реч — пряка (прямая), непряка (косвенная), полупряка (несобственно-прямая), тематична (тематическая) и свободна пряка (свободная прямая).⁵ Последните два типа чужда реч и в съветското езикознание все още не са получили своето пълно изследване и описание, но вече са набелязани основните им особености и най-общата им семантико-синтактична характеристика.⁶

С увереност може да се допусне, че и в българската речева практика синтактичните конструкции с чужда реч са също по-многообразни и не могат да се поместят в рамките на разглежданите в нашия синтаксис типове чужда реч. Това допускане определя и нашата задача — да представим използваните в езиково-стилната тъкан на романа „Пътят към Со-

³ Г. М. Чумаков, Синтаксис конструкций с чуждой речью, Киев, Вища школа, 1975, с. 14—15.

⁴ Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944, с. 438—444; К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1962, с. 338—339.

⁵ Г. М. Чумаков, Синтаксис конструкций с чуждой речью, с. 16.

⁶ Г. М. Чумаков, посоч. съч., с. 28—38.

фия“ конструктивни възможности на българския език за предаване на чуждата реч и да направим известни наблюдения върху ролята и мястото на различните типове чужда реч в художественото повествование.

Анализът на конструкциите с чужда реч в романа показва, че Ст. Дичев много често включва речта на героите в линията на авторовото повествование. С тънък езиков усет и с точна художествена мярка той използва за целите на художественото изображение почти всички типове чужда реч, които познава езиковата практика в художественото повествование.

4. Предаване на чужда реч чрез нейното възпроизвеждане

За предаване на чужда реч въз основа на принципа „възпроизвеждане“ може да се говори в ония случаи, когато по силата на едни или други съображения и обстоятелства чуждото изказване се представя в не променен съдържателен и формален вид. В художественото повествование на романа „Пътят към София“ широко се използват два конструктивни типа чужда реч, основаващи се на този принцип — пряка и полупряка реч.

4.1. Пряка реч. Тя заема доминиращо място сред конструкциите с чужда реч в романа. Показателно е, че повествованието в него се открива с пряка реч и завършва с пряка реч. Ако в началото на романа тя предава възмущенията и преживяванията на двама чужденци — Маргарет Джаксън и Валентин Бейкър — по време на пътуването им към София в разгара на Руско-турската освободителна война, в края на романа чрез пряка реч се представят социално-политическите прозрения на двама от централните герои — Андреа и Неда — след освобождението на София.

В художествен аспект пряката реч се явява едно от основните средства за пряко разкриване на мислите, постъпките, мотивите, преживяванията, чувствата, отношенията, разбиранията на героите. Чрез нея се проявяват техните характери, изявява се темпераментът и психиката им.⁷ Тя въвежда читателя във вътрешния свят на героите, сблъсква го непосредствено с психическата стихия, в която се раждат техните съждения и чувства, заставя го сам да си изгражда представа за тяхната същност.

Авторът често поставя героите си в такива ситуации, които ги подтикват към саморазкриване чрез мисли, реч, преживявания, постъпки. Читателят директно възприема речевия акт на героя и си изгражда свое виждане за него.

Когато в езиковедската литература пряката реч се

⁷ Вж. А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, М., Высшая школа, 1968, с. 308.

разглежда като един от основните начини за предаване на чужда реч, в една или друга степен се обръща внимание на най-съществените ѝ граматически, лексикални и интонационно-модални признаци, които я характеризират като синтактична структура.⁸ Ако се опитаме в обобщен вид да представим нейната същностна характеристика на основата на посочваните в тази литература признаци, ще трябва, на първо място, да поставим указанието, че тя е преднамерено точно възпроизвеждане от разказвачия на нечие изказване или на звуково проявление в действителността, от което следва:

а) да се предава от името на произвеждащото я лице като автентична речева реализация на неговите мисли, преживявания, чувства и настроения;

б) че е построена като непосредствено обръщение към събеседник (в някои случаи произвеждащо лице и събеседник се покриват);

в) че се характеризира със специфичен подбор на лексикални изрази средства и със специфична синтактична структура и интонационна организация;

г) че се реализира в свой субектно-модален и темпорален план.

На второ място, ще трябва да се изтъкне, че като странична, външна реч в авторовото повествование тя се въвежда в него от речта на разказвача и получава една или друга характеристика от него.

Сравнително най-пълен обхват на тези признаци откриваме в определението, което дава на пряката реч А. Ф. Кулагин: „Пряката реч е нечие изказване (или вътрешна реч), въведено в речта на разказвача в друг временен план, построено като непосредствено обръщение към събеседника и предавано от името на това лице, на което то принадлежи.“⁹

Конструкциите с пряка реч включват в периферията си въвеждащо авторово изречение, в което се разкрива източникът на чуждата реч, начинът на нейното проявяване, в повечето случаи представя и авторовата характеристика на изказването. Освен това, както посочва и Г. М. Чумаков¹⁰, авторовото въвеждане може да разкрива:

⁸ Вж. В. И. Кодухов, *Прямая и косвенная речь в современном русском языке*, Л., Учпедгиз, 1957, с. 8—9; *Современный русский язык*, под ред. Д. Э. Розенталя, М., 1971, с. 615; А. Г. Руднев, *Синтаксис современного русского языка*, М., Высшая школа, 1968, с. 308—311; К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис*, С., 1962, с. 338—341.

⁹ А. Ф. Кулагин, *Конструкции с прямой речью и сложное предложение*. — *Русский язык в школе*, 1969, кн. 1, с. 82.

¹⁰ Вж. Г. М. Чумаков, *Синтаксис конструкций с чужой речью*, с. 69.

а) психологическото състояние на говорещия — чувства, преживявания, настроения;

б) спомагателните средства, използвани от говорещото лице за доизясняване в процеса на говоренето — жестове, мимики, движения, действия;

в) обстоятелствено-временни дадености — указания за мястото, условия, време на говорния процес;

г) субектно-позиционни отношения — между героите, на автора към героите.

В структурно-семантично отношение най-съществена част на въвеждащото авторово изречение се явява дума или словосъчетание с най-общо значение „речева дейност“. Наблюденията показват, че в романа „Пътят към София“ в тази функция са използвани преди всичко глаголи от няколко тематични групи: за речева дейност, за мисловна дейност, за преживявания, съпътстващи речевата дейност, за движения, съпътстващи говорния акт.

В обхвата на първата тематична група влизат глаголи за речева дейност със следните по-специални значения:

а) глаголи, най-общо означаващи говорен процес — *кажа, река, говоря, заговоря, разкажа, изкажа* и т. н.;

б) глаголи, които характеризират говорната дейност откъм особености в звуковата ѝ реализация — *изрева, извикам, викам, загърмя, захихикам се, прошепна* и т. н.;

в) глаголи, които указват на емоционалната характеристика на говорното действие — *възкликна, възнегодувам, проклинам, упрекна, скарам се, сонна се* и т. н.

г) глаголи със значение на подбудителност — *помоля, настояя, заповядам, забранявам, предупреждавам* и т. н.;

д) глаголи, изразяващи въпрос — *питам, попитам, запитам, интересувам се* и др. под.

е) глаголи, изразяващи отговор — *отвърна, отговоря, възразя, потвърдя, съгласявам се, подхвърля* и т. н.;

ж) глаголи, характеризиращи говорното действие откъм начало, повторение, продължение — *повторя, продължа, допълня, прибавя, вмеся се, подкажа* и др. под.

Втората тематична група включва глаголи за мисловна дейност: *помисля, съобразя, сетя се, спомня си, представя си, осъзная, разсъждавам, уверявам се* и др. под.

Третата тематична група се представя от глаголи за преживявания, изразяващи различни емоционални състояния и усещания: *зарадвам се, засмея се, въздъхна, пребледнея, чуя, дочуя, стресна се, озверя се, развълнувам се, почервенея, позеленея* и др. под.

Към четвъртата група се отнасят глаголи за движения, жестове, мимики, напр.: *дрънна се, блъсна, отметна се, настие-*

на, кимна, усмихна се, начумеря се, намръщя се, приближа, извърна се и др. под.

В пета група можем да отделим глаголни словосъчетания с устойчив характер с най-общо значение 'говорене' от типа на: *попадна на тона си, наруши мълчанието, белнаха се зъбите му, дойде гласът, раздадоха се викове, поклати глава* и др. под.

Въвеждащото авторово изречение в конструкциите с пряка реч в повечето случаи съдържа и модално-експресивни характеристики на чуждото изказване. Обикновено това са наречия или съществителни, стоящи до въвеждащия глагол с предназначение да разкрийт отношение, преживяване, реакция, чувства на героите, например:

а) наречия — каза *ядосано*, обясни *шеговито*, отвърна *веднага*, извика *силно*, рече *самодоволно*, отбеляза *насмешливо*, отвърна *опечалено*, погледна го *остро*, прибави *глухо*, прекъсна го *ядно*, повтори *горчиво* и т. н.

б) съществителни — рече с *ирония*, рече с *досада*, каза с *копнеж*, попита със *затаен дъх*, попита с *яд* и *страх* и др. под.

За езика на романа типични се явяват конструкции с пряка реч, в които на преден план излиза ядрото — чуждата реч, напр.: „— Аз застъпвам своето дълбоко убеждение — отвърна той сухо, ала гласът му трепереше и Неда знаеше, че в душата си той вече мрази италианеца.

— *Оставете, много задълбочихме* — каза Лега, винаги готов да предотврати всяко усложнение. — *Да говорим за нещо по-приятно*“ (с. 174).

Речта на героите, представена в пряка реч, е една от осезаемите връзки на изобразяваната епоха със съвременността. Ст. Дичев в повечето случаи се отказва от локалната и историческата речева стилизация, без това да довежда до обезличаване на героите. Като средство за индивидуализация пряката реч се използва само в определени случаи, например при изграждане образа на еврейката Мериам, чиято реч се отличава с български словоред и конструкции:

„— *Андреа хубав... Мериам много хубав Андреа обича* — каза тя най-сетне...“ (с. 25).

Ако изходим от най-общата класификация, която Г. М. Чумаков прави на чуждата реч според формата и начина на нейната реализация, можем да кажем, че като пряка реч в романа най-често се явява разговорната реч. От останалите видове ограничена употреба имат писмено-документалната, песенната и звукоподражателната.

4.1.1. Писмено-документалната пряка реч се представя под формата на записка (с. 310), прокламация (с. 337), писмо (с. 138), напр.:

„Писмо от Андреа. Краката ѝ се подкосиха, тя се олюля и замаяна опря рамо в гредата на портата. Зачете, запоглъща думите. Те като да се разтапяха в цялата нея и тя се върна отначало:

„Наблизо съм, в безопасност съм. И само за тебе мисля. Ще успеят ли да те принудят? Ще изтърпиш ли всички мъки? Сигурно и ти си чула: Плевен падна! Нищо вече не задържа освободителите ни — наближава, ще дойде и за нас щастието, скъпа моя, любов моя. Обичам те, обичам те!“ (с. 310)

Използуването на този вид пряка реч се обуславя от определени обстоятелства, които не позволяват друга възможност за общуване освен писмената.

4.1.2. Песенната пряка реч е използвана на няколко пъти, и то предимно на чужд език — на италиански (с. 198), на френски (с. 261), на руски (с. 217). Напр.:

„— Как беше вашето там... Алон занфан дьо ла патри... — запя той при престорените одобрения и проничните погледи на високопоставените гости“ (с. 261).

4.1.3. Звукоподражателната пряка реч също рядко се привлича в линията на авторовото повествование. За звукоподражателна пряка реч имаме право да говорим в ония случаи, когато едно или друго естествено звучене се привежда с правата на чужда реч, напр.:

„Фюу-у!... Фю-у-у — свистят куршумите на кримките... Тряс!... Тряс! — пръскат се снаряди“ (с. 380).

„Фиу! — вие вихрушката“ (с. 324).

4.1.4. Разговорната пряка реч, която е основна форма на чуждата реч в романа, се представя богато в двете ѝ възможни проявления — и като външнозвучаща, и като вътрешномислена.

4.1.4.1. Външнозвучащата разговорна пряка реч в романа се явява преди всичко в диалогичен вид, и по-малко като монолог. Тя винаги е непосредствено обръщение към събеседник, поради което говорещото лице задължително се съобразява с определени обстоятелства от извънезиков характер — подготовка на събеседника, неговото интелектуално равнище, възгледи, разбирания, отношения, социално положение и т. н. Доколкото позволяват възможностите на писмената реч, авторът се е стремил да представи пряката разговорна реч с присъщите на звучащото слово интонационни движения, динамичност, емоционалност, експресивност. Това обяснява широкоото използване на късите стегнати реплики, които изобилствуват с възкликателни, въпросителни, повелителни, неодобрителни, снизходителни и т. н. интонации, изобилието от незавършени изречения, думи-изречения, обръщения, междуметия и т. н., напр.:

„— Стига, Коста! Стига си разправял. Стига разплаква

майка си — извика най-сетне той. — *Нали си го знаем — луда глава! Ще има да паги!*

— *А какво трябваше да направя според тебе? Като ония пълзльовци ли!* — сопна се Андреа, хвърли ядосано вилницата и се дръпна назад от масата. — *Клетникът, той и тъй остана сам. Те са виновни за смъртта му, те!*

— *Ами оня пълчив чауш!* — развика се Коста възбудено. — *И Амир, дето се изгърколи! А?*“ (с. 177)

Тъй като основанията за речта на говорещото лице обикновено имат логическа опора и емоционална подкладка в речта на неговия събеседник, обичайно явление е в живата говорна практика да се повтаря част от нея като изходно начало на репликата. Ето защо повторението е една от много характерните структурни особености на диалогичната пряка реч. Тази особеност на непосредственото живо общуване Ст. Дичев майсторски използва при постройката на диалозите, напр.:

„— *Изпреварили са ви!* — каза тя.

— *Да, изпревариха ме* — поклати глава той. . .“

„— *Вие ми обещахте!* — чу я той да казва с глас, който ставаше все по-разточителен.

— *Обещах ли?*

— *Да ми разкажете.*

— *За какво да ви разкажа?*“ (с. 125)

4.1.4.2. Външнозвучащата и вътрешномислената реч много често се преливат една в друга. Неусетно от плана на външно изказване героите минават към плана на вътрешномислената реч. Тя се явява негово естествено продължение или пък е израз на психологическите преживявания на героите в момента на говоренето. Напр.:

„— *Ама чакай, защо се сърдиш, Андреа. Аз ще отида с ба ти и ще я намеря пътеката* — каза Коста и чак когато изрече тия думи, когато видя изумените очи на баща си, съзна какво говори. *И защо да не отида, разсъждаваше си той с разтуптени от гордост гърди. Че брат ми е учен човек, без мене де ще може да я намери? И после, хем работа ще свършим, хем братушките ще видя — колко е то до Охране, за два дни отиваме и се връщаме* — уверяваше се усмихнат“ (с. 216).

Ст. Дичев представя героите си не само с видими, възприемами речевни изяви, но и със скритите им съкровени помисли, разкриващи сложния и често противоречив свят на душевността им. Чрез вътрешната пряка реч творецът навлиза дълбоко в тяхното поведение, мотиви, възгледи, разбирания, разкрива най-интимните им и съкровени преживявания и чувства. Всичко това определя и многообразието от разновидности, под които се явява вътрешната пряка реч в романа, когато говорещото лице има за събеседник себе си.

Според средствата, с които се представя, вътрешната реч

в романа се проявява в две основни разновидности — като реч-мисъл и реч-внушение (мимическа).¹¹

4.1.4.2.1. Типични за художествения език на романа „Пътят към София“ са структурите с вътрешна реч-мисъл, използвавана в няколко модификации в зависимост от насочеността и от начина на проявлението ѝ. В повечето случаи речта-мисъл се представя като размишление у героя, като мисловен израз на негово преживяване. В езиковедската литература тази основна разновидност на вътрешната реч-мисъл се нарича различно — неизказана, потенциална¹², мисловна вътрешна реч¹³.

4.1.4.2.1.1. Трябва да кажем, че Ст. Дичев често прибегва към неизказана вътрешна реч-мисъл. Неговите основни герои са личности с много богат емоционален и интелектуален свят, отличават се с подчертана склонност към анализи и самоанализи, към критични преценки на чуждите и свои постъпки, поведение, чувства. Ето защо неизказаната вътрешна реч-мисъл е едно от основните средства за изграждането на художествения образ в дълбочина. Вместо да описва, авторът оставя читателя сам да следва хода на мисловния и емоционален процес у героя в непосредственото му протичане. Линията на авторовото повествование често прекъсва обективистичния си ход, за да даде място на мисловно-речевия процес, протичащ у героя, напр.:

„Той си представи, че е с друга тук, някоя, която няма име, която го обича истински — недокосвана, само негова... Смешно, опомни се Андреа, за какво съм се загрижил!

Извърна се, седна на нара и отново взе шишето. *Ето докъде ме доведе бъркотията в главата ми!*“ (с. 25)

Този вид вътрешна реч си остава изцяло реч-мисъл у героя, която не намира навън. Обикновено се въвежда от глаголи за мисловен процес — *мисля си, помисля, размишлявам, опомням се, спомням си, представям си, сетя се, досетя се, осъзная* и др. под.

При тези преходи, особено когато не са отбелязани графически, само привидно се създава илюзия за преливане и сливане на двете речеви линии — авторовата и на героя. Същностните граматически, лексикални и интонационни признаци на пряката реч — самостойна интонация, независима самостоятелна употреба на личните форми и т. н. — и в тези случаи се запазват, като в достатъчна степен открояват авторовото повествование от чуждата реч.

Интересно е да се посочи, че в особено напрегнати, драма-

¹¹ Вж. Г. М. Чумаков, Синтаксис конструкции с чуждой речью, с. 57.

¹² Вж. Г. М. Чумаков, посоч. съч., с. 54.

¹³ Вж. И. Маринова, „Вътрешният монолог“ и „вътрешния диалог“ като синтактико-стилистични категории, (Ръкопис), с. 6.

тични ситуации, когато диалогът разкрива на единия от героите неочаквана съдбовна заплаха за него и близките му, Ст. Дичев язко прекъсва репликите на говорещия герой, за да представи стрелналата се в съзнанието на другия герой мисъл чрез неизказана вътрешна реч-мисъл. Напр.:

„— Основателно забелязахте, Будинов. Наистина тоя, въпросният, да, той изглеждаше устойчив, дори много устойчив мъж — здрав, як, набит, един типичен български селяк; да имаше най-много четиридесет години... (Дяко... всичко пропадна... да бягаме!... Не, не, важното сега е какво е издал Дяко)“ (с. 120).

4.1.4.2.1.2. С по-ограничена употреба в романа е втората модификация на вътрешната реч-мисъл, при която има силно изразен стремеж към външна изява, в резултат на което се стига до неволното ѝ озвучаване. Ако при първата разновидност речта-мисъл е насочена навътре, то при втората — насочеността е навън, но и в двата случая говорещо лице и събеседник се покриват. Въпреки че си остава реч-мисъл, при изказаната (неволно озвучената) вътрешна реч-мисъл пряко волята на героя мисълта напират към осезаема външна реализация, напр.:

„Внезапно се сети за убица на своите мисли, преглътна злорадството си и мрачно zakрачи по калния път. *Ще го намеря, няма да избяга*, промълви по навик само с устни“ (с. 15).

Дори в ония случаи, когато речта-мисъл преодолява барьерата на волята и съзнанието и намира неосъзнатата външна изява, тя все пак си остава вътрешна реч, защото не е предназначена за другите, а е неволно озвучаване на вътрешната реч-мисъл. В конструкциите с пряка реч тя се въвежда с глаголи за речева дейност във възвратна форма, напр.:

„— *Още се приближи!* — говореше в себе си Дяко. Но защо чува гласа си? Той ли наистина говори? — *Ама какво правя? Ето пак на глас!*...“ (с. 94).

След неочакваната среща на Неда и Андреа пред дворните им врати, по време на която си разменят привидно безразлични реплики и Андреа саркастично я уязвява, у двамата се развихрят накарнени чувства. У Неда засегнатите чувства се изливат чрез неизказана вътрешна реч-мисъл във възмущението:

„*Нахалник*, мислеше си тя, облегнала се тежко на тапицирания гръб на седалището. *И какво има срещу мене? Какво съм му направила? А аз, глупачката, се бях „влюбила“ в него. Дневник си водех през първата година в пансиона*“ (с. 75).

В същото време, доволен, че е уязвил дълбоко Неда, Андреа тържествува. Неговите чувства се изливат във вътрешна реч-мисъл, която напират навън. Напр.:

„А в това време Андреа прекосяваше закрития от чинара

площад, бързаше към училището и си говореше сам: *Добре я наредих! И само как си вирна носа! Ха-ха... Да развежда свежървата — развеждай, развеждай, току-гъй тлъста риба не се хваща! Оная, префърцунената бабичка, кой знае какво ще пляска с ръце (нали съм ги виждал в Цариград и в Кайро): „Колко интересно! Каква дива романтика... Парфюм на ориента...“ Вярно, малко ни е мръсничък ориентът, но какво да се прави! Тук се е родила снахата, макар да се преструва, че няма нищо общо с нашия град...“ (с. 75).*

Това вътрешно говорене толкова силно търси външна изява, че на негов фон ярко се откроява оная част от мислите на героя, които се явяват просто припомняне на известни спомени — „(нали съм ги виждал в Цариград и в Кайро)“.

Анализираната структура с пряка вътрешна реч разкрива една от възможностите за усложняване — в пряката реч-мисъл се въвежда от говорещото лице реч на друго лице, изказана или допустима — „Колко интересно! Каква дива романтика... Парфюм на ориента...“. Това са предполагаеми реплики на свежървата-чужденка, които Андреа си представя, че тя ще произнесе, докато Неда я развежда да опознае града им.

4.1.4.2.2. Макар и по-рядко, в романа се използва и вторият тип вътрешна реч, която езиковедите определят като мимическа. По-точно е може би определениято ѝ като външна реч чрез мимика, жест, движение, поглед реч. Ст. Дичев предпочита последната ѝ разновидност — външна реч-поглед. Тя се използва при по-особени обстоятелства, които не позволяват на героите открито да изразяват своите мисли чрез звучаща реч — присъствие на странични лица, политически или нравствено-етични съображения, етикеция, възпитание, или пък когато думите се явяват излишни.

В едни случаи речта-поглед може да говори за мисленото от „гледащия“, напр.:

„В същност всеки от тях зорко наблюдава другия, пренемяваше го, подозираше го. *Знам те*, казваше погледът на Филип. *Още в училище все Русия ти беше в устата; всички сте такива, но имате късмет, че ви варват.* А Климент, като го гледаше, мразеше го и го съжаляваше същевременно. *Учен, умен, деятелен... И защо? За себе си само! Къде ли ще се дият такива като него, когато му дойде времето?*“ (с. 99).

Усмиващите се един на друг герои се представят в една нереализирана на практика диалогичност. Комуникативната натовареност на техните погледи обаче е твърде сложна, за да стигнат изразяваните чрез погледите им мисли до другия, за когото се отнасят.

В други случаи обаче, когато разигралите се събития са достатъчен контекст за разчитането на изразяваната чрез погледа мисъл, авторът представя „разчетената“ от гледаното лице реч-поглед, напр.:

„Днес на обяд те се бяха скарали. Не с викове. Не с обвинения. Но той бе почувствувал мрачния затаен поглед на турчина, който казваше: *заради твоите фантазии и инжекции пропадна всичко! Ти стана причина да изгървем гяурина!*“ (с. 105).

В трети случай чрез реч-поглед се осъществява истински диалог. Сред хилядите българи, стронтели на турските табни около София, се срещат и опознават двама решителни и действени герои — Андреа и Тодор. След разменените реплики за настъплението на „братушките“, недовършени поради приближаването на чауша, всички се хващат да копаят. „Само Тодор и Андреа продължаваха да се гледат един друг, да се подсмивват и да си говорят с очи. *Ама че ти си бил харен мъж бе, даскале! Пък аз от сутринта да се глумя с тебе,* казваше веселият поглед на шопа. *Ех, отвърщаше усмихнат Андреа, който ти гледа глуменето, бай Тодоре... Важното е, че те намерих измежду тези страхливци...*“ (с. 149).

Вътрешната пряка реч умело се използва от Ст. Дичев при запознаване на читателя с важни моменти от миналото на героите. Много неща например в поведението и държанието на Андреа до нощта след изпращането на Дяко остават неясни, защото липсват съединителни звена с миналото на героя. Авторът не тръгва при изясняването им по обичайния път. Вместо да ги поднесе наготово, описателно в авторовото повествование, той създава остро конфликтна ситуация в съзнанието на героя. Събудените от Дяко спомени връщат мислите му назад, към участието му в революционния кипнеж, към срещите му с Левски:

„Той лежеше в леглото, губеше се в тъмнината и мислеше. Събраха се у Госпожата. (Госпожата наричаха вдовицата на учителя от класното училище, покойния Филаретов.) Бяха деветима и тя една — десет. Когато влезе Левски, всички станаха на крака. Той ги здрависа. Усмихна се и на него. *Какво ми каза? Помня го като сега: „Вие сте господин Андреа, новият учител?“* Аз кимнах — нямах глас от възнение, защото погледът му дълбаеше душата ми. *Каза още: „Ти вече си извървял половината от пътя, Андреа, и сега си наш брат: отук нататък пътят ни е общ!“* (с. 61).

Както се вижда, мисълта на героя не рисува в логическа последователност и в пълнота събитията в миналото, а само ги маркира, припомня. Тя скача тревожно и свободно от едно на друго събитие и в същото време задъхано отбелязва отминалите преживявания във възможно най-синтезираното им обобщение.

Както външната, така и вътрешната пряка реч е наситена с въпросителни, възклицателни и подбудителни къси изречения, с думи изречения, с паузи и прекъсвания, с типично разговорни интонационни рисунъци и конструкции, с емоционално-образна

и експресивна лексика, с обръщения, частици, междуметия, модални думи и изрази.

4.2. Полупряка реч. Обичайни за езика на романа „Пътят към София“ са преходите от един начин за представяне и поднасяне на чуждата реч към друг, напр.:

„Черни силуети се мяркаха пред безлезнавия зид — с пушки на рамо, скупчени, без ред. Краката им шляпат в рядката кал. Един разправя нещо. Други се кискат. *Като кучета лаят*, мислеше ненавистно Дяко. *И как би изпразнил револвера си в черните им гърбове!* Той едва изчака стражата да стигне завоя, надигна се, пресече разкривения крайградски път и потъна в най-близкия сокак“ (с. 16).

Ако в началото авторът ни прави свидетели на раждащата се у героя мисъл, представена като пряка реч — „*Като кучета лаят*, мислеше ненавистно Дяко“, продължението — „*И как би изпразнил револвера си в черните им гърбове!*“ Ст. Дичев обективизира мислите на героя. Те престават да са вече външен речеви елемент в авторовото повествование, превръщат се в непосредствена повествователна реализация на преживяванията на героя. Докато при пряката реч винаги е налице указание за опосредствувано чрез разказващия предаване на чуждото изказване, то при полупряката реч опосредствувачното звено липсва. Чуждото изказване прозвучава толкова силно и властно, че повествованието се реализира през съзнанието на героя, без да напуска плоскостта на авторовото повествование. „Смисълът на разсъжденията, техният емоционален заряд, формата на изказа им са подчинени на гледището на героя“¹⁴, „... авторът застава на равнището на самия свой герой, приспособява се към неговото виждане на нещата, служи си с неговите изразни средства, говори тъй, като че ли говори самият герой, но приспособява граматичното лице на глаголите към своето гледище“¹⁵. В действителност полупряката реч е особена граматическа трансформация на вътрешната пряка реч, при която от възпроизвеждана чужда реч тя се превръща в повествователна реч, предавана от разказващото лице като непосредствено речево обективизиране на вътрешните помисли на героя, на неговите мисли, преживявания, чувства, настроения.¹⁶

¹⁴ Г. Стойчев, Няколко мисли за полупряката реч. (Полупряката реч в повестите на Иван Вазов „Митрофан и Дормидолски“, „Нора“). — Български език, 1963, кн. 6, с. 530.

¹⁵ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944, с. 543.

¹⁶ Необходимо е да се обърне внимание, че в синтактичната литература при определяне лингвистичната природа на полупряката реч се допуска една неточност. Неоправдано тя се характеризира като „разновидност на пряката и непряката реч“ (Вж. К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1962, с. 346). Подобно на пряката, и полупряката реч се основава на принципа „възпроизвеждане“ на чуждата реч. В това се състои общото между тях, но при полупряката реч чуждото изказване при-

При тази обективизация промени претърпяват граматичните лица и личните глаголни форми, които чрез формите за трето лице представят субективността на героя, например:

„— Карай! — извика той на файтонджията.

— Къде?

Амир се поколеба. *Къде наистина да я заведе! У дома си? Той имаше две жени и също толкова деца, а като се прибавяше и майка му, слугите... Къде тогава, къде? Нима се изпуска такъв късмет? Как не беше предвидил... Може би у Халид? Не, в такова време сигурно приятели са му надошли да играят табла... У шурей му Джани бей има подходящо място, но Джани бей е мръсник и с него мъчно може да се излезе наглава. Той и без това искаше от Амир да изгони първата си жена, бездетната, а да остави само Есма, сестра му...*“ (с. 166).

За да наблюдаваме различията между полупрекия и прекия начин за възпроизвеждане на чужда реч, ще трансформиране приведения откъс в пряка вътрешна реч:

„Амир се поколеба. Къде наистина да я *заведа!* В моя дом? *Имам* две жени и също толкова деца, а като се прибави и майка *ми*, и слугите... Къде тогава, къде? Нима се изпуска такъв късмет? Как не *предвидих*... Може би у Халид? Не, в такова време сигурно приятели са му надошли да играят табла... У шурей *ми* Джани бей има подходящо място, но Джани бей е мръсник и с него мъчно може да се излезе наглава. Той и без това искаше от *мене* да *изгоня* първата си жена, бездетната, а *да оставя само Есма*, сестра му...“

Съпоставянето на Амировите мисли, представени чрез двата начина за възпроизвеждане на чужда реч, показва, че при трансформирането им от полупряка в пряка реч промените са чисто граматични и засягат само граматичното лице в глаголните — *заведа, има, предвиди, да изгони, да остави* и в местоименните форми — *си, той, му*, които от 3 л. ед. ч. са пре-

ема граматическата категориалност на авторовата реч, като запазва изцяло своята структурна, лексико-семантична, емоционално-експресивна и интонационна автентичност. При нея се реализира една от редките изразни възможности на художествения език, когато двете речеви линии — на автора и на персонажа — се сливат в едно. „Основна предпоставка за възникването на полупряката реч изобщо се явява — пише А. В. Швец — възможността за съжителстване в едни и същи думи и изречения на двете речеви стихии — на автора и на героя“ (Вж. А. В. Швец, Несобственно-прямая речь в произведениях Л. Н. Толстого. Във: Лев Толстой. Проблемы языка и стиля. Доклады и сообщения IX и XI Толстовских чтений, Тула, 1971, с. 97). Така че по-оправдано е на полупряката реч да се гледа като на начин за възпроизвеждане на чуждо изказване с граматическите средства на авторовата реч, което позволява тя да се определя като разновидност на пряката и авторовата реч, но в никакъв случай не и като разновидност на пряката и непряката реч, които се основават на различни принципи — възпроизвеждане и преразказване.

минали в 1 л. ед. ч. — *заведа, имам, предвидих, да изгоня, да оставя и моя, ми*. Третото лице в първия текст, означено чрез съществителното име *Амир (искаше от Амир)* и местоимението *той (той имаше)*, във втория текст е предадено съответно с местоименната форма *мене (искаше от мене)* и с изпускането на местоимението в определено личната форма (*имаше*). Граматичното лице — 3 л. ед. ч. — в първия случай обективизирана чуждото изказване в авторовата линия на повествованието, а във втория случай — 1 л. ед. ч. — субективизирана чуждото изказване, като го противопоставя на авторовото повествование.

Ако пряката реч синтактически се осъществява в сложна двукомпонентна структура с периферия (авторово въведение) и с ядро (чуждата реч), то полупряката реч синтактически е еднокомпонентна, монолитна. Но и тук двуплановостта не изчезва докрай, а се преобразува и имплицитно се проявява на друго равнище — ролята на авторовата ремарка се поема от обективизираното граматично лице. Това обстоятелство дава основание на някои езиковеди да определят полупряката реч като „композиционен тип реч, състояща се от изречение или по-голяма синтактична цялост, която в рамките на авторовия контекст изразява мислите и чувствата на дадено лице — производител на речта, с присъщите му езикови средства“¹⁷. По този начин в полупряката реч по своеобразен начин се взаимопроникват двете речевни линии на повествованието — на автора и на героите. Като запазва непроменена съдържателната и изразна същност на чуждото изказване, неговата експресивна наситеност и емоционалното звучене на вътрешните гласове на героите, творецът получава чрез полупряката реч силно изразителни възможности за психологическа характеристика — не само да се представят мислите, преживяванията, настроенията, чувствата на героите, но и да се разкрие в същото време авторовата позиция към тях.

4.2.1. Наблюденията над полупряката реч в романа „Пътят към София“ показват различни начини за включването ѝ в линията на авторовото повествование и различни степени на проявление на авторовото и персонажното речево начало. Типични се явяват построенията със следната структура:

¹⁷ Ст. Георгиев, За полупряката реч в съвременния български език. — Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, т. III, кн. 2, с. 96.

А (авторова реч)	Б (полупряка реч)	В (вътрешна пряка реч)	Б/В	А (авторова реч)
Представят се важни обстоятелства от външно естество, предадени чрез авторова реч.	Те предизвикват у героя напрегната и динамична мисловна и емоционална дейност, изразяваща се в драматични въпроси, възклици, открития. Предават се в обективизиран план чрез полупряка реч.	В определен момент, когато героят е подготвен да вземе решение, авторова граматическа опека отпада и мислите на героя се субективизират под формата на вътрешен монолог.	Възможни са нови редувания на пряка и полупряка реч, докато емоционалните и мисловни вълнения намерят решение.	Повествователната линия отново се връща към автора.

Например: „(А) Смрачаваше се вече и скоро щяха да затворят портата. (Б) *Какво трябваше да предприеме? Дали не бе по-добре да изпрати по някой българин писмо за познатия му Андреа Будинов и да го извика тук?* (В) *Първом, на кого можеш да имаш доверие в тия времена — разсъждаваше той; (Б) и докато занесе писмото, докато го намери. (В) Пък и Андреа я се сети кой съм, я не — пет години са това; на вълка му е дебел вратът, че сам си върши работата!* (А) Тази мисъл най-сетне прогони от ума му колебанията. Той сви цигара, запали я, смукна жадно и се шмугна между колите с ранените...“ (с. 15).

Интересни наблюдения могат да се направят върху преходите от авторовата реч (А) към полупряка реч (Б). Тук ще отбележим само някои от най-често срещаните в романа.

4.2.1.1. В едни случаи преходът към полупряка реч се осъществява, като се тръгва от външно авторово описание на обект, възприеман или свързан с изживяванията на героя. Нахвърлят се някои съществени негови черти, които като че ли служат за начален тласък на мисловно и емоционално движение у героя, изразяващо се най-често в поредица от въпроси, напр.:

(А) „Мериян беше мелез, но еврейското в нея преобладаваше. Имаше нещо приглушено и тъжно във всяко нейно движение, в изражението ѝ, в говора ѝ. (Б) *Отде бе дошла тя? От вонещия лабиринт на софийското гето ли? Или папа Жану я бе докарал заедно с другите десетина жени от някое далечно пристанище?* (А) *Андреа не знаеше. Не питаше“* (с. 24).

Авторът намира начин („Андреа не знаеше. Не питаше.“)

да подсказе, че зад безличния третоличен план, в който са издържани експресивно сгъстените въпроси („Отде бе дошла тя? От вонещия лабиринт на софийското гето ли? и т. н.), напират вълненията и мислите на героя.

4.2.1.2. В други случаи авторското описание разкрива обстановката, в която се озовава търсецният своето място в съдбоносните събития герой:

(А) „Оттук нататък пътят извиваше сред боклуци и бъзе и на острия завой Андреа неволно се спря с очи, вторачени в Чаушпашовата порта, отдето влизаха в града някакви конници.“

Без каквато и да е подготовка, с кратко въпросително изречение повествованието се прехвърля в плана на мислите на героя. Полупрямата реч се състои от драматични въпроси и размишления:

(Б) „Да продължи ли? Ако върви все по тоя път, щеше да стигне в Орхане — и оттам в Ябланица. Та не е ли неговото място при руснаците?“

Вътрешното напрежение у героя е стигнало необходимата степен, авторът като че ли изведнъж се отдръпва и героят се откроява открито, видимо, с реалното си речево присъствие, пред читателя — по-нататъшният ход на мислите му се представя с вътрешна пряка реч:

(В) *Отдавна трябваше да бъда там! — почти гласно си каза той. Какво ме задържа тука? Нашите? И без мен ще минат!*“ (с. 84).

4.2.1.3. В трети случай основанията на полупрямата реч се съдържат в реплика на друго лице. Вдълбочилият се в размисли герой вътрешно реагира, като реакцията му включва повторение на цялата реплика или на част от нея, напр.:

„— Вода иска? — чу гласът ѝ.

(Б) *Не, не искаше вода! Гърлото и стомахът му горяха — нека изгорят!*“ (с. 24).

„— В случая сравнението ще е само във ваша полза, скъпа. В наша!

Тя изкриви устни. (Б) *Сравнение! Изключение! Не бяха ли я унижавали достатъчно тези думи през последните години във Виена, когато другарките ѝ започнаха най-сетне да се държат с нея като с равна? Как жаднееше тя Леандър да заяви, че застава изцяло на страната на нейните сънародници — не само на нейна страна! Нека я излъже макар, но да го каже!*“ (с. 32—33).

Диалогът може да даде основание на единия от героите да анализира поведението на събеседника си и този вътрешен монолог авторът да представи чрез полупрямата реч. Например, когато Маргарет Джаксън се оплаква, че е простинала по пътя

и Климент ѝ предлага услугите си на лекар, тя ги приема с готовност, като го поканва още същата вечер да я посети:

„— *С удоволствие ще ви посетя!*“ отзовава се той. В следващия миг повествованието се измества пряко в сферата на неговото съзнание. Преходът се осъществява чрез авторски анализ на вълнението, с което Климент е изрекъл отговора си. След него идва въпросът, който героят и авторът си задават: (Б) *„Наистина ли има нужда тя от лекар, или просто го вика от суета“* (с. 70).

4.2.1.4. В четвърти случай чрез авторската реч описателно се разкриват възгледите, разбиранията и търсенията на героя. Героят като че ли стои през цялото време скрит зад автора, следи казаното за него и в необходимия момент излиза напред и пряко взема инициативата в повествователната линия. Този момент се откроява с експресивно наситени констатации. Например:

„(А) Естествено и за процъфтяването на индустрията и търговията си бе мечтал (широките пазари на империята богато разкриваха такива възможности), при все че самият той нямаше и ни най-малкото желание да се захваща за преуспяващата търговия на баща си.

(Б) *И всичко бе отишло на вятъра! Хората тук като че ли не искаха да разберат неговите идеи. Толкова по-зле за тях! Да избяга веднъж завинаги от еснафския, от провинциалния живот, който му се струваше вече нетърпим и противен; да намери някак си пътя към примамливия свят на висшите кръгове, за които с толкова жажда четеше във вестниците и романите. Нима му липсват амбиция, упорство, образование, пари?“* (с. 37).

4.2.2. Отличителна особеност в изобразителния подход на Ст. Дичев при изграждане образите на героите е постоянният интерес към техните вътрешнодушевни преживявания. С това може да се обяснят много честите свободни и неусетни преходи в повествованието от линията на автора към линията на героя и обратно. Подготовката за такива преходи може да се осъществи чрез кратко въвеждане в психологическото състояние на героя, у когото възприеманите външни обстоятелства и събития се превръщат в основание за самоанализи и оценки. В такива случаи няколко последователни експресивно-въпросителни изречения в обективизиран план довеждат до моментно разчленяване на единството герой — автор и се реализира полупряка реч. Например:

„(А) Андреа слушаше, без да внимава в думите. (Б) *Когато най-сетне ще научи и той изкуството да води приличен разговор? И ще го научи ли? Ще стане ли и той като Климент?* (В) *Не ми трябва, рече си насмешливо.*“

В следващия момент повествованието отново се връща към

авторовата линия, представят се нови възприятия на героя, които предизвикват мисловно-емоционалната му реакция, представена с полупряка реч, състояща се от възклицателни и въпросителни изречения:

„(А) Погледът му остави старата дама и се прехвърли на консула и Неда. Сравни ги, оцени ги. (Б) *Та той може да ѝ бъде баща! Колко ли ще се държи още? А тя, да има най-много двайсет години...*“ (с. 88).

Ст. Дичев прекрасно използва възможностите, които полупряката реч предоставя за дълбочинна психологическа характеристика. След острия разговор с брат си и баща си по въпроса за годежа, когато разбира, че бъдещата ѝ свекърва ще пристигне, за да прецени избора на своя син, Неда изживява една безсънна тревожна нощ, нощ на душевни самоанализи и жизнена равносметка. Чрез полупряка реч се обективизират сложните аналитични процеси, които, подклаждани от накарнените чувства за собствено и народно достойнство, разпъват на кръст чувствения и мисловен мир на героинята. В разгърнатия полупряк вътрешен монолог не само героинята търси неуловимата истина за своите чувства чрез анализи на минали сърдечни увлечения и на сегашните си преживявания, но и авторът сондира дълбоко нейните чувства. Този полупряк монолог, на места приемащ формата на особена диалогизация, се открива с болезнено осъзнатото откритие на Неда, че месеци след завръщането си в отечеството продължава да се чувства чужденка. Душевните ѝ бури се концентрират около големия и съдбоносен за нея въпрос — обича ли истински Леандър Лего:

„(А) Тя се наведе към огледалото, взря се в тясното си, порозовяло от плача лице и пак се замисли.

(Б) *Обича Леандър, да, обича го! Но обича ли го наистина толкова, че да претърпи униженията, на които може да я подхвърли мадам Франсоаз? (А) Тя си го представи такъв, какъвто го видя първия път. (Б) Беше в светлосивия си жакет, с цилиндър, бастун. Един много изтънчен господин, който я изненада с младото си лице и посребрени коси. Но най-силно впечатление той ѝ направи в разговора, който поведоха — за миналогодишното гостуване на „Комеди Франсез“ във Виена и за някаква пиеса, представена там... Какво наслаждение беше за Неда да говори с него: да го слуша, а и да му покаже своите знания и вкусове!“ (с. 48).*

Много характерни за полупряката реч са редуванията на експресивно наситени въпросителни и възклицателни непълни изречения, задъханите психологически паузи, незавършените изречения, особено в случаите, когато героите изживяват драматични минути, когато на изпитание са подложени такива техни същностни черти като родолюбие, мъжество, вяност, готовност за саможертва, жажда за живот и т. н. Например:

„Той видя широкото лице на ниския англичанин, но и не го видя. *Не са ли тези слова напомняне, предупреждение на съдбата? Не са ли безвъзвратно решение! При тях! При тях!* — властно и мъчително повтаряше душата му, гърчеше се и се стремеше. *Какво ще отлага? Заради тая измамна капчица надежда?* Сърцето му туптеше все по-силно, кръвта напираше, гърдите се надигаха.

От лекарството ще е! Преди той диреше тази сила в себе си. Ето и в главата му нещо напират... Възбуда, нетърпение... А ножът? А Търмъндията? Ето го, ето го — и той приближава“ (с. 94).

4.2.3. В езика на романа много тясно се преплитат, преливат и редуват пряка и полупряка реч. В едни моменти герой и автор се сливат в едно и повествованието се осъществява с полупряка реч: *„Тая земя, дете изтича кръвта му, е негова и той е неин. Нищо че ще умре...“*, в следващия момент те се разграничават — властно зазвучава само гласът на героя в пряката реч: *„... всички ще умрем“* и отново мисълта на героя се обективизира в полупряка реч: *„А има кой да го чака там, горе, има при кого да отиде“*, за да се извиси накрая незаглушимо отново субективната реч на героя: *„Но и с вас се свършва, мислеше си той със злорадство. Чак в Анадола ще ви натикат братушките. Всички! Колкото вие имате милост...“* и да остане недовършена, прекъсната от свистенето на бича и от съскащия въпрос на палача: *„Кой ти даде сведенията?“* (с. 90).

5. Предаване на чужда реч чрез нейното преразказване.

В авторската линия на разказа твърде често се налага по силата на едни или други обстоятелства и съображения чуждото изказване да не се възпроизвежда в пълния му първоначален формално-граматичен и семантичен вид, а да се представя само откъм смислово съдържание. В тези случаи то се подлага на съществени структурни, формално-граматични и синтактични трансформации, в резултат на които чуждата реч губи относителната си синтактична самостоятелност и се превръща в авторов преразказ на чуждото изказване, който синтактически се реализира в едно изречение със същата авторова реч като негова второстепенна част или като подчинено изречение. При това преобразуване чуждото изказване се разрушава не само структурно-формално и синтактически, но губи и специфичната си интонационност, емоционалност и експресивност. Представено вече от името на разказващия, то може в зависимост от обстоятелствата и целите да запази или не лексикалния си състав, организиран по новому, но задължително мени структурно-интонационната си организация и емоционал-

но-експресивната си характеристика.¹⁸ За сметка на това формално-граматическото и структурно преобразуване разкрива възможности да се предаде съдържанието на чуждото изказване с по-икономични средства или в по-концентриран вид.

Според това, как и в какъв вид се представя от разказващия съдържанието на чуждото изказване в романа „Пътят към София“, могат да се разграничат два типа преразказана чужда реч — косвена и тематична.

5.1. Косвена (непряка) реч. Както сочи В. И. Кодухов „Косвената реч възниква от необходимостта да се преразкаже речта на друго лице, за да се построи съобщението като реч на едно лице“¹⁹. За тази цел чуждата реч се подлага на определено структурно-формално, синтактично, интонационно-експресивно и отчасти лексикално преобразуване, в резултат на което тя се превръща в подчинено изречение, разкриващо в авторова реч пълното съдържание на чуждото изказване. В получената по този начин синтактична конструкция въвеждащите авторови думи се оформят като главно изречение, а съдържанието на чуждата реч се предава с подчинено изречение. Например:

„Прибави, че иде от Златица — учител е там, това го води при Андреа“ (с. 23). „Филип деликатно ѝ доверн, че му го е подарила някаква харемна дама“ (с. 34).

Косвената реч в романа е далеко по-слабо застъпена в сравнение с пряката и полупряката реч. Авторът предпочита в повечето случаи да представя речта на героите си в автентичен вид, което говори, че държи не само на съдържателната страна на чуждата реч, но и на външноизразителния момент в нея — динамичната структурна организация, психологическа обусловеност, интонационна специфичност, емоционално-експресивна наситеност.

Срещаните в езика на романа конструкции с чужда реч, представена като косвена, показват използване на обичайните структури: авторови думи + косвена реч.

За ядро на въвеждащите авторови думи служат глаголи за речева и мисловна дейност, както и техните синоними — *кажа, казвам, изказвам, твърдя, река, изрека, разправа, изясня, доверя, уверя, разпоредя, прибавя, осъзнавам, сетя се, спомня си, мисля, реша* и т. н. По-рядко се открива въвеждане на косвена реч с ядрен елемент словосъчетание, като — *стана ясно, изказвам предположение, витае мисъл* и др. под., напр.:

„... в него сега витаеше една единствена мисъл: *че е недостоеен*“ (с. 43). „... кореспондентът изказваше предположение, *че Гурко в скоро време ще премине Арабаконак*“ (с. 306).

¹⁸ Вж. Г. М. Чумаков, Синтаксис конструкций с чуждой речью, с. 18.

¹⁹ В. И. Кодухов, Прямая и косвенная речь в современном русском языке, с. 54.

Синтактичната връзка на косвената реч с въвеждащите я авторови думи се осъществява в романа предимно съюзно, най-често с подчинителен съюз *че*, рядко с *да* и още по-рядко със съюзните думи *как*, *отде*, *ли*, *дали*, напр.:

„Казваше си, *че пътеката е сигурна, че брат му има офицерска униформа, и не искаше да мисли за никакви опасности, макар да знаеше, че те съществуват*“ (с. 216). „*Майорът настояваше да докарат пленници и да ги държат в града, та да уверява консулите и кореспондентите, че Турция води хуманна война, сиреч, че не избива всички пленени руснаци*“ (с. 206).

5.2. Тематична реч. Тематичният начин за представяне на чуждата реч е реален факт в езиковата практика, която разкрива твърде широкото му използване. Въпреки това обаче реализираната по този начин чужда реч — тематичната реч — е оставала встрани от вниманието на езиковедите, или ако е попадала в полезрението им, е била характеризирана като разновидност на косвената реч, или пък не е била признавана за чужда реч.²⁰ В българското езикознание тематичната реч също така не е задържала интереса на учените, оставала е неразграничена от косвената и авторовата реч.

Наблюденията над начините за представяне на чуждата реч в романа „Пътят към София“ убедително показват силната обработеност и широкото използване на тематическото предаване на чуждата реч.

Преди всичко трябва да се изтъкне, че докато при косвената реч стремежът е чуждото изказване да се представи в съдържателната му цялост и синтактичната ѝ реализация е под формата на подчинено изречение, то тематичната реч е резултат от стремежа да се предаде най-обобщено, най-концентрирано съдържателната характеристика на чуждото изказване, постигана чрез посочване на темата. Синтактически тематичната реч може да се реализира по два начина — като второстепенна част или като подчинено изречение. Например:

Косвена (непряка) реч — „Казваше, *че както е тръгнало, някоя нощ и него ще приберат в Черната джамия* (с. 307). „Умът ѝ я увещаваше, *че Филип в края на краищата не ще се реши на такава подлост*“ (с. 269).

Тематична реч — „Говореха *за фронта и за тила, за войната въобще*“ (с. 227). „Той говори известно време *за робството, за последните дни на трепетно очакване, за „най-черния час, който предхожда зората*“ (с. 426). „Бейкър се улавяше, *че си спомня за нея — как спокойно бяха пътували до София; как бе пил чай в уютната ѝ квартира и как бе кроил да танцуват първия валс на приема у французския консул*“ (с. 130).

Както се вижда от първата група примери, косвената реч в

²⁰ Повече по този въпрос вж. у Г. М. Чумаков, Синтаксис конструкции с чуждой речью, с. 31.

тях предава в пълнота съдържанието на чуждите изказвания, чийто първоначален пряк вид лесно може да бъде възпроизведен:

„Той казваше:

— *Както е тръгнало, някоя нощ и мене ще ме приберат в Черната джамия.*“

„Умът ѝ я уверяваше:

— *Филип в края на краищата не ще се реши на такава подлост.*“

В примерите от втората група също се предава съдържателната страна на чуждите изказвания, но не в логическата им пълнота, а само чрез оголване на темата. Съдържанието на чуждите изказвания е максимално изчистено откъм логическа разгърнатост, като е сведено до тематическите им ядра, които могат да се изразят с отделна дума, словосъчетание или с изречение: „фронта“, „тила“, „робството“, „войната въобще“, „последните дни на трепетно очакване“, „най-черния час, който предхожда зората“, „как спокойно бяха пътували до София“, „как бе пил чай в уютната ѝ квартира и как бе кроил да танцуват първия валс на приема у французския консул“.

В изречението тематичната реч се въвежда с:

1. Глаголи за: а) речева дейност — *говоря, разкажа, разправя, споменавам, заразправям, обяснявам, споменавам, чета, пиша, подхвърля* и др. под.; б) мисловна дейност — *мисля, припомня, съобразявам, сетя се, интересувам се, заслушам се* и др. под.

2. Съчетание от глагол и съществително, образувано от речеви глагол — *връщам се на разговора* („... от време на време се връщаха на разговора за блокади и контрабанди“) (с. 8), *впусна се в разказ* („А после се впусна в един съдържателен и много интересен разказ за своето последно гостуване в Кроазе...“) (с. 168) и др. под.

3. Съчетание от два глагола — *бързам да разправя*, *впусна се да обяснява*, *продължи да изрежда*, *карам да мисли* и др. под., напр.: „... и веднага се впусна да обяснява отде бил влязъл куршумът и къде заседнал...“ (с. 72).

В структурно отношение тематичната реч се представя в две основни разновидности — тематична реч — част на изречение и тематична реч — изречение.²¹

В езика на романа „Пътят към София“ сравнително широко са застъпени и двете разновидности.

5.2.1. Тематична реч — част на изречение. Като такава се явява тематичната реч, изпълняваща в изречението ролята на негова второстепенна част — допълнение, изразено с отделна дума или словосъчетание, напр.:

²¹ Вж. Г. М. Чумаков, цит. съч., с. 32, 35.

„И той ѝ разказа за табишите, за побоя, за откарания шоп“ (159).

Според броя на въвежданите тематични ядра може да се говори за няколко структурни разновидности на този тип тематична реч:

а) еднотемна — „Сега той разказваше своите *премездия*“ (с. 111). „Той разказа за *петнистия тиф*“ (с. 72). „Фреди пишеше за *куп приключения*“ (с. 138);

б) двутемна — „С тънък хумор Сен Клер разказа една духовита история за *оперирани кучета* и за *улойка с някаква източна отрова*“ (с. 66);

в) многотемна — „Вечер, край огъня, той си припомняше гласно (с оня, смещния руски език, на който вече никои не се подсмиваше) за *дома си* и за *Женда*, и за *Славейко*“ (с. 333). „После заговори за *Русия*, за *руската армия*, за *генерал Гурко* и за *господаря-император*“ (с. 426). Обикновено в тези конструкции последният тематичен член се въвежда със съюз *и*.

Тематичните компоненти в конструкциите с тематична реч — част на изречение се изразяват със съществителни, като свързането им с въвеждащия ги глагол се осъществява по два начина:

а) предложно. Използува се както при непреходни, така и при преходни глаголи. Най-честа употреба има предлогът *за* (рядко *в* и *на*), който въвежда тематични компоненти с правата на непряко допълнение, напр.:

„При все че говореха за *ежедневието*, за *работата си* и за *войната...*“ (с. 359). „... а после пак се заслушваше в *нескончаемите ловни истории на огромния Фред Барнаби*.“ (с. 8). „... после без всякаква връзка се прехвърляха на *войната...*“ (с. 236);

б) безпредложно въвеждане се открива при преходни глаголи в няколко случая, като въведените тематични компоненти са с правата на пряко допълнение, напр.:

„Но като си припомни *руската болница*, *княза*, *агонията си* и *тъжните думи*, които беше произнесла, Неда се разплака“ (с. 51).

Структурите с тематична реч — част на изречение могат да се усложняват, като тематичният компонент се поясни от обособен израз, напр.: „Припомняше си *минали народни страдания*, *започвали и те с песни и свършвали с кръв и пепелища*“ (с. 22). От своя страна обособената част може да бъде пояснявана от подчинено изречение: „... тя заговори за *Ема Бовари*, *героинята на Флоберовия роман*, *който ѝ бе направил най-дълбоко впечатление*“ (с. 168). Усложняване се получава и с пояснително изречение към тематичния компонент: „С умели изрази той нахвърли *мерките*, *които смяташе да предложи на доктор Грин* и на *Исмаил бей*“ (с. 69).

Многотемната тематична реч — част на изречение може да има поясняващо изречение към някой от тематичните компоненти (обикновено последният), а към другите да няма, напр.: „Но като си припомни *руската болница, княза, агонията и тъжните думи, които беше произнесла*, Неда отново се разплака“ (с. 51). В други случаи пояснителното изречение може еднакво да се отнася до всички тематични компоненти, напр.: „... брат ѝ подхвана да говори за *загубите и за опасностите, които предстоят*...“ (173).

В романа се срещат и тематични структури с обобщаващ тематичен компонент, изразен с наречие, местоимение или съществително име. След или пред обобщаващия тематичен компонент се разполагат тематичните компоненти-конкретизатори:

„Като все повече се разпалваше, Андреа разправи *всичко*, научено от Дяко: *и за войната, и за бъдещето на града*“ (с. 83). „*Говореха за фронта и за тила, за войната въобще*“ (с. 227). „С тънък хумор Сен Клер разказа *една духовита история за оперирани кучета и за упойка с някаква източна отрова*“ (с. 66).

5.2.2. Тематична реч — изречение. Тя се явява чужда реч, която най-общо представя темата на чуждото изказване под формата на подчинено допълнително изречение, което се свързва с главното със съюзни думи като: *какво, какви, как, отде, къде, ли* и др., напр.:

„Лега продължаваше да изрежда *какви* военни обози са дошли, *какви* се чакат (това не бяха сведения от англичаните, а негови сведения) и ги изреждаше с настойчива, малко обидена педантичност“ (с. 203). „... и веднага се впусна да обяснява *отде* бил влязъл куршумът и *къде* бил заседнал“ (с. 72). „Подхванеше ли той, тя трябваше да знае всичко — *как* е било, *защо* е било и *обича ли* я сега...“ (с. 235).

И при този вид тематична реч може да се говори за структури с различен брой тематични компоненти, напр.:

а) еднотемни — „... и разправяше *как* е било *тогава*...“ (с. 359);

б) двутемни — „Той четеше *как* *Аликс намерил Шакир* и *как командирът на армията дори не го изслушал*“ (с. 385);

в) многотемни — „Той разказа подробно *как* се е *преоблякъл Климент* и *как* *после Мойсенко пребъркал джобовете му* и *намерил „ей това“* и показа двете оръжия и портфейла“ (с. 244).

5.2.3. Структурите с тематична реч — част на изречение и тематична реч — изречение се употребяват и смесено в рамките на едно и също сложно изречение, напр.:

„Те ту говореха за *книги и кой какво е чел, и какво обича да чете, и защо обича тъкмо това, а не друго*; после без връзка се прехвърляха на *войната и какво им носи тя, и какво очакват от нея*, после пак за *любовта си* — обичаш ли ме?“ (с. 236).

В такива случаи обикновено тематичната реч — част на изречението (тук „за книги“, „на войната“, „за любовта си“) заема първа позиция и стои пред тематичната реч — изречение (тук „кой какво е чел, и какво обича да чете, и защо обича тъкмо това, а не друго“ и „и какво им носи тя, и какво очакват от нея“).

Тематичната реч може да се използва с м е с е н о и с к о с в е н а р е ч. Такава смесена употреба се среща в романа, напр.:

„Когато на другия ден брат ѝ подхвърли (тем. реч) за *удвоената награда* и (косв. реч) *че предстои претърсване на всяка къща*, тя изслуша думите му, без да го погледне...“ (с. 344).

Тъй като конструкциите с тематична реч — изречение твърде често по структура съвпадат с конструкции на косвената реч, необходимо е при разграничаването им да се изхожда от семантиката на подчинените изречения, като се държи сметка как се предава съдържанието на чуждото изказване — в неговата пълнота или само чрез темата му. Трябва да се има пред вид, че при чужда реч — въпрос се реализира косвена реч, напр.:

„Интересуваше се *кой отде е* и *как изглежда неговият край*, и *женен ли е*, *колко деца има*, за *търговията разпитваше*, *кое колко струва*, и *изобщо за живота“* (с. 332).

В това сложно изречение косвена въпросителна реч са: „кой отде е и как изглежда неговият край, и женен ли е, колко деца има“, „кое колко струва“, а тематична реч са компонентите: „за търговията“, „и изобщо за живота“.

5.2.4. Какви са изразителните възможности на тематичната реч и как тя се използва в романа „Пътят към София“?

Преди всичко трябва да се посочи, че тематичната реч се явява изразно средство с големи възможности за съгъстяване на повествованието. Позволява да се изоставят ненужните подробности в представяната чужда реч, да се концентрират чуждите изказвания до необходимата според задачите и обстоятелствата степен, да се избягнат повторения на събития и действия, за които читателят е узнал вече в хода на повествованието, но един или друг герой трябва да запознае с тях друго действащо лице, което не знае за тях и т. н. Например на читателя вече е известно за съдбата на Дяко, за действията на Сен Клер, знае какви сведения донася на руснаците Климент. Когато Климент подробно трябва да разкаже за всичко това пред генерал Гурко, Ст. Дичев умело използва възможностите на тематичната реч, за да избегне ненужното повторение и концентрира в съдържателно отношение тази част на неговата реч до тематичното ѝ представяне:

„Той разправи за *залавянето на Дяко* и *как Сен Клер бе*

разпитвал пленените руски офицери; после се спря на военните приготовления в града...“, „... да ми повярват най-после до дъно, помисли Климент, и заразправя за предстоящото пристигане в София на главнокомандуващия Сюлейман и на подкрепленията, с които се целяло да се превърне градът в нов Плевен“ (с. 254).

6. **Обобщение.** Наблюденията над начините, по които чуждата (персонажна) реч се предава в романа „Пътят към София“, показват, че Ст. Дичев използва съобразно художествените цели на повествованието различни типове чужда реч, основаващи се на двата основни принципа на подхода, които речевата практика познава при представяне на чуждо изказване — възпроизвеждането и преразказването.

Най-широка употреба имат типовете чужда реч, в чиято основа стои принципът на възпроизвеждането, — пряката и полупряката реч. Този факт се обяснява със засиления интерес на автора към духовния свят на героите и със стремежа да ги представи в действено то им проявление.

Пряката реч се реализира в два вида — външнозвучаща и вътрешномислена.

Външнозвучащата пряка реч се представя като разговорна, писмено-документална, песенна и звукоподражателна. Основна се явява разговорната пряка реч, която се осъществява предимно като диалог и по-рядко като монолог.

Вътрешномислената пряка реч също се представя в няколко разновидности, като: вътрешна реч — мисъл, която има два подвида — с насоченост навътре (неизказана) и с насоченост навън (неволно озвучена), и реч — внушение (мимическа), използвана в един от нейните подвидове — реч — поглед.

Полупряката реч също така е много характерна за художественото повествование в романа, използва се за обективизиране мислите и преживяванията на героите.

Типовете чужда реч, основаващи се на принципа на преразказването, — косвената (непряката) и тематичната реч — имат по-ограничена употреба. Използват се за представяне на чуждите изказвания откъм тяхната смислова страна. Анализът показва, че тематичната реч е обичаен не само за езика на романа, но и за речевата практика като цяло, начин за най-обобщено, за най-концентрирано представяне съдържанието на чуждото изказване.

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ ЧУЖОЙ РЕЧИ
(РЕЧИ ПЕРСОНАЖА)
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПОВЕСТВОВАНИИ
(На материале романа Ст. Дичева „Дорога на Софию“)

Върбан Витов

Резюме

В исследовании рассмотрены использованные в болгарском художественном повествовании способы передачи чужой речи (речи персонажа). Наблюдения и выводы сделаны на материале романа Ст. Дичева „Дорога на Софию“.

Исследование доказывает, что в болгарском языке существует хорошо обработанная система способов передачи чужой речи. В зависимости от целей, которых автор ставит в повествовании, передача чужой речи основывается на принципах воссоздания и пересказывания. В работе анализируются как типы чужой речи, в основе которых лежит принцип воссоздания — прямой и полупрямой речи, так и основывающиеся на принципе пересказывания типы чужой речи — косвенная и тематическая. Подробнее представлены разновидности, реализующие внешнюю и внутреннюю прямую речь, способы включения полупрямой речи в повествование, как и структурные типы тематической речи. В исследовании проводятся наблюдения над лексическими средствами, при помощи которых вводятся различные типы чужой речи в конструкции.

MEANS OF RENDORING CHARACTERS' SPEECH
IN PROSE NARRATIVE

(based on St. Ditchev's novel
„The Way to Sofia“)

Varban Vato

S u m m a r y

In the present study are examined the means of conveying characters' speech in Bulgarian prose narrative. The observations and inferences are based on evidence from Stephan Ditchev's novel „The Way to Sofia“. The present study shows that in Bulgarian there exists a well developed system of means to convey characters' speech. According to the artistic aims and the narrative effect intended by the author the rendering of characters' speech can be based on two principles — representation and retelling. The analysis is concerned with both the types of characters' speech based on representation — direct and free indirect speech as well as those based on the principle of retelling — reported and thematic speech. In greater detail are presented the varieties in which inner and outer direct speech are realized, the means of including free indirect speech into the narrative as well as the structural types of thematic speech. Observations are adduced on the lexical means of introducing different types of characters' speech into the constructions.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XVII, кн. 2

Филологически факултет

1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 2

Faculté philologique

1982

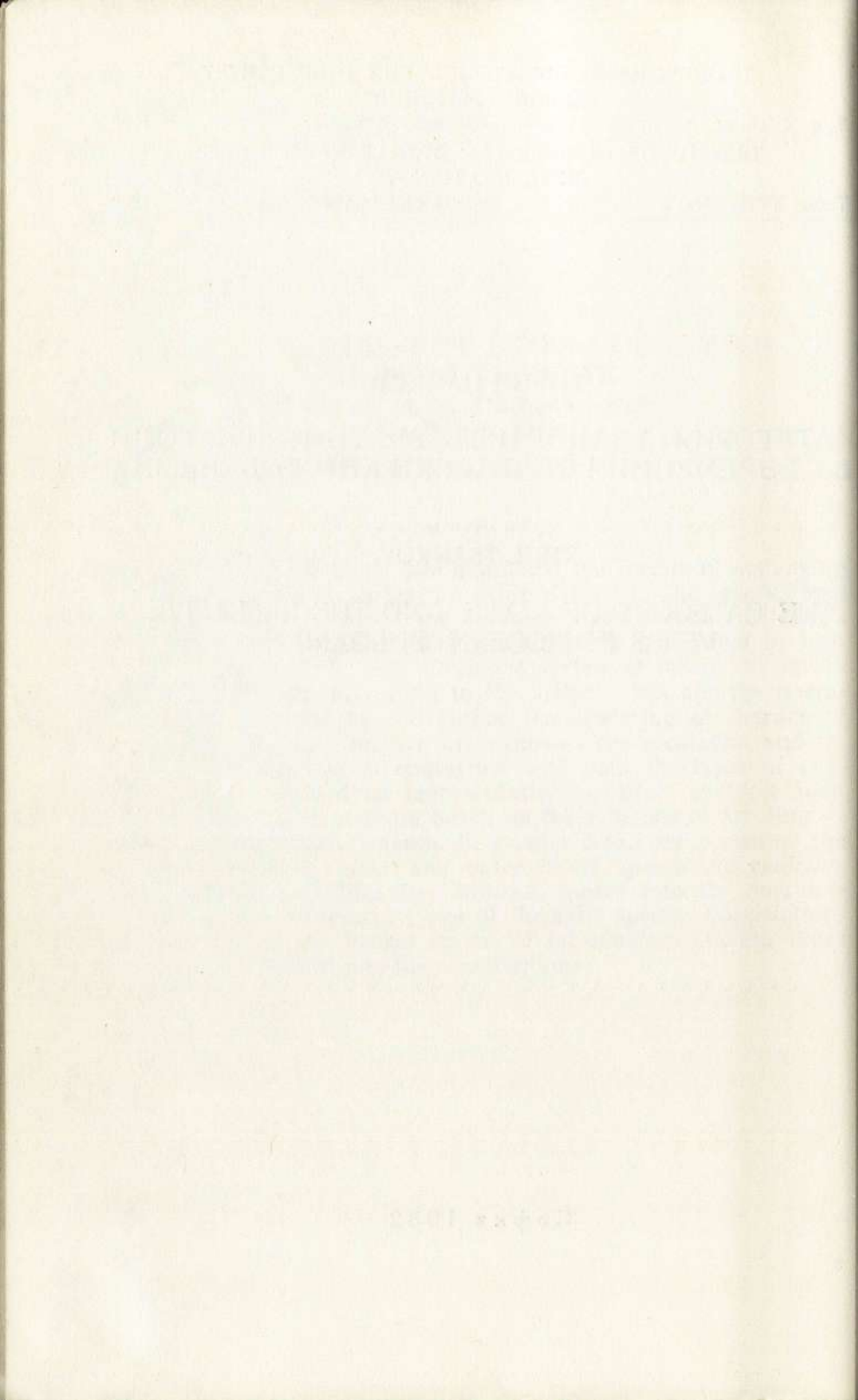
КИРИЛ ЦАНКОВ

КАТЕГОРИЯТА ЗАЛОГ И ВЪЗВРАТНИТЕ ГЛАГОЛИ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

KIRIL TSANKOV

THE CATEGORY OF VOICE AND THE REFLEXIVE
VERBS IN MODERN BULGARIAN

София 1982

1. Проблематиката на възвратните глаголи е тясно свързана с категорията залог. Невъзможно е едно по-сериозно изследване на този тип глаголи да мине без изясняване на отношението им към залога, изключено е и обратното: при проучване на залоговите отношения в българския език да се пренебрегнат възвратните глаголи.¹

Трябва да се отбележи, че по дефиницията за залога и относно броя на залозите разногласията са големи. За българския залог са писали много автори — от възрожденските граматисти с още неукрепнала методология и наивни концепции до съвременните езиковеди, работещи с възможностите и средствата на една далеч по-развита наука.

Тук ще разгледаме няколко съвременни модела на българската залогова система, предложени от Любомир Андрейчин (три залога)², Бл. Блажев (три залога)³, Ст. Стоянов (два залога)⁴, Б. Норман (два залога)⁵, К. Иванова и Кр. Чолакова (четири залога)⁶, Вл. Георгиев (три залога)⁷, Е. Георгиева (два залога)⁸, и П. Баракова (два залога)⁹, с оглед на класифика-

¹ Наистина Ал. Теодоров-Балан поставя извън категорията залог възвратните глаголи, но за нас е достатъчен фактът, че той говори за тях именно когато ги разграничава от глаголите, които според него влизат в залогова опозиция (вж. Ал. Теодоров-Балан, *Нова българска граматика*, София, 1940, § 81; *Нова българска граматика за всякого*, София, 1958, с. 295—296; *Категорията залог*, — *Български език*, 1958, кн. 3, с. 264—266).

² Л. Андрейчин, *Залогът в българската глаголна система*. — *Български език*, 1956, кн. 2, с. 106—120.

³ Бл. Блажев, *По въпроса за залога в българската глаголна система*. — *Български език и литература*, 1959, кн. 5.

⁴ Ст. Стоянов, *Залог на българския глагол*. — *Език и литература*, 1962, кн. 4, с. 37—50.

⁵ Б. Ю. Норман, *Теоретически основи на категорията залог в съвременния български и други славянски езици*. — *Български език*, 1968, кн. 1, с. 33—46; *Переходност, залог, възвратност*, Минск, 1972.

⁶ К. Иванова, *Опит за моделиране на залоговите отношения*. — *Български език*, 1970, кн. 4, с. 328—331; Кр. Чолакова, К. Иванова, *Залогът като граматична и лексикографска проблема*. Във: *Славянска филология*, т. XII, *Езикознание*, С., 1973, с. 167—183.

⁷ Вл. Георгиев, *Трите залога на българския език: деятелен, страдателен и засебен*. — *Български език*, 1979, кн. 5.

⁸ Е. Георгиева, *Към проблематиката на залога като морфологична категория*. Във: *Езиковедски проучвания в чест на акад. Вл. Георгиев*, С., 1980, с. 402—416.

⁹ П. Баракова, *Семантика и дистрибуция на пасивните конструкции в съвременния български книжовен език*. — *ИИБЕ*, XXV, С, 1980, с. 137—202.

цията на възвратните глаголи, след което ще представим и наш модел.

Возвратните глаголи са единна категория само от формално гледище. Отличават се от останалите по наличието на възвратната местоименна частица **се** или **си** (*обличам се, обичам се, пийвам си, пишем си*). Възможна е и комбинация между двете частици, като **си** е винаги на първо място (*усмихвам си се, надявам си се*). Към първия формален тип могат да се причислят и глаголи, които задължително се свързват с кратка дателна местоименна форма и изразяват най-общо: 'желание, психическо или физиологическо състояние' (*яде ми се, четете ми се, ходи ми се, спи ми се*). Някои автори¹⁰ смятат дателната местоименна форма тук за част от глагола, също като възвратния елемент.

В семантично отношение разнообразието е голямо. Самият термин „възвратни глаголи“ е твърде условен. Той наистина отговаря на формата, но в повечето от случаите изобщо не се покрива със съдържанието на глаголите, които назовава. Само една малка част от тях, които бихме могли да наречем „възвратни по значение“¹¹, „собствено възвратни“¹², или пък „същински възвратни“¹³ (*мия се, обличам се*), изразяват действие, което „излиза от субекта (глаголното лице) и се връща върху него“¹⁴.

При класификацията на отделните разновидности в рамките на категорията „възвратни глаголи“ са налице съществени различия между отделните автори. Липсва единство и по въпроса, отделни лексеми ли са възвратните глаголи или са само форми на невъзвратните. Едни автори ги считат за самостоятелни лексеми (Л. Андрейчин), други правят разграничение между възвратни глаголи като самостоятелни лексеми и като форми на други глаголи (Б. Норман, Кр. Чолакова), трети (Бл. Блажев) изобщо не ги признават за самостоятелни лексеми.

2.1. Според Л. Андрейчин залозите на българския глагол са три — деятелен, страдателен (безлично-страдателен) и възвратно-среден.¹⁵ В деятелния залог той включва глаголи без възвратна частица, в това число и безличните (съмва, трябва); във възвратно-средния — всички възвратни глаголи, с изклю-

¹⁰ Кр. Чолакова, К. Иванова, цит. съч., с. 178; вж. и Кр. Чолакова, За някои глаголи с аналитично оформена структура, — Български език, 1973, кн. 6, с. 482—488.

¹¹ Така ги нарича напр. Л. Андрейчин, цит. съч.

¹² Този термин срещаме у К. Иванова, цит. съч.

¹³ Тук ще използваме този термин.

¹⁴ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, С., 1964, с. 299.

¹⁵ Л. Андрейчин, Залогът в българската глаголна система. — Български език, 1956, кн. 2, с. 106—120; вж. и Л. Андрейчин, К. Попов, Ст. Стоянов, Граматика на българския език, София, 1977, с. 205—

чение на страдателно-възвратните форми, образувани от преходни невъзвратни глаголи (Книгата се чете от ученика. Урокът се преподаде от учителя.) и безличните форми, получени от непреходни глаголи плус **се** (Забранено е да **се ходи** по тревата. Тук **се почива** най-приятно). Л. Андрейчин посочва, че страдателно-възвратните форми, получени от преходни глаголи, могат да имат безлична употреба (**Търсят се** работници). Страдателно-възвратните и безличните форми със **се** Л. Андрейчин причислява към страдателния (страдателно-безличния) залог.

Като се позовава на факта, че „при видовите двойки като отворя и отварям, чета и прочета, тръгна и тръгвам и т. н. ние вече сме свикнали с основание да говорим за два отделни глагола“, той стига до заключението, че „макар и да нямат отделно лексикално значение, възвратните глаголи трябва също да се разглеждат като отделни лексикално-морфологични единици, тъй като те имат пълна система от всички форми, съществуващи в спрежението на българския глагол“. Той смята, че трябва да говорим отделно за възвратния глагол **мия се**, за взаимния **мием се** и за страдателния **мия се** (Брегът **се мие** от вълните).¹⁶

Оттук (между другото) се вижда, че за Л. Андрейчин залогът е словообразуваща, а не формообразуваща категория, както е при други автори.

2.2. Бл. Блажев включва всички възвратни глаголи, независимо от значението им, в отделен залог — възвратен. За него основен показател на залога е формалното му изразяване. Наставките **-н** и **-т** са формален белег за страдателен залог (за това страдателен залог имат само причастията), частниците **се** и **си** са показател за възвратен залог (имат го и глаголите — **мия се**, и причастията — **миещ се**). При деятелния залог формален показател липсва (мия).¹⁷

Явно, за Бл. Блажев залогът е формообразуваща (словоизменяща, парадигматична) категория. Ето как той представя залоговата парадигма:

Глаголни форми	Деятелен залог	Възвратен залог	Страдат. залог
Лични	нося	нося се	
Деепричастия	носейки	носейки се	
Причастия	носец	носец се	носен

209; Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Български език за институтите за начални учители, София, 1955, с. 212.

¹⁶ Л. Андрейчин, цит. съч., с. 117.

¹⁷ Бл. Блажев, По въпроса за залога в българската глаголна система. Бълг. език и литература, 1959, кн. 5, с. 9—20.

2.3. Ст. Стоянов цитира становището на Л. Андрейчин за възвратните глаголи като самостоятелни лексеми. Това той прави с уговорката, че „няма уточнени разбирания по въпроса за възвратните форми на глаголите в българския език — дали те са отделни думи, или са действително форми на съответните невъзвратни глаголи“¹⁸. В забележка под линия той възразява относно отделянето на глаголите със *си* като самостоятелни думи. Ст. Стоянов, също както и Л. Андрейчин, е на мнение, че категорията залог е присъща на всички глаголи. Той обаче се противопоставя на тризалоговия модел на Л. Андрейчин, като казва: „Понеже не може да има други видове отношения (извън активното и пасивното) на глаголният субект към глаголното действие, не може да има и други залози (извън деятелния и страдателния) в българската глаголна система.“¹⁹ Ст. Стоянов изтъква, че значенията „възвратно“, „взаимно“ и „средно“ не са залогови, защото не означават отношение между глаголното лице (субекта) и глаголното действие.

Всички глаголи, които Л. Андрейчин отнася към възвратно средния залог, Стоянов определя като деятелни. В студията си за залога той обръща внимание на морфологическата омонимия, която съществува между възвратните (същинските възвратни) глаголи и страдателно-възвратните форми, като отбелязва, че „в такъв случай залоговите отношения се определят от контекста“²⁰.

2.4. Б. Ю. Норман също като А. Т.-Балан и Ст. Стоянов посочва наличието на два залога в съвременния български език (пък и в славянските езици изобщо). Дефиницията му за залога също се доближава до дефиницията на А. Т.-Балан: „Залогът е граматична категория, която отразява отношението на глаголното действие към граматичния (глаголен) субект.“²¹ Ето за сравнение и дефиницията на Балан: „Залог на глагола (лат. *genus verbi*, фр. *voix de verbe*) е как се слага ('залага') в реч вършенето во везба с вършителя.“²²

Също като А. Т.-Балан Б. Норман смята, че е „погрешно да се включват в границите на категорията залог всевъзможните типове безлични образования, при които няма граматичен субект, понеже третото им лице е немотивирано, а следователно при тях не може да се говори за залогова насоченост на глагол-

¹⁸ Ст. Стоянов, Залог на българския глагол. — Език и литература, 1962, кн. 4, с. 41. Вж. и Граматика на българския книжовен език, София, 1964 г., от същия автор.

¹⁹ Ст. Стоянов, Залогът на българския глагол. — Език и литература, 1962, кн. 4, с. 50.

²⁰ Ст. Стоянов, цит. съч., с. 48.

²¹ Б. Ю. Норман, Теоретически основи на категорията залог в съвременния български и други славянски езици. Български език, 1968, кн. 1, с. 33.

²² Ал. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, с. 163.

ното действие²³. За разлика от А. Т.-Балан обаче Б. Ю. Норман не изключва възвратните глаголи като цяло от категорията залог. Противопоставя се и на твърдението му, че само преходните глаголи са залогови.

Според Б. Норман всяка граматическа категория е опозиционна система от граматически форми с еднородно значение, образувани с помощта на формообразуващи морфемии (например падежът при съществителните имена — граматически форми за падеж, които образуват редица вътрешни опозиции).

Естествено във всички форми лексикалното съдържание на думата си остава същото, а формообразователните морфемии ѝ придават всеки път едно ново, но еднородно граматическо значение. Казаното тук се отнася и за категорията залог, която в славянските езици е представена според Б. Норман с опозицията **актив:пасив**. Формите на актива са нулеви (както и в други привативни опозиции — наклонение, число и т. н. — отсъствието на формообразуваща морфема у слабия член е също граматически показател), например: **Получих** ново писмо (деятелен залог).

„Щом твърдим, че глаголет притежава категория залог, значи тези варианти на глагола, които представляват залогови отношения, са залогови глаголни форми, а ако тези форми се образуват с помощта на възвратен елемент (който в случая е формообразователна морфема) и изразяват страдателно отношение, те трябва да бъдат наречени възвратни форми на страдателния залог или възвратно-страдателни форми (на невъзвратни глаголи).“²⁴

С тези постановки Б. Норман се разграничава от Л. Андрейчин, който, както видяхме, смята всички възвратни форми за самостоятелни лексеми. Не случайно Норман предпочита термина „възвратни конструкции“ като обединяващ възвратните глаголи и възвратните форми (друг е въпросът, че терминът „конструкция“ навежда мисълта към единица, по-голяма от словоформа или лексема).

За установяване на това, че дадени възвратни конструкции не са самостоятелни лексеми, а форми на невъзвратни глаголи, Б. Норман предлага следните четири признака: а) редовното им образуване; б) невъзможност да се извеждат една от друга; в) лексикалното им тждество; г) различие на синтактичните им функции.²⁵

„Откъм лексикалната страна значението на възвратния глагол отдавна не може да се разглежда като сума от значе-

²³ Б. Норман, Теоретически основи на категорията залог, с. 36.

²⁴ Б. Ю. Норман, Теоретически основи на категорията залог в съвременния български и други славянски езици. — Български език, 1968, кн. 1, с. 38.

²⁵ Б. Ю. Норман, цит. съч., с. 37.

нията на невъзвратен глагол и възвратно местоимение. Цялата конструкция се е сляла смислово, като е образувала ново лексикално значение, което е обикновено доста отдалечено от значенията на етимологичните си компоненти, например: червя се (срв. червя), пиша се (срв. пиша)²⁶. Норман подчертава, че във възвратните глаголи възвратният елемент (**си, се**) изпълнява лексикално словообразуваща функция. Възвратният глагол е вече нова лексема, която не запазва значението на мотивиращата дума — невъзвратен глагол.

Колкото до възвратно-средния залог, Б. Норман е на мнение, че такъв не съществува. Според него „сигнализиране интранзитивността на глаголното действие е единствената граматическа функция на словообразователната възвратна морфема“²⁷. Изводът на Б. Норман е, че възвратните глаголи са един подклас в рамките на деятелния залог.

Тук много важна е забележката, че „докато от теоретичско гледище възвратните форми и възвратните глаголи са полярни, практически има много конструкции, които се намират на пътя на преминаване от първото към второто“²⁸. И така, Б. Норман признава за самостоятелни лексеми само възвратните образувания от преходни глаголи: същинските възвратни глаголи (мня се) и тъй наречените възвратно-средни глаголи (червя се, оплаквам се), включително глаголите *reflexiva tantum* (смея се, унасям се).

2.5. Интересен модел на българската залогова система представя К. Иванова. „За изясняване на отношението между глаголното лице и глаголното действие — пише тя — се привличат две логически категории — вършител на действието (субект) и получател на действието (обект).“²⁹ В зависимост от изразяването на логическите категории вършител на действието (В) и получател на действието (П) тя установява четири залогови отношения, които представя в следната матрица:

	(П +)	(П -)
(В +)	1	2
(В -)	3	4

²⁶ Б. Ю. Норман, цит. съч., с. 41.

²⁷ Б. Ю. Норман, цит. съч., с. 41.

²⁸ Б. Ю. Норман, цит. съч., с. 42.

²⁹ К. Иванова, Опит за моделиране на залоговите отношения. — Български език, 1970, кн. 4, с. 329.

В матричният елемент 2 е представен деятелният залог (Храня детето. Ходя из къщи) — глаголното лице експлицира вършителя на действието (В+), но не експлицира получателя (П—).

В матричният елемент 3 К. Иванова е дала страдателния залог (глаголното лице експлицира получателя на действието (П+), но не експлицира вършителя (В—). В сектор 1 на матрицата е представено залогово отношение, при което глаголното лице експлицира както вършителя (В+), така и получателя на действието (П+). Тук се споменават две разновидности: „... вършителят на действието може да се идентифицира с получателя на същото действие (Аз се мия) или два или повече участници в действието си разменят местата като вършители и получатели по отношение един към друг (Иван и Петър се бият. Обичаме се).“³⁰

В четвъртия сектор на матрицата са включени глаголи, при които глаголното лице не експлицира нито вършителя (В—), нито получателя на действието (П—). Това са безличните глаголи (мръква се, съмва се), а залоговото отношение — недеятелно-страдателно.

2.6. Кр. Чолакова, приемайки изцяло залоговия модел на К. Иванова, конкретизира дадената от нея теоретическа постановка, като посочва глаголните форми, функциониращи във всеки един от четирите залога, а именно: в деятелен залог — всички преходни и непреходни лични глаголи с едночленна структура (без се): вземам, вървя; непреходните лични глаголи с двучленна структура — аналитично организирани, състоящи се от глагол и словообразуващ елемент се (броя се, прощавам се, тревожа се); лични преходни и непреходни глаголи с двучленна структура — глаголна лексема и словообразуващ елемент си (спомням си, отивам си) и формално безлични глаголи с двучленна или тричленна структура — третолична глаголна форма в съчетание с местоименни форми ме, ми, ми се (досмешава ме, прязлява ми, досвидява ми се).

В страдателния залог Кр. Чолакова включва само „форми от парадигмата на личните преходни деятелни глаголни лексеми“³¹ — страдателно-възвратни (*виждам се, повиквам се*) и страдателно-причастни форми (*взет съм, повикан съм*). Възвратният залог е представен от същинските възвратни форми и от взаимно-възвратните (*мия се, вѳорѳжавам се, обичаме се*). Тук за самостоятелни лексеми се признават само глаголите с първи компонент само- (*самоизобличавам се, самоизлѳгвам се, самоубивам се*).

В безличния залог има три вида форми — третолична глаголна форма плюс се (*пуши се, говори се, трѳгва се*), минало

³⁰ К. Иванова, цит. съч., с. 330.

³¹ Кр. Чолакова. К. Иванова, цит. съч., с. 173.

страдателно причастие плюс **съм** в трето лице ед. число (*говорено е, ходено е*); третолична глаголна форма без **се** от съответния личен глагол (*духа, вее*). Освен глаголни форми тук се включват и самостоятелни глаголни лексеми, функциониращи само в 3 лице ед. число, някои от които съдържат структурен елемент **се** (*ръми, подобава, трябва, съмва — съмва се, развиеделява се*).

Според Кр. Чолакова „зalogът се очертава като словоизменителна категория с ярко изразена дефективност“³².

И така, от възвратните по форма глаголи Чолакова счита за самостоятелни лексеми възвратно-средните, глаголите от типа на **спи ми се**, възвратните глаголи с компонент **само-** и безличните, изразяващи природни явления (*съмва се*). Всички останали възвратни образowania според нея са форми на невъзвратните глаголи.

2.7. Като прави съпоставка със старогръцки език, Вл. Георгиев стига до заключението, че в българския език има три залога: деятелен, страдателен и засебен.³³

В деятелния залог той включва всички невъзвратни преходни и непреходни глаголи, а във страдателния — „(преходни глаголи, придружени от частица **се**“, „страдателни безлични (третолични) форми от непреходни глаголи, например: *Тук не се ходи* и страдателно причастие + **съм**“³⁴. В страдателния залог той включва и „глаголи + **се** в синтактични конструкции като *Пуши ми се* (= *На мене ми се пуши*). *Яде ми се* (= *На мене ми се яде*) и под.“³⁵

В засебния залог Вл. Георгиев включва глаголите със **се** и **си**, които „не са отделни лексеми, а форми (засебен залог) на съответния глагол без частиците **се/си**“³⁶. Глаголите, които се употребяват само с частица **се** (*боя се, гордея се, смее се*) той признава за отделни лексеми. Тези глаголи, които имат в структурата си и двете възвратни частици — **се** и **си**, — Вл. Георгиев нарича „подсилено засебни“.³⁷

2.8. Е. Георгиева в своето тълкуване на залога взема за отправна точка твърдението, че „**се** във всички случаи отстранява идеята (и следователно и възможността) за съществуването на П (получател — б. а.) във глаголното лице“³⁸. Според нея елементът **се** е формален показател на страдателния залог. Залоговата система е двучленна, представена е от активна и пасивна; „бинарната корелация **актив/пасив** е реална и обхваща

³² Кр. Чолакова, К. Иванова, цит. съч., с. 179.

³³ Вл. Георгиев, Трите залога на българския език: деятелен, страдателен и засебен. — Български език, 1979, кн. 3.

³⁴ Вл. Георгиев, цит. съч., с. 373.

³⁵ Вл. Георгиев, цит. съч., с. 373.

³⁶ Вл. Георгиев, цит. съч., с. 373.

³⁷ Вл. Георгиев, цит. съч., с. 374.

³⁸ Е. Георгиева, цит. съч., с. 410

в всички случаи. Функционално-семантичната бинарност е засвидетелствувана и от формално-структурна бинарност глаголи — се/глаголи + се³⁹.

Залоговите отношения Е. Георгиева представя в следната схема:

Деятелен залог		Страдателен залог	
глаголи	— <u>се</u>	глаголи + <u>се</u>	Функционално-семантични подкатегории:
			<ol style="list-style-type: none"> 1. Възвратно-страдателен 2. Средно-страдателен 3. Страдателен 4. Безлично-страдателен

Колкото до глаголите с елемент **си**, те съвсем бегло са споменати в заключението на разглежданата статия: „След като се приема, че непреходни глаголи образуват безличен пасив, т. е. навлизат в област, смятана доскоро за терен на преходните глаголи, логично е и формите със **си** да се третират аналогично, като **си** е знак за непряк обект, който обаче фиксира адресата на действието, релевантен за формата *купувам си* = *за себе си*, докато *купувам* няма и не съдържа идеята за него.“⁴⁰

От казаното тук следва, че и глаголите от този тип би трябвало да се включат в страдателния залог.

2.9. П. Баракова също, както повечето от разглежданите автори, представя дихотомично членение на залозите — актив и пасив.⁴¹ Според нея „противопоставянето на актива и пасива произтича от противопоставянето на синтактичните конструкции, съдържащи техни форми“⁴². За възвратната форма тя пише, че „е многозначна и в контекста се реализират само едно или няколко (но не всички) значения, заложени в семантичния ѝ потенциал“⁴³. Малко по-нататък тя продължава: „Формата със **се** се нуждае от определен контекст, който не само допуска пасивен вариант на значението, но и изключва реализирането на рефлексивното значение.“ От тези цитати можем да съдим, че съединението от глагол + възвратен елемент **се** не е самостоятелна лексема, а възвратна форма на невъзвратния глагол.

³⁹ Е. Георгиева, цит. съч., с. 415.

⁴⁰ Е. Георгиева, цит. съч., с. 416.

⁴¹ П. Баракова, цит. съч., с. 137.

⁴² П. Баракова, цит. съч., с. 138.

⁴³ П. Баракова, цит. съч., с. 139.

В центъра на вниманието на П. Баракова са двете форми на страдателния залог — възвратната и причастната, — но все пак от това, което се казва за възвратния пасив, може да се съди каква част от възвратните глаголи (форми) остава извън границите на пасива (т. е. в актива).

Тук ще отбележим само, че някои възвратни конструкции, които други автори поставят извън пасива, П. Баракова смята за пасивни. Става дума за тъй наречения потенциално-качествен пасив (вратата *се отваря*, тапетите *се мият*, масата *се сгъва*, столът *се разглобява*)⁴⁴, *сензорен пасив* (От вратата на странноприемницата *се виждаше Златният рог*)⁴⁵ и пр. И така, всички останали разновидности на възвратните глаголи (форми), освен страдателните, функционират в актива. Така например конструкции от типа на *Не му се сърба чорба*⁴⁶ също се определят като активни.

П. Баракова не взема отношение към възвратните глаголи с частица **си**, но след като не ги въвлича в пасива, остава те да бъдат активни.

Забележка: Тук не разглеждаме работите на Х. Валтер⁴⁷ и И. Пенчев⁴⁸, тъй като авторите им, макар и да правят подробна семантична и синтактична характеристика на възвратните глаголи, не вземат пряко отношение по отнасянето им към различните залози. По-голямо значение за нас има една друга статия на И. Пенчев — „За класификацията на значенията на българските рефлексивни по форма глаголи“⁴⁹. Тази статия е по повод споменатата работа на Х. Валтер, като нейният автор се обявява в подкрепа на атакувания от немския езиковед тризалогов модел на Андрейчини.

3.1. Казаното дотук най-общо може да се представи в таблица, в която нагледно е показано съотношението между възвратни форми на невъзвратните глаголи и възвратни глаголи като самостоятелни лексеми, от една страна, и разпределението по залози на тези глаголи и глаголни форми у отделните автори, от друга страна (вж. таблицата на стр. 78).

3.2. При съставянето на таблицата използвахме следната класификация:

1. Възвратни глаголи с частица **се** (пряко възвратни).

1.1. Същински възвратни: *мия се, реша се*.

44 П. Баракова, цит. съч., с. 195.

45 П. Баракова, цит. съч., с. 188.

46 П. Баракова, цит. съч., с. 178, бел. под линия.

47 Х. Валтер, Към проблемата за възвратните глаголи в съвременния български литературен език. — Български език, 1964, кн. 4—5, с. 359—376.

48 И. Пенчев, Рефлексивните, медиалните и пасивните изречения в българския език. — ИИБЕ, т. XXI, 1972, с. 245—277.

49 Български език, 1965, кн. 3, с. 249—254.

1.1.1. Възвратни глаголи с компонент **само-**: *самоубивам се, самооправдавам се*.⁵⁰

1.2. Взаимно-възвратни: *бием се, обичаме се*.⁵¹

1.3. Възвратно-средни: *усмихвам се, пиша се*.⁵²

1.3.1. Възвратни глаголи с дателен местоименен елемент: *ходи ми се, спи ми се, яде ми се*.

1.3.2. Reflexiva tantum: *усмихвам се, боя се*.

1.4.1. Страдателно-възвратни форми от преходни глаголи: *чете се, възпитава се* (*Книгата се чете от ученика*).⁵³

1.4.2. Безлично-възвратни форми от преходни глаголи: *диша се, чете се* (*Тук се диша спокойно*).⁵⁴

1.4.3. Безлични възвратни форми от непреходни глаголи: *ходи се, умира се* (*Забранено е да се ходи по тревата*).

1.5. Безлични глаголи с възвратна частица, означаващи природни явления: *зазорява се, мръква се*.

2. Възвратни глаголи с частица **си** (непряко възвратни).

2.1. Същински: *купувам си* (*Купувам си книга*).

2.2. Взаимни: *помагаме си, пречим си* (един на друг).

2.3. Възвратно-средни: *отивам си, лягам си, свиркам си*.

3. Двойновозвратни (с частици **се** и **си** едновременно).

3.1. Същински: *мия си се*.

⁵⁰ Те не са самостоятелен тип, а само структурно-семантичен подтип в рамките на същинските възвратни глаголи — обособяват се с това, че нямат съответствие без възвратна частица (вж. Св. Иванчев, Един неописан семантико-словообразователен модел в съвременния български книжовен език. Във: Приноси в българското и славянското езикознание, С., 1978, с. 250—270.)

⁵¹ Обикновено за взаимните възвратни глаголи се пише, че са само разновидност на същинските възвратни глаголи (вж. напр. К. Иванова, цит. съч., с. 330). Те обаче имат някои специфични черти (в семантиката, дистрибуцията, валентността си), поради което имаме основание да ги обособим в самостоятелна група с уговорката, че тази група е отворена — във взаимодействие е и със същинските възвратни, и с възвратно-средните глаголи. На разновидностите в рамките на взаимните глаголи тук подробно няма да се спираме.

⁵² Тъй наречените възвратно-средни глаголи не са еднородни в семантично отношение. Сред тях могат да се разграничат няколко подгрупи, между които има значителна разлика (за по-подробна класификация вж. Х. Валтер, цит. съч.; Бл. Блажев, цит. съч.; И. Пенчев, Рефлексивните, медиалните и пасивните изречения...). Основание да ги включим в една група ни дава, от една страна, традицията, а, от друга страна — фактът, че те като цяло се характеризират със семантично отдалечаване от изходните невъзвратни глаголи (срв. *пиша — пиша се, притеснявам — притеснявам се*), или пък изобщо нямат невъзвратни съответствия. Тук не си поставяме задача да им правим прецизна класификация. Това ще сторим на друго място.

⁵³ Най-честа е употребата на възвратните форми за страдателен залог в 3 лице (вж. П. Баракова, цит. съч., с. 154 и др.). По тази причина именно третоличните форми са дадени тук като представителни.

⁵⁴ Това не е отделна група. В случая става дума за безлична употреба на страдателно-възвратните форми.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Лъгали и форми (със сн)	1. 4. 3. Безлични възвратни форми от непереходни глаголи		+ Л		?	О Ф		+ Ф	+ Ф
	1. 5. Безлични глаголи за природни явления					О Л	+ Л	+ Ф	?
	2. 1. Същински		+ Л	+ Ф	+ Л		+ Ф	+ Ф	+ Ф
	2. 2. Взаимни		+ Л	+ Ф	+ Ф	+ Л	+ Ф	+ Ф	+ Ф
	2. 3. Възвратно-средни		+ Л	+ Ф	+ Ф	+ Л		+ Ф	+ Ф
Двойновозвратни (със се и сн)	3. 1. Двойновозвратни същински		+ Л	+ Ф	+ Л		+ Ф	+ Ф	?
	3. 2. Взаимни		+ Л	+ Ф	+ Л		+ Ф	+ Ф	?
	3. 3. Средни		+ Л	+ Ф	+ Л				?

3.2. Взаимни: *обичаме си се.*

3.3. Възвратно-средни: *усмихвам си се.*

Тази класификация е съставена въз основа на други класификации, включително и от разглежданите автори, и е съобразена с техните концепции за залога и за възвратните глаголи. Поради това тя не претендира за изчерпателност — включени са само най-общите типове.

4. След прегледа на залоговите модели на разглежданите автори с оглед на мястото на възвратните глаголи и форми в тях логично е да предложим и наш модел. Ще го изградим на базата на корелацията актив:пасив (както е у А. Теодоров-Балан, Б. Норман, Ст. Стоянов, Е. Георгиева, П. Баракова и др.), като приемем, че залогът е парадигматическа (словоизменителна, формообразуваща) категория. Основание да приемем залога именно като парадигматическа категория ни дава фактът, че той притежава свой морфологичен израз.

4.1. Както е известно, формални показатели на страдателния залог са страдателното причастие на **-н** и **-т** и възвратната местоименна частица **се**, а на деятелния — тяхното отсъствие. С други думи казано, страдателният залог е маркираният член, а деятелният — немаркираният член на опозицията **актив:пасив**. Частицата **се**, освен посочената тук функция, има и още една — словообразователна. Следователно в едни случаи тя сигнализира, че дадена глаголна лексема е в страдателен залог, а в други случаи посочва наличието на нова глаголна лексема, различна от глагола без **се**, като залоговото значение си остава същото (деятелно). Иначе казано, частицата **се** или посочва промяна на залоговото значение, без да се изменя лексикалното, т. е. промяната става в рамките на една и съща дума, или пък сигнализира промяна в лексикалното значение, без да се изменя залоговото. На пръв поглед тук се получава противоречие. Излиза, че частицата **се** ту показва, че съответната глаголна форма е в страдателен залог, ту пък посочва точно обратното — че е в деятелен залог. Причината за това противоречие е в многозначността на частицата, или по-скоро на морфемата **се**.⁵⁵ Във втория случай основната функция на частица-

⁵⁵ В лингвистичната литература липсва единство по отношение статуса на възвратния елемент. Според едни автори това е *местоимение* (П. Калканджиев, Българска граматика, Пд. С., 1936, с. 97; Н. Костов, Българска граматика, С., 1939, с. 179—180; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1942, с. 152—156 и др.), според други — *частица* (Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, С., 1964, с. 300; Бл. Блажев, цит. съч.; Д. Сливкова, Залоговата принадлежност на три типа възвратни конструкции в немски език и съответните конструкции в български език. — Съпоставително езикознание, 1976, кн. 3, с. 77—111 и др.), според трети — *елемент* (К. Wilczewska, Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie, Toruń, 1966; Хр. Стаменов, Бележки върху рефлексивността в български и английски език. — Съпоставително езикознание, 1977, кн. 4—5, с. 191—213 и др.), *глаголен*

та се е да покаже не това, че глаголът е в деятелен залог, а това, че глаголът е възвратен — същински възвратен, взаимен или възвратно-среден.

Като се ръководим от определението, че залогът е отношение на глаголното лице към действието,⁵⁶ към деятелния залог отнасяме най-напред формите на всички лични глаголи с едночленна структура (става дума, разбира се, за едночленна структура на основните им форми — първо лице, единствено число, сегашно време), от които се вижда, че глаголното лице е вършител (производител на действието. Тук се включват и формите на преходните и на непреходните⁵⁷ лични глаголи, например: „То-

формант (Z. Klemensiewicz и др., Gramatika historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955, с. 255), *морфема* (X. Валтер, цит. съч.; Б. Норман, цит. съч.; И. Пенчев, Рефлексивните, модалните и пасивните изречения... — *рефлексивна морфема*), *афикс* (Н. Янко-Триницкая, Возвратные глаголы в современном русском языке, М., 1962; А. Зеленев, Возвратные глаголы страдательного залога в современном русском лит. языке, АКД, Лгр., 1963; А. Бондарко, Л. Буланин, Русский глагол, Л., 1967, с. 150 и др.), *суфикс* (Грамматика русского языка, АН СССР, т. I, М., 1952), *постфикс* (Г. А. Молочко и др., Современный русский язык. Словообразование, Минск, 1978, с. 15).

Термина **местоимение** употребяват предимно по-стари автори. Този термин очевидно ги насочва към местоимения произход на възвратния елемент. Най-употребяван в българското езикознание е терминът **частица**. Като нямаме пред вид разделното писане на възвратните глаголи в българския език, този термин можем да определим като най-подходящ, още повече, че по същия начин назоваваме и други формообразуващи и словообразуващи форманти, които според сега действащите правописни норми се пишат отделно или полуслято с думата, с която се свързват, например: **частицата** за бъдеще време **ще** (*ще дойда*), **частиците** за сравнителна и превъзходна степен **по-** и **най-** (*по-хубав, най-хубав*), **частиците** за образуване на неопределителни местоимения **еди-**, (**и**) **да е, си** (*еди-кой, едиккъв, кой да е, която и да е, някой си*) и др. п.

Термините **морфема**, **афикс**, **суфикс**, **постфикс** се предпочитат от съветски автори, и то отнесени главно към руския език. Както е известно, в руския език възвратният елемент се пише слято с глагола (това, разбира се, не е само правописно правило) и този факт улеснява възприемането му като глаголна морфема. Все пак, ако се имат пред вид словообразователната или словоизменителната функция на възвратния елемент, за предпочитане е по-конкретният термин **суфикс**. Терминът **постфикс** говори само за мястото в думата — винаги последно, след глаголното окончание.

Ако термините **суфикс** и **постфикс** имат известно оправдание за руския език, то по отношение на българския те са неприложими. За разлика от положението в руския език, в българския възвратният елемент е подвижен — може да бъде пред глагола (Румяна **се смее**), след глагола (**Смея се** на Румяна), дори и на разстояние от глагола (**Смеят ми се**). Все пак определянето на **се** и **си** като словообразователни или словоизменителни морфемни заслужава внимание. В тази работа предпочитаме термина възвратен **елемент** като по-неутрален, включващ в съдържанието си не само словообразователната и словоизменителната функция, но и синтактичната функция на възвратното местоимение — като **пряко (се)** или **косвено (си)** допълнение в изречението.

⁵⁶ Както е у Л. Андрейчин, Ст. Стоянов и др. автори.

⁵⁷ Според А. Л. Теодоров-Балан „няма залог, преди да има преходни глагол“ (Нова българска граматика за всякого, С., 1958, с. 215).

гава той **изнесе** пушката и я подпря **вън**, за да бъде готова (И. Йовков).“ „Когато **излязохме** на улицата, бай Първан се спря да си поеме въздух (А. Антонов-Тонич).“ В деятелния залог функционират също така възвратните по форма глаголи (включително същинските възвратни, взаимните и възвратно-средните) с двучленна и тричленна структура, т. е. глаголна форма в съчетание с възвратна частица **се** или **си**, а може и с двете заедно, например: „Тук аз станах и набързо **се облякох** (Г. Кирков).“ „Още от самото си създаване СССР **се обяви** за пълно разоръжаване (в. „Отеч. фронт“).“ „А някои **си отиват** в село при семействата (З. Стоянов).“ „Да **си се съберат** и двама да си загугукат в гнездото (П. Ю. Годоров).“ Тук не включваме възвратно-страдателните форми, за които ще стане дума по-натък в изложението.

Колкото до безличните глаголи, можем да посочим, че в деятелен залог функционират тези, които изразяват самонзвършващи се действия (главно за природни явления). При глаголи като *съмва* и *съмва се*, *мръква* и *мръква се*, *гърми* и *гърми се*, *развиделява* и *развиделява се* формите с възвратен елемент и без възвратен елемент са равностойни; възвратният елемент има факултативен характер. Глаголите от този тип са еднозалогови — с форми само за деятелен залог.

Еднозалогови — също с форми само за деятелен залог, са и останалите възвратни глаголи с възвратен елемент **се** и **си**, също така и двойновозвратните. Оттук можем да съдим, че наличието на словообразуващата (не на формообразуващата!) възвратна частица, заедно с останалите семантични и граматични признаци, посочва и залоговата дефективност на глагола, който я притежава.

Няма глаголи, които да са представени само с форма за страдателен залог. В страдателния залог изобщо не може да има самостоятелни глаголни лексеми. Формите за този залог се получават от формите на деятелния — един и същ глагол има форми за деятелен и за страдателен залог, като формата за деятелен залог е основна. В случая ни интересува възвратно-страдателната форма, каквато, както посочват почти всички автори, могат да имат само преходните глаголи (Детето *се възпитаваша* от учителката). В същност казаното тук се отнася и за причастно-страдателните форми⁵⁸, които също се получават само от преходни глаголи: Детето *е възпитавано* от учителката.

Возвратно-страдателните форми могат да имат и безлична употреба, например: „В Съветския съюз **се чете** много (в. „Раб. дело“).“ Макър и да липсва указание за определено лице, все пак тук може да се мисли за пасивен субект.

Возвратно-безлични форми могат да се образуват и от не-

⁵⁸ За дистрибуцията на възвратно-страдателните и причастно-страдателните форми вж. П. Баранова, цит. съч.

преходни глаголи, например: *ходи се, тръгва се, умира се, отива се*. Действието, изразявано чрез тези форми, се мисли като извършвано от някакъв друг деятел, различен от глаголното лице, например: „Забранено е да се **ходи** по тревата (от гражданите).“; „... минаха на крачка от мен, както **се минава** покрай шкаф (А. Антонов-Тонич)“.

Казаното тук ни дава основание да говорим за **страдателни безлични форми** (от переходни и непреходни глаголи) за разлика от **деятелните безлични**, за които стана дума по-горе (*съмва се, развиделява се — то се съмва, то се развиделява*). Невъзможно: *То се ходи по тревата*). Страдателно-безличните възвратни форми имат достатъчно висока фреквентност и продуктивност, за да бъдат пренебрегвани от езиковедската литература (до този момент малко наши езиковеди са им обърнали внимание)⁵⁹. Ето няколко примера с безлични възвратни форми от непреходни глаголи: „...заканила се баба и откrehнала вратичката, през която **се влизаше** в дюкяна (К. Георгиев).“; „Конференцията спомогна да **се вникне** в същността на най-актуалните задачи (в. „Отеч. фронт“).“; „Подло нещо са туй хората — не може да им **се вярва** (Г. Караславов).“; „... чрез курсовете в Университета да **се въздействува** за планомерното фолклорно проучване на страната (М. Арнаудов).“ Формите от този тип се употребяват във всички функционални стилове, но се предпочитат в публицистичния.

Към безличните глаголи езиковедите обикновено отнасят и образуванията, имащи в състава си кратка дателна местоименна форма (*яде ми се, ходи ми се, спи ми се*).⁶⁰ Формите от този тип се образуват както от переходни (*ям — яде ми се, пия — пие ми се, чета — четете ми се*), така и от непреходни глаголи (*ходя — ходи ми се, мечтая — мечтае ми се*). Както отбелязва Кр. Чолакова, „съставени от третолична глаголна форма, ... по своята повърхностна структура тези единици носят белезите на безлични... глаголни лексеми. В своята дълбочинна структура обаче те съдържат признаци, граматични и семантични, характеризиращи ги като лични непреходни глаголи.“⁶¹

Това са лексикални единици с аналитична тричленна структура: неизменяема третолична глаголна форма, кратко дател-

⁵⁹ Вж. Л. Андрейчин, Залогът в българската глаголна система..., с. 112; Вл. Георгиев, цит. съч., с. 373. Вл. Георгиев смята, че безличните възвратно-страдателни форми от непреходни глаголи се образуват рядко.

⁶⁰ Вж. М. Рожновская, Безличные предложения в современном болгарском литературном языке. Във: Вопросы грамматики болг. литер. языка, М., 1959, с. 379—432; И. Васева, Безлични и безлично-пасивни конструкции в българските пословици. — ИИБЕ, кн. XVI, С., 1968, с. 627—635; Б. Норман, цит. съч., с. 39 и др.

⁶¹ Кр. Чолакова, К. Иванова, цит. съч., с. 178.

но лично местоимение, което се мени по лице, число и род, и възвратна частица **се**. С безличните глаголи ги свързва именно наличието на третолична глаголна форма. За разлика от тях обаче тази третолична глаголна форма се съчетава едновременно с дателно местоимение и възвратна частица **се**. Интерес представлява функцията на дателното местоимение тук. По същество то замества личните окончания на глагола, като със своите форми за всички лица и числа (и за род) изгражда цялостната му парадигма.⁶² Нека да съпоставим глаголите **пия** и **чета** (в съчетание **искам да пия** и **искам да чета**) с **пие ми се** и **чете ми се**:

	искам да пия	—	пие ми се
	искаш да пиеш	—	пие ти се
той	иска да пие	—	пие му се
тя	иска да пие	—	пие ѝ се
то	иска да пие	—	пие му се
	искаме да прием	—	пие ни се
	искате да пиете	—	пие ви се
	искат да пият	—	пие им се
	искам да чета	—	чете ми се
	искаш да четеш	—	чете ти се
той	иска да чете	—	чете му се
тя	иска да чете	—	чете ѝ се
то	иска да чете	—	чете му се
	искаме да четем	—	чете ни се
	искате да четете	—	чете ви се
	искат да четат	—	чете им се

Че тези форми се схващат като деятелни, личи и от употребата им в разговорната реч, където много често се свързват с именителното лично местоимение (за първо лице единствено число — **аз**), например: *аз ми се спи, аз ми се пие, аз ми се ходи, аз ми се чете*, вместо нормативните: *мене ми се спи, мене ми се пие, мене ми се ходи, мене ми се чете*.

За разлика от останалите видове възвратни глаголи с частица **се** при този вид не настъпват промени по отношение на категорията преходност/непреходност, т. е. образуваните от невъзвратни преходни глаголи си остават преходни⁶³, например: *ям ябълка, пия боза, чета книга — яде ми се ябълка, пие ми се боза, чете ми се книга*. Съответно образуваните от непре-

⁶² Вж. и Кр. Чолакова, К. Иванова, цит. съч. с. 178 („Те /местоименните форми **ме** и **ми**/ реализират парадигматичните им изменения за лице и число“).

⁶³ Според Кр. Чолакова в случая за преходност може да се говори само от гледна точка на повърхностната структура, докато „анализът на дълбочинната структура отхвърля наличието на преходност при тях“ (Кр. Чолакова, К. Иванова, цит. съч., с. 179).

ходни глаголи си остават непреходни: *ходя на кино — ходи ми се на кино, мечтая за щастие — мечтае ми се за щастие*.

Следователно частицата **се** тук има само словообразователно значение наред с дателната местоименна форма. Към основното лексикално значение на глаголната форма се прибавя семантичен компонент 'желание' или 'физиологическа или духовна необходимост'. Дателната местоименна форма, както казахме вече, носи и част от основните граматически значения — лице, число, а в трето лице единствено число — и род. За глаголната форма остават граматическите значения **време** (*яде ми се, яде ми се, ядеше ми се* и т. н.), **наклонение** (с дефективна парадигма — без повелително). Колкото до категорията **вид** непрефигираните глаголи от този тип са предимно несвършени, тъй като при тях трудно може да се мисли за изчерпаност на действието. Форми за двата вида съществуват само при префигираните глаголи (с представки **до-** и **при-**), които означават най-общо: 'внезапно възникнало желание, физиологическа или духовна необходимост', например: *допие ми се — допива ми се, припие ми се — припива ми се, доспи ми се — доспива ми се, приспи ми се — приспива ми се*.

Глаголите от типа на *припие ми се* и *допие ми се* К. Иванова определя като **ингресивни** по начин на действие. При тях се осъществява „промяна от нула към наличие на действие“⁶⁴.

Интересна е в случая голямата разлика в значенията на глаголите с префикси **до-** и **при-** с едночленна структура (*допия* — 'изпивам остатъка от някаква течност', резултативно-дефинитивен по начин на действие⁶⁵) и с тричленна структура: *допие ми се* — 'възниква у мен желание да пия нещо'; *приспя* — 'карам някого да заспи', комитативно-резултативен по начин на действие⁶⁶, с преносно значение 'нанасям силен удар, пребивам някого' и *приспи ми се* — 'възниква у мен необходимост от сън'; *доплувам* — 'достигам (обикновено с усилие) до края на някакво водно препятствие' и *доплува ми се* — 'възниква у мен желание да плувам'. Нещо повече: по-голямата част от глаголите с префикс **при-** нямат съответствие с едночленна структура (*припие ми се* — липсва глагол **припия*; *прияде ми се* — липсва глагол **прияям*).

Тук трябва да се отбележи и възможността за омонимия между възвратните глаголи, изразяващи желание или вътрешна необходимост, и други възвратно-страдателни конструкции с дателно допълнение, например: *Иска ми се хляб* = 'аз искам

⁶⁴ К. Иванова, Начини на глаголно действие в съвременния български език, С., 1974, с. 55.

⁶⁵ К. Иванова, Начини на глаголното действие..., с. 91. Те (резултативно-дефинитивните глаголи — б. а.) изразяват насоченост към резултат с акцент върху завършването на действието.

⁶⁶ К. Иванова, Начини на глаголното действие..., с. 53.

да имам хляб' и *иска ми се хляб* = 'някой иска от мене хляб'⁶⁷; *дава ми се подарък* = 'искам да дам на някого подарък' и *дава ми се подарък* = 'някой ми дава подарък'.

С тричленна структура са и глаголните образувания, изразяващи най-общо: 'невярно или неточно възприятие, като: *стори ми се, струва ми се, вижда ми се, види ми се, привижда ми се, привиди ми се, чуе ми се, счува ми се, чува ми се*, например: „Но посред общия шум и крясък на косовите **счу ми се** някакъв съвсем тих и далечен, като изпод земята писък (Г. Райчев).“; „При него бяхме тримата, а **ми се стори**, че той говори, обърнат само към мене (А. Антонов-Тонич).“

Тук се налага да кажем няколко думи и за глаголите, свързани с дателно местоимение **ми** или винително **ме**, но без възвратна частица **се** (*дострашава ме, призлява ми, боли ме*). Най-общо тяхното лексикално значение включва 'наличие (при непрефигираните) или възникване (при префигираните — с префикси **до-** и **при-**) на психическо или физиологическо състояние'. Тези състояния се представят обаче като съществуващи сами за себе си, без връзка с активен вършител, и логично е глаголите, които ги изразяват, да бъдат отнесени към безличните, а не към личните⁶⁸, но пак в рамките на деятелния залог. Тези глаголи са съотносителни с безличните конструкции от типа на: *добре ми е, зле ми е, лошо ми е, тъжно ми е*.

Остана да отговорим на още един въпрос: самостоятелни глаголи ли са възвратните образувания (без възвратно-страдателните, за които стана вече дума) или са форми на невъзвратните глаголи. Считаме, че по-приемлив е първият отговор.

За частицата **се** казахме, че има формообразуваща функция (като показател за страдателен залог) и словообразуваща, която е свързана с граматическото значение непреходност. Това е единственото граматическо значение, което приглаголната частица **се** притежава извън страдателния залог.⁶⁹ Всички останали значения на **се** са лексикални.

Така например с помощта на семантичния компонент 'възвратност', прибавен към семантичната структура на думата *мия*, се образува семантичната структура на новата лексема *мия се*⁷⁰ (същински възвратен глагол). По аналогичен път,

⁶⁷ Примерът е взет от И. Пенчев, За класификацията на значенията..., с. 253.

⁶⁸ Както е у Кр. Чолакова, К. Иванова, цит. съч., с. 178—179.
⁶⁹ Както казахме по-горе, възвратният елемент не действа интранзитивиращо при глаголи от типа на *яде ми се, пие ми се* и др. под.

⁷⁰ Ако приемем, че не се осъществява промяна в лексикалното значение на глагола *мия*, нямаме основания да считаме, че *мия се* е нова лексема, която би се отличавала от *мия* само по това, че е непреходен глагол. В такъв случай ни остават два варианта, първият от които е, че *мия се* е форма на *мия*, и то форма за възвратен залог. Това би значело обаче да се откажем от нашия двузалогов модел. Вторият вариант предполага едно по-друго решение, което по наше мнение не е лишено от логика, а именно:

чрез прибавяне на семантичен компонент 'взаимност' към семантичната структура на глагола **бия** получаваме семантиката на взаимния глагол *бием се*. При така наречените средни глаголи положението е малко по-различно. Там има наслагване на допълнителни семантични компоненти, които изместват елементи от семантиката на мотивиращата дума. При тях частицата **се** запазва само граматическото си значение 'непреходност', а лексикалното ѝ значение „се разтваря“ в семантиката на възвратно-средния глагол.

Като пример тук ще посочим глагола *бия се* с квалификативно значение. Най-напред да изясним термина: квалификативни според нас са тези глаголи, които представят признак не във вид на конкретно действие, а във вид на качество. Квалификативен е глаголът в следното изречение: „Мамо, Иванчо *се бие!*“. Тук глаголът не посочва, че Иванчо се бие с някого конкретно, а това, че Иванчо е побойник. Иванчо може и да не се бие с някого в момента; той се бие с децата, така да се каже, по принцип.

Квалификативните глаголи⁷¹ генетически могат да се изведат от взаимните: Иванчо и Петко *се бият* → Иванчо *се бие* с Петко → Иванчо *се бие*. Тук се абстрахираме от семантичния компонент 'взаимност', абстрахираме се и от мисълта за обект; на преден план изпъква едно качество на субекта, а именно, че Иванчо е побойник. Все в този ред можем да посочим и глаголи като *натискам се*, *блъскам се*, *ръгам се*.

Чрез тази промяна в лексикалното си значение глаголът от взаимен се превръща в среден (квалификативните глаголи можем да разглеждаме като подтип на средните).

Твърде интересни от семантично гледище са и глаголите с възвратен елемент **се** със значение 'извършване на някаква действие до насита, довеждането му до желания от субекта предел'.⁷² Глаголите, за които става дума тук, са задължително префигирани (с представка на-), например: *наям се*, *напия се*, *наживея се*, *наиграя се*, *наприказвам се*, *находя се*. Глаголите от този тип, както отбелязва К. Иванова, са двойно опре-

че **се** изпълнява синтактична функция при глагола *мия*, т. е. **се** е пряко допълнение (*мия се*, *мия те*, *мия го* и т. н.). По този въпрос вж. И. Пенчев, Рефлексивните, медиалните и пасивните изречения... На стр. 151 той пише, че „**се** и **себе си** са обекти, а не части на глагола“. Кр. Вилчевска (Кг. Wiczewska, цит. съч., с. 19) пише, че възвратният елемент има три функции: а) словообразователна морфема; б) граматична морфема и в) възвратно местоимение.

⁷¹ Квалификативните глаголи са значително по-разпространени в руския език (вж. И. Мучник, Граматическите категории глагола и имени в съвременном русском литературном языке, М., 1971, с. 55 и др.). В българския език в подобни случаи е по-естествена употребата на невъзвратни глаголи (Кучето хапе — рус. Собака кусается).

⁷² Вж. и К. Цанков, Към семантиката на една група възвратно-средни глаголи. — Език и литература, 1979, кн. 3, с. 25—31.

делени морфологически; те са образувани посредством представка *на-* и възвратната частица *се*. „Резултативно-сатуративният НД (начин на действие — б. а.)... включва пълно изчерпване на определен собствен капацитет, насочване на действието към довеждане до определена степен и в последна сметка към резултат и продължителен силен интензитет.“⁷³ Повечето от сатуративните глаголи нямат съответствия без възвратна частица *се*, а при тези, които имат, семантичният компонент 'извършване на действието до насита, до желанието от субекта предел' от възвратния глагол съответствува на семантичен компонент 'частичност на действието' в невъзвратния (*наям, напия* — ингресивни по начин на действие глаголи с конкретизация 'подлагам на действието обект, който още не е подлаган на това действие'⁷⁴). Сравнете: „Мишки *наяли* торбата (Н. Геров)“ и „*Да се наям, да се напия* и да ми има една китара (Г. Райчев)“. Освен това важна тяхна особеност е, че могат да се образуват както от преходни (*ям — наям се, пия — напия се, чета — начета се*), така и от непреходни глаголи (*ходя — находя се, мечтая — намечтая се, спя — наспя се*).

Семантически тези глаголи могат да се свържат с възвратните образувания, които означават желание или необходимост. Ако включим тези два типа глаголи в една семантична парадигма, глаголите, означаващи желание или необходимост, ще стоят на единия ѝ край, а глаголите със значение 'извършване на действието до насита, до желанието от субекта предел' — на другия:

яде	ми се	—	ям	—	наям	се
пие	ми се	—	пия	—	напия	се
ходи	ми се	—	ходя	—	находя	се
мечтае	ми се	—	мечтая	—	намечтая	се
чете	ми се	—	чета	—	начета	се
спи	ми се	—	спя	—	наспя	се

Интересни в семантично отношение са и възвратните глаголи с представка *раз-* (аугументативни⁷⁵ по начин на действие): *разприказвам се, разпявам се, размечтавам се, раззеленя се, разлая се* и т. н. Глаголите от този тип изразяват действие със силен интензитет и бурно начало. Примери: „Наскоро бяха валежи дъждове и полето беше *се раззеленило* като през пролет (Ел. Пелин).“; „*Разлаяха се* и съседските кучета (И. Петров).“

Между възвратните глаголи със *се* има и други структурни и семантични групи, които заслужават внимание, но на тях ще се спрем на друго място.

⁷³ К. Иванова, Начини на глаголно действие... с. 61.

⁷⁴ К. Иванова, Начини на глаголното действие... с. 63.

⁷⁵ К. Иванова, Начини на глаголно действие, с. 101.

4.2. При глаголите със **си** възвратният елемент не привнася граматическо значение 'непреходност' (*пишем си писма, свиркам си песничка*). Известно е, че тук частицата **си** свободно може да се прибави и към преходни, и към непреходни глаголи: *служва си, мисля си, отивам си, чета си*. Следователно функцията на **си** тук е само да модифицира или изменя лексикалното, но не и граматическото значение на думите. След като възвратният елемент **си** не променя граматическото значение на глаголите, ясно е, че не променя и залоговото, като частен случай на граматическо значение.

Диференциация в значенията на различните глаголи със **си** може да се извърши по чисто семантични признаци и за нея ще стане дума на друго място. Тук ще се задоволим само с няколко думи по въпроса.

На първо място, между възвратните глаголи със **си** можем, както и при глаголите със **се**, да разграничим три основни типа: същински възвратни (*купувам си, построя си, избира си*)⁷⁶, например: „Старите хора казват: „Когато си уморен, не *си купувай* кон (А. Антонов-Тонич).“; взаимно-възвратни (*говорим си, помагаме си, шушукаме си, приличаме си*), например: „Двамата бяха живели в обич и доверие, *помагаха си* и искаха да оставят на децата си добро име и добро наследство (Ел. Пелин).“; и възвратно-средни (*отивам си, отспя си, почивам си*), напр.: „Докато *си почивате*, я пренесете тук тези камъни (А. Антонов-Тонич).“ При първите два типа е излишно да търсим допълнителни разновидности, но при третия съществува голямо разнообразие от подтипове (както е в същност и при възвратно-средните глаголи със **се**).

Така например и тук съществува група глаголи със значение 'извършване на действието до насита, до желанието от субекта предел', Те също така са префигирани, но с представка **от-** (*отспя си, отям си, относя си, отживея си*). Те също, както и глаголите с представка **на-** и възвратен елемент **се**, са двойно морфологически характеризирани и принадлежат към резултативно-сатуративния начин на действие.⁷⁷ Ето два примера: „Вземи я, Герче, пък гледай да е все засмяна, че тя *си отплака* (К. Георгиев).“; „Хайде, Ленче, пък ще те омъжа за момче от комисарството! *Да си относиш* на нови дрехи без купон (А. Антонов-Тонич).“ Повечето от тези глаголи нямат невъзвратни съответствия, а там, където е налице двойка възвратни

⁷⁶ И тук, както при същинските възвратни глаголи със **се**, съществуват разногласия около статуса на възвратния елемент. Дали това е част от глагола (както е например у Андрейчин, Ст. Стоянов и др. автори) и съответно образувания от типа на *купувам си* са самостоятелни глаголи, или имаме работа със съчетание от невъзвратен глагол и косвено допълнение (*купувам си кон, купувам ти кон и пр.*)?

⁷⁷ К. Иванова, Начини на глаголното действие..., с. 108.

тен — невъзвратен глагол, разликата в семантиката е голяма (срв. *отпивам* и *отпивам си*; *отигравам* и *отигравам си*). Тук значение има фактът, че възвратният глагол от двойката не е произведен от невъзвратния.

Голям е броят и на фразеологичните съчетания, които включват в състава си глаголни форми с частица **си**: *има си хас*, *бива си го*, *не си поплювам*, *давам си сметка*.

В тази работа целта ни е да покажем мястото на отделните глаголни типове в залоговата система, а според представения от нас залогов модел всички възвратни глаголи със **си** имат форми само за деятелен залог, тъй като при тях ясно личи, че глаголният субект е активен — вършител на действието.

4.3. При така наречените двойновъзвратни глаголи (*усмихвам си се*, *обичаме си се*, *трудя си се*) семантичните отношения са доста по-сложни, тъй като в една форма се събират семантични елементи, привнесени от двете възвратни частици **се** и **си**. Получава се възвратно глаголно образувание с тричленна структура.

Наистина фреквентността на двойновъзвратните глаголи е много по-ниска в сравнение с другите типове възвратни глаголи, но наличието на две възвратни частици в рамките на една лексема, а оттук и разнообразното им семантично съдържание ги прави изключително интересни за проучване.

Глаголите от този тип, както и останалите възвратни глаголи, можем да разпределим в три основни групи:

1. Същински възвратни: *мия си се*, *цапам си се*, *оглеждам си се* (в огледалото).

2. Взаимно-възвратни: *обичаме си се*, *съберем си се*, *целуваме си се*, например: „*Да си се съберат* и двамата, да си загукат в гнездото (П. Ю. Тодоров).“

3. Възвратно-средни: *трудя си се*, *усмихна си се*, *сбъдне си се*. Тук могат да се търсят и допълнителни разновидности, на които засега няма да се спираме. Ето един пример с възвратно-среден двойновъзвратен глагол: „*Така докрай си се сбъднаха* бащините му думи (П. Ю. Тодоров).“

За отбелязване е, че двойновъзвратните глаголи не се образуват направо от невъзвратните, а от възвратните глаголи с частица **се**, като между глаголната форма и частицата **се** се прибавя възвратен елемент **си**.

Колкото до отношението на двойновъзвратните глаголи към залога, имаме всички основания да ги отнесем изцяло към деятелния залог. При всичките им разновидности глаголният лице е активен вършител на действието.

5. А сега нека да представим в таблица и нашия залогов модел по отношение на възвратните глаголи:

Тук още веднъж щепомним, че между различните видове възвратни глаголи и форми е възможна омонимия. В та-

Залог	1. Възвратни глаголи и форми с частица се			
	1. 1. Същински възвратни	1. 2. Взаимни	1. 3. Възвратно-средни (вкл. и reflexiva tantum)	1. 3. 1. Възвратни глаголни образowania с кратка дателна местоименна форма
Деятелен	+ Л	+ Л	+ Л	+ Л
Страдателен				

Залог	1. 4. 1. Страдателно-възвратни	1. 4. 2. Безлични възвратни форми от преходни глаголи	1. 4. 3. Безлични възвратни форми от непреходни глаголи	1. 5. Безлични глаголи, назоваващи природни явления
	Деятелен			
Страдателен	+ Ф	+ Ф	+ Ф	

Залог	2. Възвратни глаголи и форми с частица си		
	2. 1. Същински	2. 2. Взаимни	2. 3. Средни
Деятелен	+ Л	+ Л	+ Л
Страдателен			

Залог	3. Двойновозвратни глаголи		
	3. 1. Същински	3. 2. Взаимни	3. 3. Средни
Деятелен	+ Л	+ Л	+ Л
Страдателен			

къв случай за отнасянето им към един или друг тип идва на помощ контекстът. Това е напълно естествено — омонимия съществува и при други граматически и лексико-семантични категории.

6. Както се вижда и от таблицата, българските глаголи, според изложената в тази работна концепция, притежават форми за два залога — деятелен и страдателен. Трябва да подчертаем, че не може да се говори за глаголи от деятелен и за глаголи от страдателен залог, а за **глаголни форми в деятелен или в страдателен залог**. Глаголите се изменят по залог, т. е. залогът е парадигматична категория.

Възвратните глаголи (същинските възвратни, взаимни и средни; с възвратен елемент **се, си** и двойновозвратни) са залогово дефективни, т. е. имат форми само за един залог — деятелния.

Невъзвратните преходни глаголи имат форми за два залога — деятелен и страдателен, като страдателният залог се изразява по два начина: чрез минали страдателни причастия плюс сегашно време на глагола **съм** или чрез възвратно-страдателни форми (ученикът **чете** книга — книгата **е четена** от ученика — книгата **се чете от ученика**).

Колкото до непреходните глаголи ние сме на мнение, че при тях също може да се говори за залогово противопоставяне (от една страна, деятелен залог: „Минавам оттук“; от друга страна, безлично-страдателна форма: „Оттук не се минава“). От това следва, че както преходните, така и непреходните не-възвратни глаголи имат форми и за двата залога.

Представеният тук модел на българската залогова система по отношение на възвратните глаголи и форми не е окончателен. Не е окончателна и класификацията на възвратните глаголи и форми. Тя ще бъде детайлизирана при семантичната характеристика на този глаголен тип. Всичко подлежи на дооформяне и доизясняване — нещо, което ще бъде цел на бъдещи проучвания.

Съкращения и символи, използвани в таблиците:

Б	— безличен залог
В	— възвратен залог
ВС	— възвратно-среден залог
З	— засебен залог
Д	— деятелен залог
ДС	— деятелно-страдателен залог
Л	— лексема, самостоятелен глагол
НД-НС	— недейтелно-нестрадателен залог
С	— страдателен залог
СБ	— страдателно-безличен залог

- СВ — собствено-възвратен залог
Ф — форма, глаголна форма
+ — знак, че дадена форма се отнася към съответния залог
О — съответната форма е поставена извън категорията залог
? — липсват данни у съответния автор за посочената форма.

КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГА И ВОЗВРАТНЫЕ ГЛАГОЛЫ В СОВРЕМЕННОМ БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Кирил Цанков

Резюме

Работа начинается обзором публикаций о болгарском залоге нескольких современных лингвистов — Л. Андрейчина, Бл. Блажева, Б. Нормана, Ст. Стоянова, К. Ивановой, Кр. Чолаковой и др. Особое внимание уделяется возвратным глаголам. Модели залоговой системы, предложенные упомянутыми авторами, даны в сравнительной таблице. Далее автор статьи предлагает свою модель болгарского залогов возвратных глаголов. Он делает следующие выводы:

1. Болгарские глаголы имеют две формы залогов — действительную и страдательную. Здесь подчеркивается, что нельзя говорить о глагольных лексемах действительного и глагольных лексемах страдательного залогов. Нужно говорить о глагольных формах в действительном и глагольных формах в страдательном залоге. Глаголы меняются по залогу, т. е. залог является парадигматической категорией.

2. Возвратные глаголы по отношению к залогу недостаточны, т. е. они имеют формы только одного действительного залогов.

3. Невозвратные переходные глаголы имеют формы двух залогов — действительного и страдательного. Страдательный залог выражается двумя способами: с помощью страдательных причастий прошедшего времени в сочетании с настоящим временем глагола *съм* (быть) и посредством возвратно-страдательных форм.

4. У непереходных глаголов также наблюдается противопоставление залогов (с одной стороны, действительный залог: *Аз минавам отук* (Я прохожу отсюда), с другой стороны, безлично-страдательная форма: *Отук не се минава* (Отсюда нельзя проходить). Из этого следует, что как переходные, так и непереходные глаголы имеют формы обеих залогов.

THE CATEGORY OF VOICE AND THE REFLEXIVE VERBS IN MODERN BULGARIAN

Kiril Tsankov

S u m m a r y

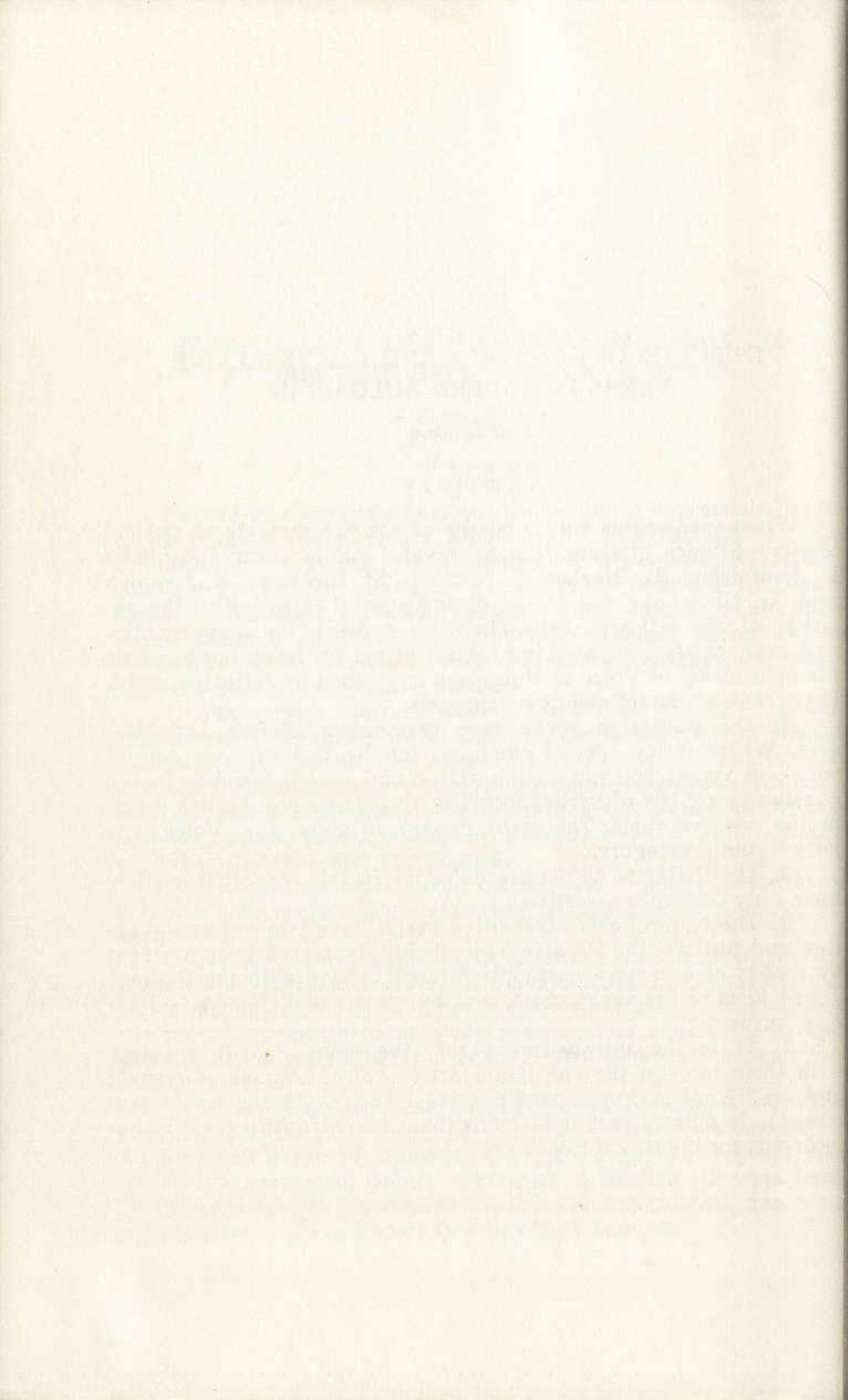
The paper begins with a review of the publications on the category of Voice in Bulgarian by several contemporary linguists: L. Andreichin, Bl. Blazhev, B. Norman, St. Stoyanov, K. Ivanova and Kr. Cholakova and so on, giving special attention to the position of the reflexive verbs. The voice models of the above mentioned authors are compared in a table. Further on the author presents his own model of Voice in Bulgarian expressed by reflexive verbs. He arrives at the following conclusions:

1. The Bulgarian verbs have two voices: Active and Passive. We must lay special emphasis on the fact that we cannot speak of verbal lexemes in the active and verbal lexemes in the passive voice, but of verbal forms in the active and verbal forms in the passive voice. The verbs change in voice, i. e. Voice is a paradigmatic category.

2. The Reflexive Verbs are defective in this respect, i. e. they have only one voice — active.

3. The Non-reflexive transitive verbs have two voices — active and passive, the Passive Voice being expressed in two ways: by means of a passive participle in combination with the Present Tense form of the verb „съм“, and by means of Reflexive — Passive forms.

4. As to the intransitive verbs, the same opposition exists with them too (on the one hand, active voice: „Минавам оттук“; and on the other, impersonal passive forms: „Оттук не се минава“). It follows that both transitive and intransitive verbs have forms for the two voices.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“	Филологически факултет	1982
Том XVII, кн. 2		
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO	Faculté philologique	1982
Tome XVII, livre 2		

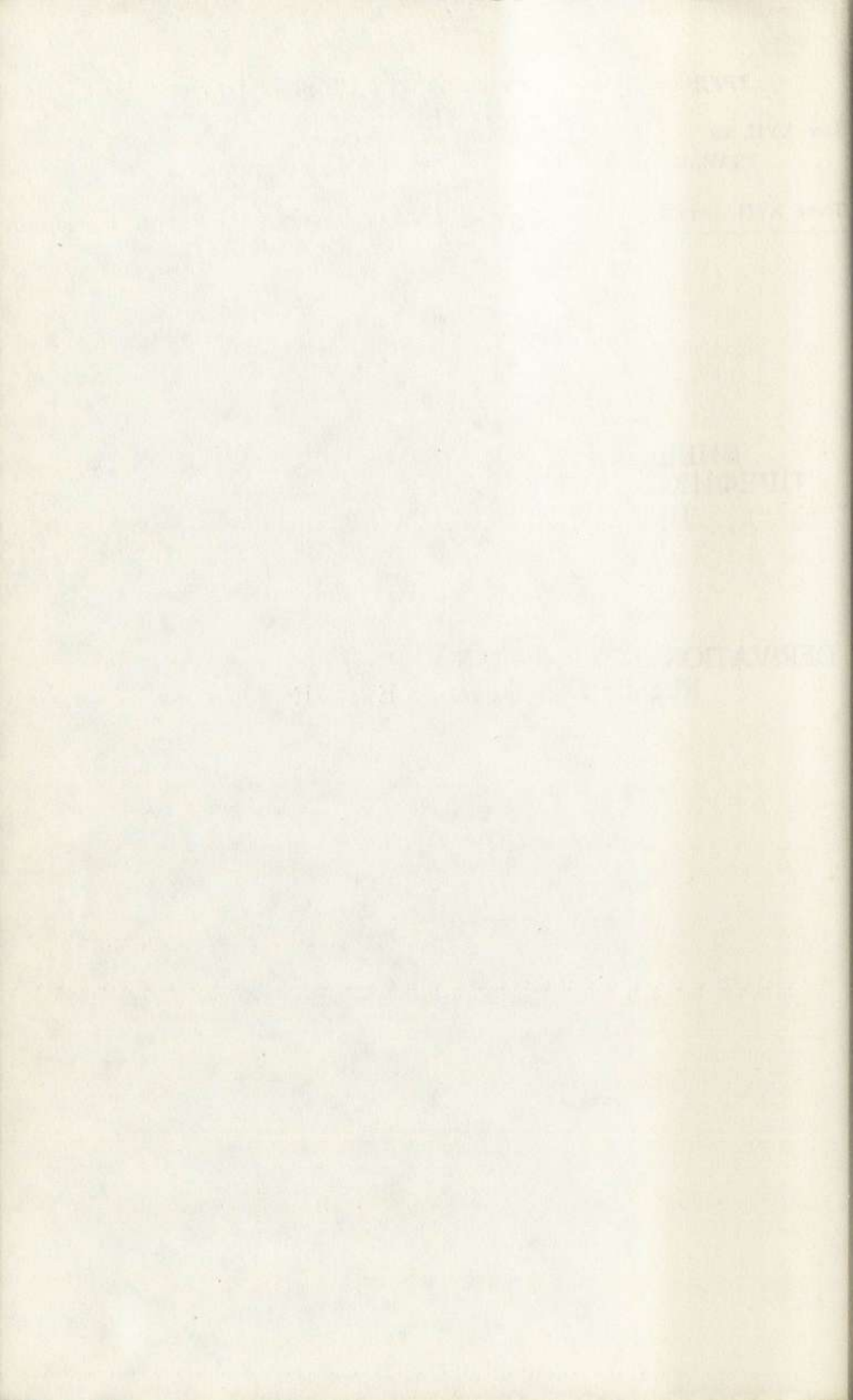
ПЕТЪР ДЖАМБАЗОВ

ВНЕШНЯЯ ДЕРИВАЦИЯ РУССКИХ
ПРЕФИКСАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ ТРЕТЬЕГО
ПРОДУКТИВНОГО КЛАССА

PETAR DJAMBAZOV

DERIVATION EXTERNE DES VERBES PREFIXAUX
RUSSES DU TROISIEME TYPE

София 1982

ВВЕДЕНИЕ

Важные наблюдения над формально-семантическим составом русского слова отражены еще в трудах первых крупных исследователей русского языка: М. В. Ломоносова, А. А. Барсова, Н. И. Греча, А. Х. Востокова, Г. П. Павского и др. „Казанцы“ (И. А. Бодуэн де Куртенэ, Н. В. Крушевский и В. А. Богородицкий) изучали структуру слова и его значимые части целенаправленно. Ценные идеи в этом плане выдвинули также Ф. Ф. Фортунатов, М. М. Покровский, Л. В. Щерба и др., но основоположниками словообразования русского языка как самостоятельной науки следует признать В. В. Виноградова, Г. О. Винокура и А. И. Смирницкого¹.

Н. М. Шанский уточняет, что „процесс деривации слов в целом и словообразование как определенный языковой уровень в теоретическом плане стали интенсивно изучаться только после лингвистической дискуссии 1950 г., и первоначально только советскими учеными².

В наше время словообразование русского языка как наука не только прочно утвердилось, но и достигло больших успехов. Научная литература, посвященная исследованию теоретических и практических вопросов русского словообразования, уже стала исключительно богатой (ее библиография, составленная Д. С. Вортон, например, насчитывает 3511 названий³). Но число ее нерешенных актуальных проблем не только не уменьшилось, а наоборот, заметно возросло. Непрерывно открываются новые

¹ Общие представления об истории и достижениях этой науки можно получить из следующих работ: Н. Ю. Шведова, В. В. Лопатин, Г. С. Улуханов, В. А. Плотникова. Изучение грамматического строя русского языка. В: Теоретические проблемы советского языкознания, Москва, 1968, с. 288—292; Н. И. Букатевиц. Учение о словообразовании русского языка в трудах советских лингвистов, Одесса, 1970; Г. И. Павлова. Учение о словообразовании в советской лингвистике за последние 30 лет. — Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, № 353. Вопросы языкознания и русского языка, Москва, 1970, с. 56—82; П. Джамазов. За постиженията на съветската дериватология на съвременния руски език. В: Октомври и съвременността, Велико Търново, 1978, с. 407—423.

² Н. М. Шанский. Лексическая деривация в русском языке. — Русский язык в школе, 1977, № 3, с. 9.

³ D. S. Worth. A Bibliography of Russian word-formation, Ohio, 1977 („Slavica Publ.“).

для этой науки факты и явления, неизвестные ей до сих пор связи подсистемы словообразования с семантической, морфологической, синтаксической подсистемами языка, в новом освещении предстает перед исследователями значение решения ключевых вопросов словообразования для общелингвистической теории и для теории и практики функционирования и изучения языка.

В одном из докладов, прочитанных на Первой Самаркандской конференции по вопросам словообразования, было сформулировано девять актуальных задач словообразовательной науки русского языка⁴.

В том, что тема „словообразование“ была включена в программу XII международного лингвистического конгресса, состоявшегося осенью 1977 г. в Вене, Е. А. Земская и Е. С. Кубрякова видят доказательство признания большого значения дериватологии для лингвистической теории⁵. Они видят специфику словообразования (как особой подсистемы языка) и автономность его статуса в том, что единственно оно осуществляет номинативную деятельность человека, создает новые наименования — производные (мотивированные) слова⁶. „В словообразовании, как в фокусе, сходятся проблематика таких разных дисциплин, как синтаксис и морфология, морфонология и фонология, лексика и семантика, и само оно вбирает в себя и преломляет через свои нужды и задачи закономерности всех указанных подсистем“ (там же). На XII международном конгрессе лингвистов обсуждались вопросы деривационной семантики, путей возникновения производных слов разных типов, соотношения словообразования и синтаксиса, статуса разных единиц словообразования и их иерархии, особенностей их использования и др.⁷

Проблемы словообразовательной (деривационной) семантики, тесно связанные с проблемами семантики вообще, с ономаσιологическим аспектом изучения словообразовательной подсистемы языка и, следовательно, с философскими вопросами языкознания, отличаются исключительной актуальностью. В советской языковедческой науке они уже исследуются в широком плане — в масштабах докторских диссертаций и монографий⁸.

⁴ А. М. Артемов, В. В. Лопатин, А. Н. Тихонов, И. С. Улуханов. О некоторых актуальных проблемах русского словообразования. I. Материалы республиканской научной конференции (12—15 сентября 1972 г.), Самарканд, 1972, с. 288—296.

⁵ Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова. Проблемы словообразования на современном этапе. — Вопросы языкознания, 1978, № 6, с. 112

⁶ Там же, с. 113.

⁷ Там же, с. 115, 116.

⁸ См., например, И. С. Улуханов. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания (докторская диссертация), Москва, 1975. Он же. Словообразовательная семантика в русском языке I

В 1980 г. в Москве вышла из печати монография И. Г. Мило-славского „Вопросы словообразовательного синтеза“. Ее подход к исследованию словообразовательной системы русского языка является противоположным словообразовательному анализу, но базируется на его результатах. Но все еще есть важные участки содержательной сферы словообразовательной подсистемы современного русского языка, которые исследованы совсем слабо. Таким участком являются семантические отношения производных (мотивированных) слов с их производящими (мотивирующими).

Еще в 1964 г. Д. Н. Шмелев писал: „Хорошо известно, что производные по-разному соотносятся с отдельными значениями соответствующего непроизводного слова...“⁹ В 1967 г. Б. Н. Головин обосновал следующую актуальную задачу исследования словообразовательных отношений: „Появляется вопрос о различении лексического производящего ряда и семантического производящего ряда; изучение первого еще почти ничего не дает для понимания семантического механизма словообразовательных отношений, семантической структуры словообразовательного типа“¹⁰. В том же году А. Н. Тихонов наметил общий план решения этой задачи¹¹. Но все-таки Э. П. Кадькалова имела основание заявить в 1972 г., что „соотношение лексических значений в производных и производящих словах русского языка еще никем не описано“¹². Эта же проблема была сформулирована как пятая актуальная задача в указанном выше коллективном докладе А. М. Артемова, В. В. Лопатина, А. Н. Тихонова и И. С. Улуханова (стр. 290, 291). Она решается и в настоящем исследовании, конечной целью которого является построение деривационной типологии русских префиксальных глаголов третьего продуктивного класса¹³, за исключением глаголов с суффиксом *-ствова-* (*-ествова-*) и бессуффиксных.

Выбор объекта исследования обусловлен следующими причинами: 1) русские префиксальные глаголы третьего продуктивного класса до сих пор не подвергались специальному дерива-

принципы ее описания (монография), Москва, 1977; О. П. Ермакова. Проблемы лексической семантики производных и членяемых слов (докторская диссертация), Москва, 1977.

⁹ Д. Н. Шмелев. О смысловой структуре слова. — Русский язык в национальной школе, 1964, № 1, с. 6.

¹⁰ Б. Н. Головин. Замечания к теории словообразования. — Ученые записки Горьковского университета им. Н. И. Лобачевского, 1967, вып. 76, серия лингвистическая, с. 33.

¹¹ См. А. Н. Тихонов. О семантической соотносительности производных и производящих слов. — Вопросы языкознания, 1967, № 1, с. 112—120.

¹² Э. П. Кадькалова. Лексические значения производных слов. — Русский язык в школе, 1972, № 5, с. 88.

¹³ См. Грамматика русского языка, том I. Фонетика и морфология, изд. АН СССР, Москва, 1960, с. 542—545.

ционному исследованию; 2) этот клас в наше время самый продуктивный¹⁴, а изучение деривации слов, образованных по продуктивным моделям, является более актуальной задачей, чем изучение деривации слов непродуктивных моделей и типов; 3) в нем сосредоточена основная масса глаголов, заимствованных русским языком из классических и из живых западноевропейских языков, а известно, что префиксация является важнейшим способом усвоения русским языком иноязычных глаголов и их подчинения видовой корреляции; 4) в этом классе находится большинство глаголов с иноязычными префиксами, в которых проявляется самая распространенная из разновидностей вторичной деривационной мотивации; 5) к нему относится основная часть двувидовых глаголов (включая префиксальные), которые представляют особый интерес.

Выборка исследуемого языкового материала составлена путем полного обследования следующих словарей: 1) Словарь современного русского литературного языка, т. т. 1—17, Москва—Ленинград, 1950—1965 (далее сокращено — БАС); 2) Словарь русского языка, т. т. I—IV, Москва, 1957—1961 (МАС); 3) С. И. Ожегов. Словарь русского языка. Изд. десятое, Москва, 1973 (Ож.) и 4) Новые слова и значения. Словарь-справочник, по материалам прессы и литературы 60-х годов, под ред. Н. З. Котеловой и Ю. С. Сорокина, Москва, 1971 (Н. сл.).

Отдельные мотивирующие слова взяты из следующих источников: 1) Толковый словарь русского языка. Под ред. Д. Н. Ушакова, т. т. I—IV, Москва, 1935—1940 (Уш.); 2) Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т. т. I—IV, Москва, 1955 (Даль); 3) Словарь иностранных слов, изд. шестое, Москва, 1964 (Ин. сл.); 4) Орфографический словарь русского языка, Москва, 1957 (Орф.) и 5) Н. С. Авилова. Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени (глаголы с заимствованной основой), Москва, 1967 (Ав.)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

1. Общие вопросы деривационной теории.

Признание системного устройства действительности стало всеобщим. Оно вызвало настоящий триумф теории систем. В наше время нет такой науки, которой был бы чужд системно-структурный подход к объекту ее исследования. Общепризнанным является также определение естественного языка как системы. Но основные термины теории систем — система и структура — все еще не получили общепризнанных одно-

¹⁴ Это подтверждается глагольной лексикой словаря-справочника „Новые слова и значения“, Москва, 1972.

значных научных определений. Эти два понятия взаимосвязаны и взаимообусловлены. В этом ученые видят причину их сложности и частого их смешения¹⁵.

Достаточным для настоящего исследования является следующее определение этих терминов: „Под системой понимается единое целое, доминирующее над своими частями и состоящее из элементов и связывающих их отношений. Совокупность отношений между элементами системы образует ее структуру. Правомерно говорить поэтому о структуре системы. Совокупность структуры и элементов составляет систему“¹⁶.

Естественный язык является очень сложной по своему составу и организации многоярусной системой — системой систем. Она состоит из языковых единиц, из взаимоотношений, которыми они связаны, и из правил их функционирования.

Вопрос о системном устройстве словообразовательной сферы языка все еще является дискуссионным. Его решения колеблются между полным отрицанием системности словообразования и его признанием самостоятельным уровнем языка. В советском языкознании преобладает точка зрения на эту область языка как на его систему, ср.: „Соответственно главным целям словообразования, сообразно его назначению мы и определяем словообразование как систему средств, единиц, связей и т. д., служащую процессам номинации и ими обусловленную“¹⁷.

Что такое словообразовательная (деривационная) подсистема языка? Есть языковые единицы, связанные словообразовательными (деривационными) отношениями: *морфемы* (за исключением формообразовательных несловоизменяемых), *производящие* (мотивирующие) *основы, слова и сочетания слов, производные* (мотивированные) *основы и слова, словообразовательные структуры производных* (мотивированных) *слов, словообразовательные значения* этих слов, *словообразовательные пары, словообразовательные форманты, словообразовательные ступени* (шаги), *словообразовательные цепочки* (ряды), *способы словообразования, словообразовательные модели, словообразовательные парадигмы, словообразовательные типы и подтипы, словообразовательные категории, словообразовательные гнезда* и др.

Одни из этих единиц выделяются только в словообразовательной подсистеме языка, а другие (корневые и флексийные морфемы, мотивирующие и мотивированные слова и мотиви-

¹⁵ См., например: Н. К. Стефанов, И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Е. Г. Юдин. Системный подход в современной науке, София, 1974; В. М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование, Москва, 1971 (2-е издание — 1977 г.).

¹⁶ Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания, Москва, 1975, с. 228.

¹⁷ Языковая номинация (виды наименований), Москва, 1977, с. 223.

рующие словосочетания) являются также единицами других его подсистем (морфологической, лексической, синтаксической).

Надо отметить, что не все дериватологи признают флексию компонентом форманта суффиксального (суффиксально-префиксального, суффиксально-постфиксального) деривата. Не все включают в словообразование и немотивированные слова, выступающие в роли мотивирующих.

Основными, определяющими для этих языковых единиц являются отношения производности (обычно в аспекте диахронии), т. е. мотивации (в аспекте синхронии) одного слова другим словом или сочетанием слов, то есть отношения выводимости плана выражения и плана содержания первого слова из соответствующих планов второго (как правило, более просто в формальном и семантическом отношении).

Кроме *отношений мотивации* в структуру словообразовательной сферы языка входят также *отношения одноструктурности* (одномодельности), *отношения родственности, словообразовательной омонимии*¹⁸, *словообразовательной синонимии* и *словообразовательной антонимии*.

Перечисленные языковые единицы и языковые отношения формируют единое целое, которое называется *словообразовательной* (деривационной) *подсистемой* языка или *словообразовани-ем*¹⁹.

В своем большинстве производные (мотивированные) слова являются результатом словообразовательного процесса и чаще всего находятся со своими производящими (мотивирующими) в четких отношениях формально-семантической мотивации. Эту мотивацию следует называть *первичной*. Из таких слов и деривационных пар состоит центральная, самая системная часть словообразовательной сферы языка. Периферия этой сферы состоит из словообразовательных пар, мотивационные связи между членами которых ослаблены процессом лексикализации, и из словообразовательных пар, члены которых связаны отношениями *вторичной* мотивации. В словообразовательной подсистеме языка функционируют по крайней мере три разновидности вторичной мотивации: 1) мотивация между родственными заимствованными словами, установившаяся на почве заимствующего языка, ср. *мобилизовать* (фр. mobiliser) → *демобилизовать* (фр. demobiliser); 2) мотивация между однокоренными производными (чаще всего равнопроизводными) сло-

¹⁸ Об этих отношениях см.: П. А. Соболева. Словообразовательная структура слова и типология омонимов. В: Проблемы структурной лингвистики, 1976. Москва, 1978, с. 5—53.

¹⁹ Термин „словообразование“ многозначный. В советском языкознании им называют процесс образования новых слов, формально-семантические отношения между производными (мотивированными) словами и их производящими (мотивирующими), словообразовательную подсистему языка, науку, изучающую эти три реальности, и соответствующую учебную дисциплину.

вами с утраченным производящим, ср. *белка* → *беличий* и 3) обратная мотивация (редеривация), ср. *дояр* → *доярка*.

Вторичная мотивация в современном русском языке все еще не была объектом специального исследования. О редеривации Н. М. Шанский писал следующее: „Редеривация в словообразовательном плане, по существу, еще не изучалась. Даже те факты обратного словопроизводства, которые уже известны в этимологической литературе, полностью пока не собраны и не проанализированы.“²⁰

Языковеды все еще не договорились по вопросу о том, какая из единиц словообразовательной подсистемы языка является основной.

Целью словообразовательного анализа является определение *словообразовательных структур* производных слов. Это дает основание считать словообразовательную структуру основной единицей словообразования. Но она не единственная. Выявлением этих структур заканчивается только первый (аналитический) этап деривационного исследования. За ним следует второй — классификационный (синтетический). На этом этапе дериваты с одинаковой словообразовательной структурой и с общим деривационным значением объединяются в *словообразовательные типы* (внутри них распределяются по подтипам или моделям), а из однокорневых слов строятся *словообразовательные гнезда*²¹.

Словообразовательный тип и словообразовательное гнездо являются основными классификационными единицами словообразования как системы.

Следовательно, основными можно признать три из единиц словообразовательной подсистемы языка: словообразовательную структуру производного (мотивированного) слова, словообразовательный тип и словообразовательное гнездо.

Самым распространенным в советском языкознании является понимание словообразовательной структуры как бинарной конструкции. Согласно этой точке зрения словообразовательной структурой деривата является его строение из двух компонентов: производящей (мотивирующей) основы и словообразовательного форманта. Мотивирующей основой деривата является та часть его плана выражения и плана содержания, которая наследована (кажется унаследованной) им от мотивирующей языковой единицы (слова или сочетания слов). Словообразовательным формантом называется то формально-семантическое

²⁰ Н. М. Шанский. Лексическая деривация..., с. 13.

²¹ Иллюстрацией достижений советского языкознания в области изучения словообразовательных гнезд современного русского языка может послужить „Школьный словообразовательный словарь“ А. Н. Тихонова (Москва, 1978).

средство, при помощи которого образовано (кажется образованным) мотивированное слово.

Согласно этой точке зрения на первую основную единицу словообразования, „следует всегда и прежде всего учитывать связи и отношения, существующие между производной и производящей основами, то есть применять метод членения по непосредственно составляющим“²².

В советской литературе по словообразованию распространено также понимание словообразовательной структуры как „конечного множества деривационных шагов“ (П. А. Соболева, А. Н. Тихонов и др.).

Словообразовательные структуры дериватов третьей, четвертой и т. д. ступеней образования являются многочленными в своей основе, но — бинарными в итоге. Они состоят из мотивирующих основ и словообразовательных формантов, но их первые компоненты (мотивирующие основы) являются итоговыми единицами, то есть результатом предыдущих ступеней деривации²³.

В настоящей работе рассматривается только последняя (префиксальная) ступень исследуемых глаголов, поскольку предыдущие (суффиксальные), в тех случаях, когда они есть, изучены в нашей диссертации²⁴.

Исследуемые глаголы образованы (кажутся образованными) префиксальным способом. Их мотивирующими основами являются слова (соответствующие мотивирующие глаголы), а формантами — отдельные морфемы (соответствующие префиксы).

Словообразовательные исследования, как правило, проводятся на уровне слова, но наблюдения над семантическими отношениями мотивированных слов с их мотивирующими показывают, что многие из них связаны между собой более чем одной деривацией. Так, например, глагол *закольцевать* связан с глаголом *кольцевать* двумя самостоятельными мотивационными линиями: его первый лексико-семантический вариант (ЛСВ) является дериватом от второго ЛСВ мотивирующего глагола (*кольцевать* — 2 → *закольцевать* — 1), а его второй ЛСВ — дериватом от первого ЛСВ мотивирующего (*кольцевать* — 1 → *закольцевать* — 2). Более чем одной мотивационной связью обладает также большинство исследуемых многозначных глаголов,

²² Н. М. Шанский. Очерки по русскому словообразованию, Москва, 1968, с. 74.

²³ См. П. Н. Джамбазов. Словообразовательная подсистема языка и ее основные единицы (по наблюдениям над русским языком). В: Славистични проучвания, Велико Търново, 1978, с. 58—61.

²⁴ См. П. Н. Джамбазов. Деривация русских глаголов с суффиксами *-ова-* и *-ствова-*, мотивированных существительными, прилагательными, междометиями и звукоподражаниями (кандидатская диссертация), Велико Търново, 1976.

мотивированных однозначными, ср. *бунтовать* —

→ *взбунтовать* — 1

→ *взбунтовать* — 2

Очень часто одной своей мотивацией мотивированное слово является членом одного деривационного типа, а другой — другого.

Разумеется, отдельные ЛСВ и оттенки многозначных мотивированных слов связаны деривационными отношениями также друг с другом. Ср.: „Когда значения квалифицируются в словарях как „переносные“ — это свидетельствует о том, что они воспринимаются в связи с какими-то другими значениями, т. е. являются деривационно „связанными“²⁵.

Деривационные отношения отдельных компонентов семантической структуры многозначного мотивированного слова с соответствующими компонентами мотивирующего можно назвать отношениями внешней мотивации (внешней деривацией), их взаимные деривационные отношения — отношениями внутренней мотивации (внутренней деривацией). И та, и другая может быть первичной или вторичной.

Исследуемый языковой материал подтверждает, что при выявлении всех деривационных связей мотивированных слов с их мотивирующими самостоятельными дериватами оказываются не только слова (чаще всего однозначные), но также части семантических структур многозначных слов, включая отдельные их ЛСВ и даже семантические оттенки.

При этом подходе (а без него невозможно полное описание деривационной сферы языка и отдельных ее частей) термины словообразование и словообразовательный являются неподходящими. Поэтому следует предпочесть им пространственные в научной литературе их синонимы деривация и деривационный.

Первая основная классификационная единица деривационной подсистемы языка (деривационный тип) тоже все еще не получила общепринятого научного определения. В советской лингвистической литературе термины „деривационный (словообразовательный) тип“ и „деривационная (словообразовательная) модель“ употребляются недифференцированно, смешиваются²⁶. Мы считаем, что деривационный тип должен включать в себя все производные с одинаковой деривационной структурой и с общим деривационным значением. Поэтому деривационный тип — это совокупность дериватов (мотивированных слов, семантических компонентов слов), объединенных общностью деривационной структуры и деривационного значения. Это опре-

²⁵ Д. Н. Шмелев. Современный русский язык. Лексика, Москва, 1977, с. 226.

²⁶ Примеры такого смешения приведены в указанной выше нашей статье „Словообразовательная подсистема языка...“, с. 61.

деление расширяет объем деривационного типа до объема так называемой деривационной категории, которая с нашей точки зрения является избыточной классификационной единицей деривационной подсистемы языка.

Деривационными моделями мы признаем формальные, семантические и формально-семантические группы дериватов в рамках деривационного типа. Формальными являются морфонологические модели, выделяемые Е. А. Земской²⁷. Семантическими моделями являются внутритиповые варианты деривационного значения. Формально-семантические деривационные модели выделяются на основе формальных расхождений, сопровождаемых варьированием деривационного значения. Такие модели следует выделять в деривационных типах, состоящих, например, из дериватов с синонимичными суффиксами. Ср. синонимичные глаголы с суффиксами *-ствова-*, *-ича-* (*-нича-*) и *-и-*, например: *бригадирить/бригадирствовать, слесарит/слесарничать* и т. п. Из формально-семантических моделей составлено также большинство деривационных типов исследуемых нами глаголов, так как в них входят дериваты с синонимичными префиксами. Первый деривационный тип, например, состоит из четырнадцати таких моделей.

Одной из самых трудных для научного определения единиц деривационной подсистемы языка оказалось деривационное значение²⁸. Приведем определение И. С. Улуканова: „Значение, выраженное с помощью форманта, можно назвать словообразовательным (деривационным) значением“²⁹.

В построенной в настоящем исследовании деривационной типологии отсутствует гнездовой подход, и поэтому не будем останавливаться на термине „деривационное гнездо“.

Семантическую структуру слова следует понимать как строение его плана содержания из словоупотреблений, семантических оттенков и лексико-семантических вариантов.

В настоящем исследовании употребляется без особых оговорок также ряд терминов и теоретических положений, которые можно считать бесспорными или прочно утвердившимися. Ср. правило, согласно которому синхронную мотивацию может осуществлять только слово (сочетание слов), которое относится к тому же стилистическому пласту, что и мотивируемое, или является стилистически нейтральным. В работе принимается также наличие различных видов мотивации³⁰, множественность мо-

²⁷ Е. А. Земская. Современный русский язык. Словообразование. Москва, 1973, с. 192, 193.

²⁸ См. В. Н. Хохлачева. Проблемы словообразовательного значения. В: Грамматика и норма, Москва, 1977, сс. 5—41.

²⁹ И. С. Улуканов. Словообразовательная семантика..., 1977, с. 10.

³⁰ Там же, с. 33—63.

тиваций (многоструктурность)³¹, замена префиксов как способ словообразования³². Мы признаем все префиксальные глаголы (включая глаголы с так называемыми десемантизированными префиксами) отдельными словами, а не формами соответствующих мотивирующих³³.

Самыми существенными из грамматических категорий при построении деривационной типологии русских префиксальных глаголов являются категория переходности—непереходности и категория вида. Важны они для формирования (а следовательно, и для раскрытия и толкования) семантики глаголов, для которой основными являются их синтагматические связи. Поэтому в работе эти категории учитываются регулярно.

2. О методах исследования.

При изучении деривационной подсистемы языка, как и во многих других отраслях языкознания, применяются общенаучные исследовательские методы наблюдения, эксперимента и моделирования. Наблюдение используется в дериватологии на всех этапах исследования. Лабораторный эксперимент чаще всего ограничивается использованием карточек. Широко применяются также модели-образцы и лингвистическая интерпретация.

Из специальных лингвистических методов основным в дериватологии является описательный. Компонентный анализ используется в ней в том его варианте, который был разработан представителями Казанской школы. Используется приемы классификации, сопоставления, абстракции, оппозиционный прием и др.³⁴

Следует признать, что основными в дериватологии являются два комплексных метода: деривационный анализ и деривационный синтез.

Первый из этих терминов широко известен в кругах языковедов. Им назван метод, при помощи которого вскрываются деривационные структуры мотивированных лексических единиц³⁵. Разумеется, в него входят наблюдение, эксперимент, моделирование, компонентный анализ (формальный и семантический) и др.

³¹ См., например: А. Н. Тихонов. Множественность словообразовательной структуры слова и русская лексикография. В: Русский язык, Вопросы его истории и современного состояния, Москва, 1978, с. 31—40.

³² См. И. С. Улуханов. О замене приставок. — Русский язык в школе, 1974, № 3.

³³ См. Н. С. Авилова. Вид глагола и семантика глагольного слова, Москва, 1976.

³⁴ Более подробно см.: Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, Москва, 1973. В. И. Кодухов. Общее языкознание. Москва, 1974, с. 202—282.

³⁵ В научной и учебной литературе этот термин употребляется также в значении „деривационное исследование“.

Объектом деривационного анализа как метода исследования служат как мотивированные лексические единицы, так и их мотивирующие, но его результатом является выявление деривационного состава мотивирующих. С нашей точки зрения, деривационные структуры многих слов (в первую очередь — многозначных) являются сложными. Они составлены из деривационных структур отдельных частей семантических структур соответствующих слов. В этих случаях число компонентов сложной (множественной) деривационной структуры мотивированного слова равняется числу его деривационных связей с мотивирующим. Эти компоненты могут обладать различными деривационными значениями. Все это, с нашей точки зрения, является объектом деривационного анализа.

После выявления деривационных структур изучаемых лексических единиц исследователь переходит к определению их деривационных значений и к построению их деривационных типов или гнезд. Комплексный метод, при помощи которого осуществляется классификационный этап деривационного исследования, правомерно назвать деривационным синтезом³⁶.

Описание сферы и особенностей его применения представляет специальную исследовательскую задачу.

ДЕРИВАЦИОННАЯ ТИПОЛОГИЯ РУССКИХ ПРЕФИКСАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ ТРЕТЬЕГО ПРОДУКТИВНОГО КЛАССА

Данный раздел статьи является сжатым изложением обстоятельного описания деривационной типологии этих глаголов, осуществленного в нашем неопубликованном реабилитационном труде. В этом труде выявлены все деривационные линии исследуемых глаголов и определены их деривационные структуры и деривационные значения. На основе общности этих деривационных единиц исследуемые слова (ЛСВ, семантические оттенки), обладающие самостоятельными внешними мотивационными связями, распределены в 30 деривационных типов. Некоторые из них распадаются на два подтипа. Чаще всего деривационные типы и подтипы включают в себя синонимические глаголы с различными префиксами и, согласно изложенной выше теоретической концепции, состоит из отдельных деривационных моделей.

Членами деривационных типов и их подразделений являются мотивированные лексические (семантические) единицы, но

³⁶ Этот термин был впервые употреблен в нашей кандидатской диссертации (см. сноску 26) и расходится по содержанию с термином „словообразовательный синтез“ в вышеуказанной книге И. Г. Милославского.

мы приводим их³⁷ вместе с их мотивирующими, то есть в деривационных парах. Каждый член этих пар снабжен пометами о его переходности-непереходности, видовой и стилистической принадлежности. Грамматические категории исследуемых дериватов выражены нами соответствующими лексическими толкованиями. Эти толкования, сопровождающие каждый дериват, чаще всего основываются на его непосредственной мотивации.

Описание каждого деривационного типа начинается с краткого вводного раздела, в котором дается характеристика его состава и описываются его особенности. Описание отдельных деривационных моделей начинается с количественных данных об их членах по семантическому уровню этих членов и по тому же уровню их мотивирующих. Заканчивается это описание количественной характеристикой членов соответствующей деривационной модели по их грамматической принадлежности и описанием некоторых их грамматических и семантических особенностей.

Разумеется, наши деривационные типы являются всего лишь участками соответствующих деривационных типов русских префиксальных глаголов, состоящими из глаголов третьего продуктивного класса. В статье их описание сокращено до возможного предела.

1-ый деривационный тип: „Довести до результата действие мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

В нем представлены 14 формально-семантических моделей. Он состоит из переходных глаголов (ЛСВ), словоупотреблений совершенного вида. Значение результата в них не во всех случаях четкое. Иногда на первый план выходит значение „подвергнуть объект действию, названному мотивирующим глаголом (ЛСВ)“, например, *поцеловать*.

Деривационная модель с формантом ВЗ- (ВОЗ-) представлена двумя однозначными глаголами, один из которых (взбурновать) мотивирован однозначным, а другой (востребовать) — многозначным (требовать — 1, 2, 4), двумя ЛСВ одного многозначного глагола (взбунтовать — 1, 2), мотивированными однозначным, и двумя ЛСВ другого многозначного глагола (взволноват — 1, 2), мотивированными соответствующими ЛСВ многозначного.

Деривационная модель с формантом ВЫ- состоит из десяти однозначных глаголов (выбаллотировать и др.), мотивированных однозначными, из четырех однозначных глаголов (выкопировать и др.), мотивированных отдельными ЛСВ многозначных (копироват — 2 и др.) и из двух ЛСВ одного много-

³⁷ Исследуемые слова приводятся по БАС. В тех случаях, когда они взяты из другого источника, этот источник указывается в скобках.

значного глагола (выбраковать — 1, 2), мотивированных однозначным.

В деривационную модель с формантом ЗА- входят 56 однозначных глаголов (заавансировать и др.), мотивированных однозначными, 22 однозначных глагола (завизировать и др.), мотивированных отдельными ЛСВ многозначных (визировать — 1 и т. д.), два однозначных глагола (запланировать, зарегистрировать), мотивированных двумя ЛСВ (1. планировать — 1, 3, регистрировать — 1, 2), один ЛСВ (закодировать) Н. сл. (-1), мотивированный однозначным глаголом, 28 ЛСВ (заагитировать — 2, 'агитируя кого-нибудь, вовлечь его во что-нибудь' и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (агитировать — 2 и т. д.), один оттенок однозначного глагола (забуксировать, оттенок 'буксируя судно, отвести его куда-нибудь'), мотивированный однозначным глаголом, один оттенок однозначного глагола (запроектировать, разговорный оттенок 'наметить предусмотреть что-нибудь'), мотивированный отдельным ЛСВ (1. проектировать — 2), два оттенка ЛСВ (заштамповать — 1, переносный оттенок 'сделать что-нибудь трафаретным', 1. зарисовать — 1, переносный оттенок 'изобразить кого-нибудь словами'), мотивированные отдельными ЛСВ (штамповать — 3, рисовать — 2), и глагол *затребовать*, объясненный в словаре отсылкой к глаголу *потребовать*, три ЛСВ которого мотивируются четырьмя ЛСВ глагола *требовать*.

Деривационная модель с формантом ИЗ- (ИС-) состоит из двух однозначных глаголов (израсходовать, истолковать), мотивированных отдельными ЛСВ (расходовать — 1, толковать — 1) двух ЛСВ одного многозначного глагола (изуродовать — 1, 3), мотивированных одним ЛСВ (уродовать — 1) и трех ЛСВ (изуродовать — 2, 'действием „уродовать“ испортить что-нибудь', испробовать — 1, 'действием „пробовать“ проверить что-нибудь', испробовать — 2, 'пробуя, отведать что-нибудь'), мотивированных отдельными ЛСВ (уродовать — 3, пробовать — 1, пробовать — 2).

В деривационную модель с формантом НА- входят 18 однозначных глаголов (набальзамировать и др.), мотивированных однозначными, три однозначных глагола (налакировать, насоветовать, наспиртовать), мотивированных первыми ЛСВ своих мотивирующих, один ЛСВ (нашинковать — 1, 'шинкуя, обработать (капусту)'), мотивированный однозначным глаголом, один ЛСВ (нарисовать — 2 'образно представить кого-, что-нибудь'), мотивированный двумя ЛСВ (рисовать — 1, 2), шесть ЛСВ (нарисовать — 1 'рисуя кого-, что-нибудь, изобразить его' и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (рисовать — 1 и т. д.), два случая, в которых по два ЛСВ (наименовать — 1, 2, намалевать — 1, 2) мотивированы однозначными глаголами.

22 из входящих в деривационную модель с формантом О-

(ОБ-) дериватов являются однозначными глаголами, мотивированными однозначными (обдерновать и др.), девять (облицевать и др.) — однозначными глаголами, мотивированными отдельными ЛСВ (лицевать — 2 и т. д.), один (ознаменовать — 3 'стать свидетельством чего-нибудь') — ЛСВ, мотивированным однозначным глаголом, и семь (окольцевать — 2 'действием „кольцевать“ защитить деревья от вредителей' и др.) — ЛСВ, мотивированными отдельными ЛСВ (кольцевать — 2 и т. д.).

Деривационная модель с формантом ОТ- представлена 20 однозначными глаголами (отбраковать и др.), мотивированными однозначными, 17 однозначными глаголами (отбалансировать и др.), мотивированными отдельными ЛСВ (балансировать (МАС) — 2 и т. д.), пятью ЛСВ (отликовать — 1 'действием „ликовать“ отметить что-нибудь' и др.), мотивированными однозначными глаголами, и семью ЛСВ (отпаривать — 1 'действием „паривать“ отразить удар (фехтовальщика)' и др.), мотивированными отдельными ЛСВ (1. паривать — 1 и т. д.).

Деривационная модель с формантом ПЕРЕ- представлена одним однозначным глаголом (перелистовать), мотивированным однозначным, и одним однозначным глаголом (перепародировать), мотивированным отдельным ЛСВ (пародировать — 1).

Деривационная модель с формантом ПОД- тоже состоит из двух однозначных глаголов, один из которых (подсортировать) мотивирован однозначным, а другой (подстраховать) (Ож.) — отдельным ЛСВ (страховать — 2).

В деривационную модель с формантом ПО- входят пять однозначных глаголов (1. пожировать и др.), мотивированных однозначными, три однозначных глагола (поисповедовать, покритиковать, посоветовать), мотивированных отдельными ЛСВ (исповедовать — 1, критиковать — 1, советовать — 1), 13 ЛСВ (пожаловать — 1 'одарить кого-нибудь' и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (жаловать — 2 и т. д.), два ЛСВ (попробовать — 1 'проверить качество чего-нибудь', потребовать — 1 'обязать кого-нибудь сделать что-нибудь'), мотивированных двумя (первыми) ЛСВ, по два ЛСВ двух многозначных глаголов (поименовать — 1, 2, попотчевать — 1, 2), мотивированных однозначными, два ЛСВ другого глагола (помиловать — 1, 2), мотивированных отдельными ЛСВ (миловать — 1), и один оттенок ЛСВ (пожаловать — 1, второй оттенок 'оказать внимание'), мотивированный третьим ЛСВ.

Деривационная модель с формантом ПРИ- представлена одним однозначным глаголом (присоветовать), мотивированным переходной семантикой переходно-непереходного ЛСВ (советовать — 1) и одним ЛСВ (приторговать — 1 'сговориться о цене чего-нибудь'), мотивированным отдельным ЛСВ (торговать — 3).

К деривационной модели с формантом ПРО- относятся 39 однозначных глаголов (проанализировать и др.), мотивированных однозначными, 16 однозначных глаголов (проанатомировать и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (анатомировать — 1 и т. д.), четыре однозначных глагола (продублировать, проиллюстрировать, промаркировать, промаркировать), мотивированных двумя первыми ЛСВ своих мотивирующих, 17 ЛСВ (продиктовать — 1 'диктуя, передать что-нибудь' и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (диктовать — 1 и т. д.), два ЛСВ одного многозначного глагола (проветилировать — 1, 2), мотивированных однозначным, и один ЛСВ (просигнализировать — 1 'известить кого-нибудь о чем-нибудь'), мотивированный двумя первыми ЛСВ.

Деривационная модель с формантом РАЗ- (РАС-) представлена одним однозначным глаголом (распробовать), мотивированным вторым ЛСВ.

В деривационную модель с формантом С-/СО- входят 32 однозначных глагола (сактировать/Н. сл./и др.), мотивированных однозначными, 15 однозначных глаголов (сагитировать и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (агитировать — 2 и т. д.), 33 ЛСВ (сбалансировать — 2 'привести в правильное соотношение баланс чего-нибудь' и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (балансировать (Ин. сл.) — 3 и т. д.), три однозначных глагола (спрофилировать, сфантазировать — в переходном значении, сымпровизировать — в переходном значении), мотивированных двумя первыми ЛСВ своих мотивирующих, и три случая, в которых по два ЛСВ (смоделировать (МАС и Н. сл.), 1. спланировать — 3, 4, срисовать — 1, 2) мотивированы одним ЛСВ (моделировать — 1, 1. планировать — 3, рисовать — 1).

Деривационная модель с формантом У- представлена тремя однозначными глаголами (укомплектовать, упаковать, урамбовать), мотивированными однозначными, тремя однозначными (уверовать, уврачевать, урегулировать), мотивированными первыми ЛСВ своих мотивирующих, одним однозначным глаголом (упрессовать — МАС), мотивированным двумя ЛСВ (прессовать — 1, 2), и тремя ЛСВ одного многозначного глагола (унаследовать — 1, 2, 3), мотивированными отдельным (первым) ЛСВ.

2-ой деривационный тип: „завершить и прекратить действие мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

Он состоит из пяти деривационных моделей (с формантами ОТ-, ПЕРЕ-, ПО-, ПРО-, С-). В него входят как абсолютно безобъектные глаголы (ЛСВ), так и глаголы (ЛСВ) с косвенным объектом и переходно-непереходные в непереходном употреблении. Варьирование типового значения его членов прояв-

ляется в невозможности построить лексическое толкование многих из них на основе их непосредственной мотивации. В ряде случаев (особенно в деривационной модели с формантом С-) выделяется семантический компонент однократности действия.

Деривационная модель с формантом ОТ- представлена одним однозначным глаголом (отсальютировать), мотивированным однозначным, одним однозначным глаголом (отреагировать — Ож.), мотивированным отдельным ЛСВ (реагировать (Ож.) — (-2), одним ЛСВ (отрапортовать — 1 'рапортуя, сообщить что-нибудь'), мотивированным двумя первыми ЛСВ, и одним ЛСВ (откомандировать — 1 'дать команду'), мотивированным первым ЛСВ.

Деривационная модель с формантом ПЕРЕ- представлена одним ЛСВ (перезимовать — 2 'пережить зиму в зимние холода'), мотивированным ЛСВ *зимовать* — 2.

В деривационную модель с формантом ПО- входят четыре однозначных глагола (побрезговать и др.), мотивированных однозначными, один однозначный глагол (посоветовать), мотивированный отдельным ЛСВ (советовать — 2), один ЛСВ (подосадовать — 2 'испытать досаду'), мотивированный однозначным глаголом, и шесть ЛСВ (побаловать — 3 'совершить кражу' и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (баловать — 3 и т. д.).

Деривационная модель с формантом ПРО- состоит из девяти однозначных глаголов (пробуксовать и др.), мотивированных однозначными, четырех однозначных глаголов (продекламировать — в непереходном значении и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (декламировать — 2 и т. д.), одного однозначного глагола (проманкировать — в непереходном значении), мотивированного двумя ЛСВ (манкировать — 1, 2), трех ЛСВ (проголосовать — 1 'совершить действие „голосовать“', прокомандовать — 1 'произнести команду', просигнализировать — 2 'сигнализируя, сообщить о чем-нибудь'), мотивированных отдельными ЛСВ (голосовать, командовать — 1, сигнализировать — 3) и одного (нового) оттенка отдельного ЛСВ (проголосовать — 1, переносный оттенок 'поднять руку, чтобы остановить средство передвижения'), мотивированного отдельным (новым) ЛСВ.

Новый глагол *голосовать* является вторым ЛСВ старого. С его появлением переносный разговорный оттенок первого ЛСВ глагола *проголосовать* приобрел внешнюю мотивацию. Она вторичная, так как этот оттенок является результатом внутренней деривации.

В деривационную модель с формантом С- входят 13 однозначных глаголов (саккомпанировать и др.), мотивированных однозначными, девять однозначных глаголов (сбаловать и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (баловать — 2 и т. д.), два **однозначных глагола** (сфантазировать, с непереходным значе-

нии, сымпровизировать, в непереходном значении), мотивированных первыми двумя ЛСВ своих мотивирующих, пять ЛСВ (славировать — 2 'лавируя, уклониться от чего-нибудь' и др.), мотивированных отдельными ЛСВ (лавировать — 3 и т. д.), два ЛСВ (сбалансировать — 1, 'балансируя, установить равновесие', сманеврировать — 1 'маневрируя, переместиться'), мотивированных двумя первыми ЛСВ своих мотивирующих.

3-й деривационный тип: „интенсивно и (или) тщательно совершить действие мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

Он состоит из двух подтипов. Члены первого являются переходными глаголами (ЛСВ) совершенного вида с общим значением достижения результата. В нем представлены 12 деривационных моделей (с префиксами ВЗ-, ВЫ-, ЗА-, ИЗ- (ИС-), НА-, О- (ОБ-), ОТ-, ПЕРЕ-, ПРО-, РАЗ- (РАС-), С-, У-). Здесь и дальше ограничимся единичными примерами из отдельных моделей, приводя дериваты вместе с их мотивирующими, то есть в деривационных парах: лупцевать → взлупцевать, полировать → выполировать, рисовать — 1 → зарисовать — 2 'покрыть что-нибудь рисунками', малевать → измалевать, баловать — 1 → набаловать — 1 'слишком избаловать кого-нибудь', воровать → обворовать, лакировать — 1 → отлакировать, бинтовать → перебинтовать — 1 'действием „бинтовать“ покрыть всю поверхность чего-нибудь', мариновать — 1 → промариновать — 1 'тщательно обработать (продукты) действием „мариновать“', агитировать — 2 → разагитировать, орудовать — 2 → сорудовать (в переходном значении), потчевать → употчевать.

Второй подтип состоит из непереходных глаголов (ЛСВ) с общим значением завершения действия. В нем представлены три деривационные модели (с префиксами НА-, С-, У-). Примеры: бушевать → набушевать, орудовать — 2 сорудовать (в непереходном значении), веровать — 1 → уверовать.

Из описания видно, что по своим семантическим характеристикам первый подтип близок к первому, а второй подтип — ко второму деривационному типу. Отличаются они от них семантическим компонентом интенсивности (тщательности). Именно этот компонент и формирует деривационное значение типа. Деление на подтипы проводится на основе категории переходности-непереходности.

4-й деривационный тип: „действие мотивирующего глагола (ЛСВ) довести до предела или до определенной нормы“.

Он тоже состоит из двух подтипов, первый из которых составлен из переходных, а второй из непереходных глаголов (ЛСВ). В первом представлены две деривационные модели (с префиксами ДО-, ОТ-). Примеры: грунтовать → догрунтовать, целовать → отцеловать (в переходном значении). Второй под-

тип состоит из четырех моделей (с префиксами ДО-, ОТ-, ПЕРЕ-, ПРО-). Примеры: воевать — 1 → довоевать, беседовать — 1 → отбеседовать, лютовать → перелютовать, бушевать → пробушевать — 1 'перестать бушевать'. Члены первого подтипа обладают значением достижения результата, а члены второго такого значения не имеют. Деривационное значение четвертого типа обусловлено семантикой предела действия или достижения определенной нормы.

5-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола (ЛСВ) заполнить определенный отрезок времени“.

Первый подтип этого типа, состоящий из переходных глаголов (ЛСВ), представлен слабо — всего лишь двумя моделями, первая из которых (с префиксом ПРО-) состоит из трех дериватов, а вторая (с префиксом С-) — из одного. Кроме того, члены этого подтипа проявляют тенденцию к безобъектному употреблению. Примеры: бороновать → пробороновать, вековать → свековать.

Во втором подтипе представлены шесть деривационных моделей (с префиксами НА-, О- (ОБ-), ОТ-, ПЕРЕ-, ПРО-, С-). Все его члены являются непереходными глаголами (ЛСВ) совершенного вида. В своем большинстве они двувидовые. Некоторые из них (отзимовать, отночевать, передневать, перезимовать и др.) опосредствованно мотивируются именем существительным, называющим соответствующий отрезок времени. Именно на основе этой мотивации и сформулировано деривационное значение типа. Примеры: воевать — 1 → навоевать — 2, дневать — 2 → ободневать, зимовать → отзимовать, летовать → перелетовать, ночевать → переночевать, бастовать — 1 → пробастовать, вековать → свековать (в непереходном значении).

6-й деривационный тип: „действие мотивирующего глагола (ЛСВ) совершить в течение непродолжительного времени“.

Первый его подтип состоит из переходных, а второй из непереходных глаголов (ЛСВ) совершенного вида. Все они образованы при помощи префикса ПО-. Члены первого подтипа двувалентные (субъектно-объектные), члены второго — одновалентные, но и те, и другие могут сопровождаться дополнительным участником ситуации (актантом), называющим какой-нибудь отрезок времени. Деривационное значение типа формируется семантическим компонентом непродолжительности действия. Примеры из первого подтипа: агитировать → поагитировать (в переходном значении). Примеры из второго подтипа: баловать → побаловать — 2 'баловать некоторое время'.

7-ой деривационный тип: „начать действие мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

В обоих его подтипах представлены по две деривационные модели (в первом с формантами ЗА-, ПРИ-, во втором с ЗА-, ПО-). Деривационное значение формируется семантическим компонентом начала действия. Первый подтип состоит из переходных, а второй из непереходных глаголов (ЛСВ).

Примеры из первого подтипа: буксировать → забуксировать, ревновать — 1 → приревновать. Примеры из второго подтипа: агитировать — 1 → заагитировать — 1 'начать агитировать', мандровать (Даль) → помандровать (обл.) — 'начать мандровать (идти)'.

8-й деривационный тип: „интенсивно или внезапно начать действие мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

Его члены тоже обозначает начало действия, но отличаются значением интенсивности (внезапности), формирующим их деривационное значение. Все они являются непереходными глаголами совершенного вида. Обязательным является один участник ситуации глагольного действия — его субъект. Этим, а также отсутствием результата действия эти глаголы отличаются от членов первой модели первого деривационного типа. Все они образованы при помощи префикса ВЗ- (ВОЗ-) и мотивированы непереходными глаголами (ЛСВ) несовершенного вида. Пример: бушевать → взбушевать.

9-й деривационный тип: „второй раз и (или) по-другому совершить действие мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

В нем представлены три деривационные модели (с формантами ПРЕ-, ПЕРЕ-, РЕ-). Модель с иноязычным префиксом РЕ- насчитывает семь дериватов, а модель с префиксом ПРЕ- всего три. Все члены этого типа являются переходными глаголами. 16 членов модели с формантами ПЕРЕ- и все члены модели с формантом РЕ- являются двувидовыми.

Деривационное значение девятого типа формируется на базе семантического компонента повторения действия. Примеры: адресовать — 1 → переадресовать, 1. образовать — 1, 2 → преобразовать — 1, 2, 3, конструировать — 1, 2, → реконструировать — 1 'перестраивать (перестроить) что-нибудь с целью его улучшения'.

10-й деривационный тип: „множественно совершить или направить на многие (все) объекты действие мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

Он делится на два подтипа, первый из которых состоит из переходных, а второй из непереходных глаголов (ЛСВ). Первый состоит из трех деривационных моделей (с префиксами

ПЕРЕ-, ПО-, ПРО-), но основная масса его членов относится к первой. Вторая представлена двумя дериватами, а третья — одним. Примеры: арестовать → переарестовать, воровать — 1 → поворовать — 2 'подвергнуть действию „воровать“ все или многое', толковать — 1 → протолковать — 1 'переговорить все или многое'.

Второй подтип представлен четырьмя дериватами с формантом ПЕРЕ-, например: беседовать → перебеседовать.

11-й деривационный тип: „совершить (совершать) действие, противоположное действию мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

Он тоже состоит из двух подтипов. К первому из них, состоящему из шести деривационных моделей (с префиксами ДЕ- (ДЕЗ-), ДИЗ-, ЗА-, РАЗ-, РЕ- и с префиксоидом КОНТР-), относятся переходные глаголы (ЛСВ). Чаще всего они называют действие, уничтожающее результат действия мотивирующего глагола (ЛСВ). Достижение этого результата выражено соответствующими префиксальными глаголами. Поэтому семантику большинства членов первого подтипа этого деривационного типа можно вывести из соответствующих префиксальных глаголов результативного типа, ср.: бинтовать → забинтовать → разбинтовать. Эта выводимость обусловлена признанием словообразования путем замены префиксов. Использование этой мотивации в случаях, когда нет уничтожения четко воспринимаемого результата глагольного действия, и в случаях, когда мотивирующий глагол двувидовой (таких довольно много), неправомерно, ср.: формировать — 1 → деформировать, бронировать (Ож.) → разбронировать (МАС).

Примеры из первого подтипа: блокировать → деблокировать, квалифицировать — 2 → дисквалифицировать, баллотировать → забаллотировать, атаковать → контратаковать (в переходном значении), бинтовать → разбинтовать, демилитаризировать → ремилитаризировать.

Второй подтип составлен из непереходных глаголов (ЛСВ). В него входят семь одночленных деривационных моделей (с префиксами ДЕ-, ДИС-, НЕ-, ОТ-, РАС-, РЕ- и с префиксоидом КОНТР-): тонировать — 1 → 1. детонировать, гармонировать → дисгармонировать, атаковать → контратаковать (в непереходном значении), сдобровать → несдобровать, советовать — 1 → рассоветовать, эмигрировать → реэмигрировать.

12-й деривационный тип: „добыть, найти, вызвать что-нибудь действие мотивирующего глагола (ЛСВ)“.

Основную часть этого небольшого типа составляют переходные глаголы (ЛСВ), которые относятся к первому подтипу. Этот подтип состоит из семи деривационных моделей (с префиксами ВЫ-, ЗА-, НА-, ОТ-, ПОД-, С-, У-). К нему можно

было бы отнести также дериваты *навоевать*, *наворовать*, *наплутовать* — 2, *наторговать* — 1, но они обладают значением „накопления“ и поэтому входят в следующий деривационный тип. Примеры из первого подтипа: *малевать* → *вымалевать* — 3 'действием „малевать“ заработать что-нибудь', *арендовать* → *заарендовать*, *колдовать* → *наколдовать*, *воевать* — 1 → *отвоевать* — 1, 2, *торговать* — 3 → *сторговать*, *торговать* — 3 — *уторговать* (в переходном значении).

В подтипе непереходных дериватов (втором) представлены три одночленные деривационные модели (с префиксами ПОД-, С-, У-): *торговать* — 1 → *подторговать* — 1 'торгуя, заработать в дополнение к основному заработку', *толковать* — 4 → *столковать*, *торговать* — 3 → *уторговать*.

Деривационное значение 12-го типа обусловлено семантическим компонентом „приобретения“, присущим всем его членам.

13-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола (ЛСВ) накопить что-нибудь“.

Все члены этого типа образованы при помощи префикса НА-. Все они, за исключением двух, являются переходными глаголами (ЛСВ) совершенного вида и относятся к первому подтипу. Пример из первого подтипа: *бороновать* → *набороновать*.

Второй подтип представлен двумя непереходными глаголами совершенного вида: *толковать* — 4 → *натолковать* — 1 (в непереходном значении) 'долго толковать (говорить)', *торговать* — 1 → *наторговать* — 2 'продать что-нибудь на какую-нибудь сумму денег'.

Деривационное значение 13-го типа обусловлено „накопительным“ значением префикса НА. Это значение раскрывается в первом подтипе при помощи количественных определителей второго участника глагольного действия, например: *навербовать сто человек* (много людей), *наторговать уйму денег* и т. д. Во втором подтипе это значение материально не выражено и не конкретизировано.

14-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола довести кого-, что-нибудь до нежелательного состояния“.

Подтип непереходных глаголов представлен в этом типе всего двумя ЛСВ: *праздновать* → *допраздновать* — 2 'празднуя, довести себя до неприятных последствий', *торговать* — 1 → *доторговать* — 2 'торгуя, довести себя до неприятных последствий'. В подтипе переходных глаголов представлены шесть деривационных моделей (с формантами ЗА-, ИЗ-, НА-, ОТ-, ПЕРЕ-, РАЗ-). Примеры: *баловать* — 1 → 1. *забаловать*, *целовать* → *исцеловать*, *баловать* — 1 → *набаловать* — 1 'балуя кого-ни-

будь, испортить его', полосовать — 2 → отполосовать — 2 'замучить кого-нибудь действием „полосовать“, дрессировать → переддрессировать — 3 'чрезмерно дрессируя (животное), навредить ему', воевать — 1 → развоевать.

„Отрицательный эффект“, которым обусловлено деривационное значение этого типа, в нескольких случаях заложен в лексическом значении мотивирующего глагола (ЛСВ): *баловать* — 1, *бичевать*, *мордовать*, *муштровать*, *полосовать*. Эти мотивирующие вступили в сочетание с несколькими префиксами, и их дериваты входят в разные модели 14-го деривационного типа в качестве словообразовательных синонимов (1. *забаловать*, *избаловать*, *набаловать*, *разбаловать*).

15-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола (ЛСВ) направить что-нибудь в разные стороны (распространить, разъединить его)“.

Он состоит из переходных глаголов (ЛСВ). В нем представлены четыре деривационные модели. Первые три (с формантами ВЫ-, ИЗ-, НА-) одночленные. Основное число членов этого типа образовано при помощи префикса РАЗ- (РАС-). Его деривационное значение обусловлено семантикой „разъединения“, но в некоторых случаях оно „поглощается“ лексическим значением мотивирующих глаголов (*анатомировать*, *группировать*, *межевать*, *пикировать*, 1. *планировать*, *полосовать*, *сортировать*, *фасовать*). Примеры: *межевать* → *вымежевать*, *межевать* → *измежевать*, *полосовать* — 1 → *наполосовать*, *воровать* — 1 → *разворовать*.

16-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола присоединить кого-, что-нибудь (присоединиться самому), приблизить кого-, что-нибудь (приблизиться самому) к кому-, чему-нибудь“.

Основную часть членов этого типа составляют переходные глаголы (ЛСВ) его первого подтипа. В этом подтипе представлены две деривационные модели (с формантами ПРЕ-, ПРИ-), первая из которых — одночленная. Примеры: *пожаловать* — 1 → *препожаловать* — 2 'пожаловать кому-нибудь что-нибудь в качестве подарка', *арендовать* → *приарендовать*. Второй подтип состоит из четырех непереходных дериватов, относящихся к трем деривационным моделям (с префиксами ПОД-, ПРЕ-, ПРИ-): *кочевать* → *подкочевать*, *пожаловать* — 2 → *препожаловать* — 1 'прибыть куда-нибудь', *кочевать* → *прикочевать*, *пожаловать* — 2 → *припожаловать*.

Деривационное значение 16-го типа формируется семантикой „приближения (присоединения)“, носителями которой являются соответствующие префиксы. В некоторых случаях она содержится также в мотивирующих глаголах (*пожаловать*,

швартовать, штуковать). В дериватах *препозжаловать* и *припозжаловать* семантика префиксов полностью поглощена мотивирующей.

17-й деривационный тип: „действие мотивирующего глагола (ЛСВ) совершить с незначительной интенсивностью или дополнительно“.

Он состоит из переходных глаголов (ЛСВ) совершенного вида, объединенных в двух деривационных моделях (с формантами ПО-, ПОД-). Примеры: дрейфовать — I (первый оттенок) → подрейфовать (в переходном значении), гримировать → подгримировать.

18-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола (ЛСВ) удалить (отделить) кого-, что-нибудь (удалиться самому от кого-, чего-нибудь“.

К первому подтипу относятся переходные глаголы (ЛСВ). Один из его членов (выкомандировать) образован с помощью префикса ВЫ-, а остальные — с помощью ОТ-. Примеры: командировать → выкомандировать, межевать → отмежевать — I. Члены второго подтипа непереходные. Они образованы при помощи префикса ОТ-, например: кочевать → откочевать.

Деривационное значение этого типа формируется семантикой удаления от какого-нибудь пункта или отделения от чего-нибудь.

Наряду с субъектом и объектом в первом подтипе и с субъектом во втором, обязательно присутствует еще один участник ситуации глагольного действия — пункт удаления (предмет отделения).

19-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола переместить что-нибудь (переместиться самому) вперед или направить что-нибудь (пройти, проехать самому) мимо кого-, чего-нибудь“.

Он тоже делится на подтип переходных и подтип непереходных глаголов. Все они образованы при помощи префикса ПРО-. Деривационное значение типа обусловлено семантикой передвижения, перемещения, присущей всем его членам. Пример из первого подтипа: буксировать → пробуксировать. Пример из второго подтипа: балансировать → пробалансировать.

20-й деривационный тип: „действие мотивирующего глагола (ЛСВ) направить вокруг (во все стороны) чего-нибудь“.

Он состоит из переходных глаголов (ЛСВ) совершенного вида, образованных при помощи префиксов О- (ОБ-). Все они обладают значением направления действия вокруг его объекта, которое является их деривационным значением. К этому типу

можно было бы отнести второй, третий и четвертый ЛСВ глагола *окольцевать* и однозначный глагол *ошиновать*, но в них семантика префикса совпадает с мотивирующей и становится чисто результативной. Поэтому они отнесены к первому типу. Пример: *малевать* → *обмалевать*.

21-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола (ЛСВ) направить что-нибудь (направиться самому) с одного места на другое через предмет или пространство“.

Три из его членов переходные и составляют его первый подтип: 1. *кантовать* — 3 → *перекантовать* — 3 'кантуя что-нибудь, перебросить, переместить его', *страховать* — 1 → *перестраховать* — 2 'передать часть страховой ответственности за кого-нибудь, что-нибудь другому страховому учреждению', *телеграфировать* → *перетелеграфировать*. Второй подтип представлен двумя ЛСВ одного непереходного глагола (*кочевать* → *перекочевать* — 1, 2). Деривационным является их значение перемещения через какую-нибудь предметную реальность или через пространство.

22-й деривационный тип: „с помощью действия мотивирующего глагола (ЛСВ) поместить что-нибудь внутрь чего-нибудь.“

Он состоит из переходных глаголов (ЛСВ), относящихся к двум деривационным моделям (с префиксами В-, ЗА-). Примеры: *муровать* → *вмуровать*, *прессовать* — 1 → *запрессовать*.

23-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола превзойти другого исполнителя того же действия“.

Он составлен из переходных глаголов (ЛСВ), образованных при помощи префикса ПЕРЕ-. Объектом их действия является другой (побежденный) субъект этого же действия. Все они обладают значением превосходства, являющимся деривационным значением типа. Пример: *куковать* — 1 → *перекуковать*.

24-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола израсходовать что-нибудь“.

Этот малочисленный тип состоит из четырех переходных ЛСВ, один из которых (*вымалевать* — 2) образован при помощи префикса ВЫ-, остальные три (*пропировать* — 2, *пропонттировать* — 1, *проторговать* — 1) — при помощи ПРО-. Все они обозначают израсходование того (части того), что является объектом их действия. Именно это значение является их деривационным значением.

25-й деривационный тип: „выдержать то, что названо именем существительным, мотивирующим мотивирующий глагол“.

В него входят: один переходный однозначный глагол (перегоревать), два непереходных однозначных глагола (вызнимовать (МАС), перебедровать) и один непереходный ЛСВ (перезимовать — 2). Переходный глагол можно было бы включить в первый деривационный тип, а непереходные во второй. Их объединяет значение „выдержать отрицательное воздействие того, что названо базовым именем существительным“. Это значение является их типовым значением.

26-й деривационный тип: „действие мотивирующего глагола (ЛСВ) совершить заранее“.

Он представлен двумя переходными однозначными глаголами (1. заторговать, предзнаменовать). Их объединяет значение предварительной обусловленности действия их мотивирующих, являющееся деривационным значением типа.

27-й деривационный тип: „действие мотивирующего глагола не довести до необходимой нормы“.

В его состав входят три переходных глагола (недоиспользовать, недооборудовать, недоукомплектовать), образованных при помощи сложного префикса НЕДО-. Их объединяет значение „невыполнения требуемой нормы“, являющееся деривационным значением.

Кроме указанной мотивации, глаголы *недооборудовать* и *недоукомплектовать* обладают еще одной. В некоторых контекстах они мотивируются соответственно глаголами *дооборудовать* и *доукомплектовать* и имеют словообразовательные структуры *не-дооборудовать*, *не-доукомплектовать* и деривационное значение 11-го типа. Туда мы их не включаем, поскольку толковые словари приводят их только со сложным префиксом, что видно по толкованию их семантики.

28-й деривационный тип: „действием мотивирующего глагола превысить (превышать) норму допустимого (желательного)“.

В нем объединены три однозначных глагола, один из которых (перерасходовать) переходный и два (переексплуатировать, перензобиловать) непереходные. Общим для них является значение превышения нормы — их деривационное значение.

Значение префикса в глаголе *переексплуатировать* совпадает с мотивирующей семантикой и только подчеркивает ее.

29-й деривационный тип: „действие мотивирующего глагола совершить совместно с кем-нибудь“.

К нему относятся: один непереходный однозначный глагол (собеседовать), мотивированный первым ЛСВ своего мотивирующего, и два ЛСВ одного многозначного глагола (соревновать — 1, 2), первый из которых мотивирован третьим, а второй — вторым ЛСВ мотивирующего. Значение префикса в глаголе *собеседовать* поглощено совпадающей с ним мотивирующей семантикой.

30-й деривационный тип: „действие мотивирующего глагола совершить под чем-нибудь“.

Он представлен одним переходным однозначным глаголом совершенного вида (подмуровать), мотивированным переходным однозначным глаголом несовершенного вида. Его деривационное значение определяется на фоне глаголов других словоизменяемых типов с анологичным типовым значением (ср.: подкопать, подсунуть, подшить и т. п.).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подтверждением плодотворности выявления всех внешних деривационных связей исследуемых мотивированных слов и определения объема мотивирующей и мотивированной семантики может послужить чуть ли не любая из выделенных классификационных единиц. Правильность этого подхода доказывается также тем, что в классификацию не укладываются всего лишь два глагола сплошной выборки из третьего класса (воспоследовать и запомывать). Их непосредственные мотивационные связи следующие:

последовать — 2 → *вос-последовать* — 'последовать после чего-нибудь, случиться в результате чего-нибудь';

запомывать (простор.) → *по-запомывать* (простор.) — 'то же, что *запомывать*'.

Эти глаголы повторяют как лексическую семантику, так и грамматические значения своих мотивирующих.

Такой подход к исследованию мотивированных слов перспективен в нескольких направлениях:

1. Он дает возможность не только определить синтагматическую структуру семантики мотивированного слова, состоящую из семантики мотивирующей основы и деривационного форманта, но и раскрыть парадигматическое строение этой семантики в тех случаях, когда она состоит из отдельных компонентов, обладающих самостоятельными внешними деривационными связями.

2. Чаще всего отношения внешней и внутренней мотивации мотивированных слов с разветвленной семантической структурой взаимно обусловлены. Их взаимодействие является взаимодействием между внешней деривацией (словообразованием) и лексической семантикой. Изучение этого взаимодействия предпо-

лагает взаимодействие дериватологии и семасиологии, обещающее быть очень плодотворным.

3. Исследование множественности семантических связей мотивированных слов с их мотивирующими является важным условием правильности лексикографического толкования из семантики на базе мотивирующей.

4. Настоящее исследование подтвердило правомерность расширения объема деривационного типа до пределов деривационного значения, тем более, что проведение деривационной классификации на формальном основании часто затрудняет выявление этого значения. Отказ от дробления деривационных типов префиксальных глаголов по префиксам дает возможность упростить их описание в рамках деривационной типологии. В таком виде они уже удобны для подачи в учебниках и на уроках русского языка.

5. Обе линии этого подхода к мотивированным словам (в частности, к префиксальным глаголам) имеют прямой выход в лексикографическую практику и в практику преподавания языка.

ВЪНШНАТА ДЕРИВАЦИЯ НА РУСКИТЕ ПРЕФИКСАЛНИ ГЛАГОЛИ ОТ ТРЕТИ ПРОДУКТИВЕН ТИП

Петър Джамбазов

Резюме

Деривацията на руските префиксални глаголи с наставката -ОВА/-ЕВА- досега не са били обект на специално изследване, а представляват особен научен интерес. Тоя интерес е обусловен преди всичко от голямата продуктивност на типа и от големия брой на заети глаголи в него, много от които са двувидови.

В увода на студията са поставени и обосновани изследователските задачи. В теоретичната част са развити основните теоретични положения, върху които тя е построена. В описателната част е направена пределно кратка характеристика на външните деривационни връзки на изследваните глаголи, които са разпределени в тридесет деривационни типа. Деривационните отношения са описани не на нивото на думата, а на нивото на отделната самостоятелна деривационна връзка. Словообразователните типове включват глаголни единици (думи, значения, семантични отсенки) с еднаква деривационна структура и с общо деривационно значение.

В заключението са обобщени резултатите на проучването.

DERIVATION EXTERNE DES VERBES PREFIXAUX RUSSES DU TROISIEME TYPE

Pëtar Djambazov

R é s u m é

La dérivation des verbes prefixaux russes avec le suffixe -ова- (-ева-) présente un intérêt particulier pour la science, mais n'a pas été, jusqu'à présent l'objet d'une étude spéciale. Cet intérêt est provoqué avant tout par la grande productivité de ce type dérivationnel et par le nombre élevé des verbes empruntés dont beaucoup sont biaspectuels.

Dans l'introduction de l'étude sont exposés les problèmes à résoudre. La partie théorique développe les principes sur lesquels est fondée l'étude.

Dans la partie descriptive on fait une caractéristique extrêmement brève des liens dérivationnels externes des verbes en question qui sont divisés en trente types dérivationnels. Les rapports dérivationnels sont décrits non pas au niveau du mot mais au niveau de chaque lien dérivationnel. Les différents types comprennent des unités verbales (mots, sens, nuances sémantiques) à structure semblable et à valeur dérivationnelle commune.

Dans la conclusion sont mis en valeur les résultats de l'étude.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XVII, кн. 2

Филологически факултет

1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 2

Faculté philologique

1982

ИОРДАНКА МАРИНОВА

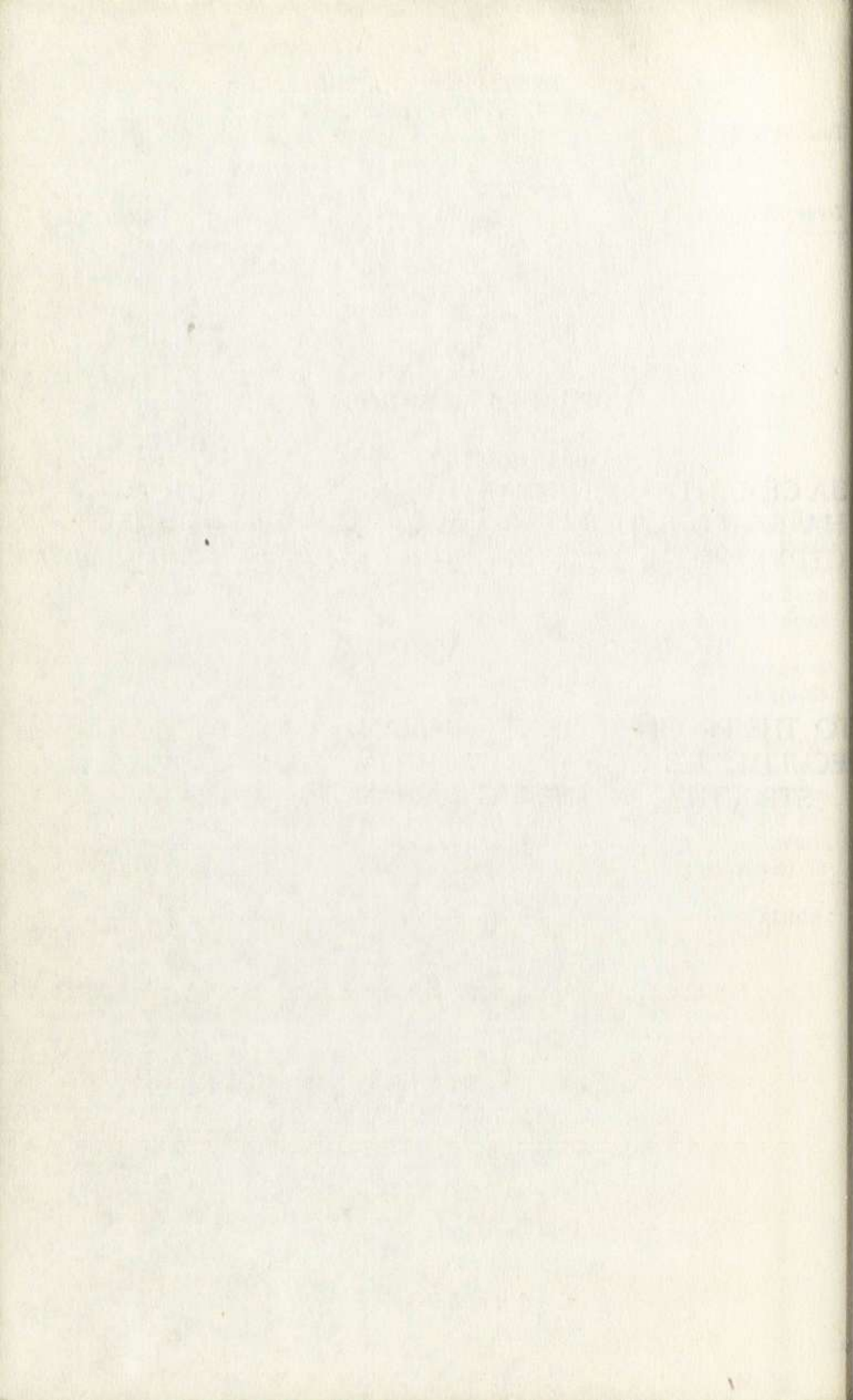
КЪМ ВЪПРОСА

ЗА СЕМАНТИКО-СИНТАКТИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ
НА ГЛАГОЛИТЕ С ОГРАНИЧЕНА СЕМАНТИЧНА
СТРУКТУРА В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

JORDANKA MARRINOVA

TO THE PROBLEM OF THE SEMANTIC—SYNTACTIC
PECULIARITIES OF VERBS WITH LIMITED SEMANTIC
STRUCTURE IN THE BULGARIAN LANGUAGE

София 1982

В структурната организация на изречението глаголът играе изключително важна роля като семантично и граматическо ядро, като център на семантичните и на синтактичните връзки, от който зависи основната характеристика и на останалите части на изречението. Затова на неговото изучаване се отделя заслужено място във всички значителни системни трудове по граматика. Но докато морфологичните особености на глагола както в нашия език, така и в другите славянски езици са изучени сравнително добре, включително и семантиката на морфологичните категории, то много от проблемите на лексическата семантика на глагола остават все още нерешени независимо от появата през последните десетилетия на редица специални изследвания върху семантиката на глаголните лексеми в различните езици.¹ За съжаление броят на тези изследвания върху материал от българския език е съвсем ограничен.²

По признанието на много съветски лингвисти смисловото съдържание на глагола се отличава със своя специфика. М. М.

¹ Ю. Д. Апресян, Экспериментальное исследование семантики русского глагола, М., 1967; Л. М. Василев, Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи, Във: Очерки по семантике русского глагола, Уфа, 1971; М. Д. Гаринаова, К характеристике семантической структурой многозначных глаголов. Във: Очерки по семантике русского глагола, Уфа, 1971; В. А. Иноземцева, К вопросу определения смысловой структурой глагола (на материале английского языка), Автореф. канд. дис., М., 1968; А. Р. Арутюнов, Лексические и синтаксические классы глаголов в современном немецком языке, М., 1965; Г. Г. Сильницкий, Семантические классы глаголов и их роль в типологической семасиологии. Във: Структурно-типологическое описание современных германских языков, М., 1966; Е. И. Булгак, Компонентная структура значения „передвижение“. — Вопросы филологии, вып. 2, Минск, 1972 и др.

² Л. М. Василев, Глаголы эмоционального переживания в русском и болгарском языках. Във: Вопросы славянского языкознания, Саратов, 1968; К. Иванова, Глаголът споделя — споделям — лексикална семантика и минимален контекст. — Български език, 1974, с. 557—561; Ем. Пернишка, Някои семантични особености на термините с оглед на връзката им с общонародния език. — Български език, 1974, с. 292—296; Хр. Станева, Към проблемата за семантиката на глаголите за състояние в съвременния български език, ч. I. Във: Филологически студии, В. Т., 1973, с. 203—239; Г. К. Венедиктов, К семантической характеристике редкого типа глаголов в болгарском языке. Във: Бюлетин за съпост. изсл. на бълг. ез. с други езици, С., 1976, с. 5—10; И. Маринова, Глаголи за въвеждане на пряка реч в съвременния български език. — Трудове на ВТУ, Т. X, кн. 1, 1972/73, С., 1974, с. 137—166.

Покровски отбелязва, че „семантическият обем глагола в индоевропейските языци е по-голям, отколкото в славянските, и кръгът от значенията му е по-широк“³. Анализирайки отношенията между лексиката и граматиката, В. Н. Ярцева пише: „Действително възможност да бъде център на различни синтаксически структури, съчетава се с различни типове на допълненията и обстоятелствата, обладаващи с различни семантически особености, създава за думите на този лексико-грамматически клас условия за появата на семантически варианти, в своя очередь позволяващи да се разшири кръгът лексем, съчетаващи се с глаголом“⁴. Тази специфика на глаголните лексеми обуславя интереса на изследвачите предимно към многозначните глаголи. В много езици обаче, в това число и в българския език, значителен дял от глаголната лексика се пада на глаголите с ограничена семантична структура. Изучаването им има както теоретическо значение за изясняване на проблемите на глаголната семантика изобщо, така и чисто практическо значение поради честата им употреба в речта, особено за теорията и практиката на лексикографската работа. Познаването на спецификата на тези глаголи, особеностите на тяхната понятийна основа, характера на техните семантични „разширители“ ще осигури по-задълбоченото им и ефективно усвояване. Освен това то има определено отношение и към проблемата за лексикалното попълване на схемата (формулата) на простото изречение, твърде актуална в днешно време.

В настоящото изследване обект на анализ са именно глаголите с ограничена семантична структура в българския книжовен език. Това са глаголи, които притежават само едно пряко номинативно значение или едно пряко номинативно и едно преносно (метафорично или метонимично) от типа: б а л и р а м 'правя нещо на бали, на вързопи'; б а у ч а 'за куче — лая силно, страшно'; б е л я 'махам кората на дърво, плод и под'; б л е с т я: 1. 'издавам или отразявам ярка светлина, светя' и 2. Прен. 'правя силно впечатление, отличавам се, изпъквам'; б а н к р у т и р а м: 1. 'изпадам в несъстоятелност, фалирам' и 2. Прен. 'претърпявам пълен крах, пропадам'. По обема на своята семантична структура, т. е. по съвкупността на своите лексико-семантични варианти те се противопоставят на многозначните глаголи. В същото време не бива да се отъждествяват напълно с моносемичните глаголи, тъй като много от тях са развили и преносни значения. Изборът им е направен по Речник на съвременния български книжовен език, т. I—III, С., 1955—59 г. (РСБКЕ). Данните от този речник са съпоставени с данните от Български

³ М. М. Покровский, Избранные работы по языкознанию, М., 1959; с. 5.

⁴ Н. В. Ярцева, Взаимоотношение грамматики и лексики в системе языка. Във: Исследования по общей теории грамматики, М., 1968, с. 40.

тълковен речник, III изд., С., 1976 г. (БТР), от Речник на българския език, т. I, С., 1977 г. (РБЕ) и с примери от произведения на художествената литература предимно от XX век.

Изследването на избраните глаголи ще се осъществи в синхронен план главно в три аспекта: 1) ономасиологичен, 2) семантичен и 3) синтактичен, който е в тясно взаимодействие с втория.

Основните методи на изследване са: а) компонентният анализ, който дава възможност на основата на речниковите дефиниции да се определи семният състав, т. е. понятийните признаци, означени от дадените глаголи, и смисловата структура при лексико-семантичното им вариране; б) контекстологическият анализ, с който се откриват системният и несистемният контекст, чрез които се реализира отделен лексико-семантичен вариант.

Изучаването на глаголите в тези три аспекта предполага изясняването на редица теоретически проблеми на лексическата и на синтактичната семантика.

Изследването на избраната група глаголи в ономасиологичен аспект, предмет на тази студия, си поставя за задача да разкрие следните ономасиологични проблеми: особености на първичната еднословна номинация, характер на семния състав, т. е. обема от семантични (понятийни) признаци, които означават дадените глаголи, включеност/невключеност на семантични признаци в глаголното наименование, типове наименования, чиято семантика изисква или не изисква синтагматично разширяване.

Онова, което отличава глаголите с ограничена семантична структура в ономасиологичен план, изпъква най-отчетливо на фона на особеностите, които определят характера и структурата на знаковото значение на глаголните лексеми изобщо и своеобразието на езиковите средства за неговото изразяване. Както е известно, всяка пълнозначна дума има собствено, конкретно лексикално значение, което включва като ingredienti денотативно значение, в основата на което лежи денотативната отнесеност, и сигнификативно значение, чиято основа е понятийната отнесеност. Съотношението на тези два елемента в знаковото значение не е еднакво в думите, принадлежащи към различни лексико-граматически разреди. Своеобразието на глаголните лексеми в това отношение много добре е разкрито от съветската авторка А. А. Уфимцева. Според нея различieto и обемът на смисловата структура на лексемите, отнасящи се към различни части на речта, са израз на характера на денотативното и сигнификативното значение, на своеобразието на тяхното взаимоотношение в пределите на словесния знак.⁵ „Если в

⁵ Вж. А. А. Уфимцева, Типы словесных знаков, АН СССР, М., 1974, с. 117: „Сигнификатом, вернее своеобразной его модификацией, глагольной

именных лексемах понятийная и предметная отнесенности (сигнификат и денотат) совмещаются в пределах номинативного значения одного и того же словесного знака, то в глагольных лексемах, выражающих своей семантикой понятие отношения, их взаимодействие как бы выносятся за рамки глагольной лексемы и переносятся в область синтагматических отношений действия (состояния, процесса), выражаемых глаголом, к его объекту или субъекту, или к тому другому одновременно⁶.

Това съотношение на денотата и сигнификата в семантичната структура на именните и на глаголните лексеми се отразява и върху тяхното експониране (реализиране) в речта. Отношението на детерминация между тях при именните лексеми се осъществява чрез съчетанието на глагола с различни семантични категории имена, съвместими с даденото глаголно действие. За тяхното назоваване в езиковедската литература се използват различни термини: „актанти“, семантични разпространители (разширители)“, „конкретизиращи семантични признаци“ или просто „семи“.

Термините „актанти“ и „сирконстанти“ са въведени от френския лингвист Л. Тениер,⁷ който още през 1934 г. много нагледно обосновава идеята, че структурните особености на изречението се определят от валентността на глагола. Глаголният „възел“ е малка драма и както в драмата действуват герои в различни обстоятелства, така и в изречението има „актанти“ и изразяващи различни обстоятелства „сирконстанти“. Затова по определенето на Л. Тениер „актантите“ са съществителни или еквиваленти на съществителни, а „сирконстантите“ са еквиваленти на наречията.

След няколко десетилетия тая идея на автора се подема и доразвива от други лингвисти — А. Греймас, В. Тропп, З. Сурио. Признавайки сравнението на изречението с малък спектакъл като изключителна заслуга на Л. Тениер, А. Греймас отбелязва, че този „спектакъл“ протича непрекъснато. При това съдържанието на действието се изменя, актьорите също се сменят, но изказването-спектакъл остава едно и също, тъй като неговото постоянство се гарантира от еднаквото разпределение на ролите.⁸ Това постоянство в разпределението на ролите е свързано със структурата на ситуацията, която може да се опише с термини актанти (субект-обект; отправител-адресат; помощник-противодействител). Тези актанти според Л. Греймас съ-

лексеми является понятие отношения, абстрактное понятие (действия, процесса, состояния), называемое данным глагольным именем, денотатом — представление об объеме и характере семантических категорий имен, совмещимых с данным глагольным действием“.

⁶ А. А. Уфимцева, цит. труд, с. 117.

⁷ L. Tesnier, Elements de syntaxe structurale, Paris, 1976, p. 102.

⁸ A. J. Greimas, Semantique structurale, Paris, 1966, p. 173.

ответствуват на синтактичните функции на имената, свързани с глагола.

Идеята за актантите се подема и от съветския лингвист В. Г. Гак, наричани от него „субстантивни елементи на ситуацията“⁹. Техният брой според В. Г. Гак обаче е по-голям: 1) субект/отправител; 2) обект; 3) адресат; 4) субстанция, съдействаща или препятстваща осъществяването на процеса (инициатор, оръдие, причина); 5) пространствен конкретизатор (местопребиваване, изходна или крайна точка на движението); 6) временен конкретизатор; 7) субстанция, на която принадлежи или част от която съставя субектът или обектът. На тези реални актанти съответствуват синтактичните актанти или части на изречението: подлог (S), пряко допълнение (Od), косвено допълнение (Oi), оръдийно допълнение или обстоятелство за причина (Cc), обстоятелство за място (Cl), обстоятелство за време (Ct), допълнение към името (Cp). Съответствието между реални и синтактични актанти създава пряката номинация (дълбоката структура).

Съветската авторка А. А. Уфимцева не използва термина актанти.¹⁰ Вместо него тя употребява термина „семантически разпространители“ (може би на български език е по-добре да се преведе „семантични разширители“), чиято основна функция е да дадат указание за характера на денотата на глаголно действие — агенс, източник, обект, резултат, инструмент и т. н. Броят на семантичните разширители не е точно фиксиран от авторката, но заедно с глаголната лексема те образуват „минимални лексически синтагми“, чрез които се реализират основните типове смислови отношения: „агенс-действие“, „субект-състояние“, „действие-обект“, „свойство-предмет“, „източник-действие“, „действие-резултат“ и т. н.¹¹ Много съществена обаче е бележката, че „эти основные типы семантических моделей обусловлены прежде всего отношениями предметов, явлений и их всевозможных признаков в реальной действительности и обобщены до уровня логических абстракций, носящих универсальный характер“, „что такие отношения свойственны каждому языку и своеобразно преломляясь, воплощаются в единицах разных уровней языка — лексематическом, лексико-семантическом и синтаксическом.“¹²

Независимо от различието в терминологията това, което е важно и трябва да се подчертае, е, че тук става дума за с е м а н

⁹ В. Г. Гак, К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация „глубинных“ и „поверхностных“ структур), Във: Инвариантные лексические значения и структура предложения, М., 1969, с. 80, 85.

¹⁰ Този термин се среща само веднъж в нейната монография „Типы словесных знаков“, и то с бележка под линия за използването му от Л. Тениер.

¹¹ А. А. Уфимцева, Типы словесных знаков, М., 1974, с. 96—97.

¹² А. А. Уфимцева, пак там, с. 97.

тически съвместими с глагола думи, чрез които се отразяват отношения между предмети, явления и техни признаци в реалната действителност. Между тези думи и частите на изречението съществува известна съотносителност, но това са категории от различни равнища. „Актантите“ или „семантичните разпространители“ изграждат семантичната (дълбоката) структура на изречението, а частите на изречението — синтактичната (повърхностната) му структура. „Если рассматривать высказывание как означающее по отношению к отрезку ситуации, пише В. Г. Гак, то глубинные структуры представляют собой прямые номинации, где элементы означающего используются в своих прямых значениях и первичных функциях, для выражения которых они и были сформированы в языке, а поверхностные структуры как косвенные номинации, элементы которых используются в переносном значении, в производной, вторичной функции.“¹³

Разглежданите глаголи с ограничена семантична структура в много случаи стоят по-близо до именните, отколкото до глаголните лексеми. Сигнификатът (понятийната отнесеност) и денотатът (предметната отнесеност) съвместно съществуват в пределите на словесния знак и именно това определя спецификата на тяхната първична еднословна номинация.¹⁴ Докато сигнификатът на глаголите с широк семантичен обем представя обобщено понятие, което се конкретизира в линейния ред, то сигнификатът на глаголите с ограничен семантичен обем по своята същност в повечето случаи е комплексно понятие, което включва в себе си и своите семантични конкретизатори във формата на два или повече семантични (понятийни) признаци.¹⁵

И така, в зависимост от наличието или отсъствието на конкретизиращи семантични признаци в номинацията на глаголните лексеми всички глаголи с ограничена семантична структура могат да се разделят на два разряда:

1. Глаголи без включени в номинацията конкретизиращи семантични признаци. Такива са глаголите върша (‘правя, работя’), втъквам-втъкна (‘забождам в нещо’), влияя (‘въздействам’), аспирам (‘домогавам се до нещо, стремя се към нещо’), а ко-

¹³ В. Г. Гак, цит. труд, с. 80.

¹⁴ Понятието „номинация“ употребяваме в посочения от А. А. Уфимцева смисъл: „... номинация же есть соотношение формы словесного знака с определенным предметом и его свойством, с понятием или отдельным признаком понятия, которые исторически и социально закреплены за ним“. Вж. Слово в лексико-семантической системе языка, М., 1968, с. 117.

¹⁵ По наше мнение терминът „семантични признаци“ (семи) е по-удобен от термините „актанти“ и „семантични разширители“, макар че в него влагаме същото понятие за съвместими с глагола категории думи, защото именно при тоя тип глаголните лексеми те не получават отделна експликация и това още по-тясно ги свързва със семантичната им структура.

модирам ('приспособявам, нагаждам'), абстрахирам се ('оставям без внимание, не обръщам внимание'), бедя се ('страхувам се, мисля си, въобразявам си нещо'), дразня се ('ядосвам се, нервирам се'), доминирам ('господствувам над нещо, преобладавам'), диференцирам ('разграничавам'), детерминирам ('определям, ограничавам'), елиминирам ('отстранявам, изключвам'), добивам-добия ('раждам') и др.

2. Глаголи с включени в номинацията конкретизиращи семантични признаци. Техният брой е значително по-голям в сравнение с глаголите от първия разред и именно те показват спецификата на глаголите с ограничена семантична структура. Като изключим голямото тематично разнообразие, тези глаголи означават не просто действие или състояние, а действие или състояние, квалифицирано по определен начин, охарактеризирано по един или няколко признаци. Напр. глаголът бедя означава не просто 'обвинявам', а 'обвинявам неоснователно', бронзирам означава не просто 'покривам предмет', а 'покривам предмет с бронз', бивакувам означава не просто 'ношувам', а 'ношувам, летувам на бивак', бавя означава не просто 'гледам, занимавам някого', а 'гледам, занимавам дете', близнявам-близня означава не просто 'раждам', а 'раждам близнаци', бича означава не просто 'режа', а 'режа с трион дървени трупи на дъски, греди и др.', дъбя означава не просто 'обработвам', а 'обработвам кожи с дъбилни вещества' и т. н.

Установяването на включените в номинацията семантични признаци става чрез метода на компонентния анализ, признат като един от най-надеждните методи за анализ на семантичната структура на думата. Но доколкото семантиката не се поддава на пълна формализация, и самият метод не отговаря напълно на изискванията на съвременната наука за точност, последователност и непротиворечивост. Разглеждайки глаголите с ограничена семантична структура в ономаσιологичен аспект, ние не правим пълнен компонентен анализ на глаголните лексеми (респ. семеми, тъй като, както вече отбелязахме, те имат един лексико-семантичен вариант). Като включени в номинацията смятаме онези семантични признаци, чрез които лексемата реализира своето значение, разгъвайки се в минимална лексическа синтагма.¹⁶ Тази процедура на анализ по своята същност се доближава до съставянето на компонентни дефиниции на думите, които представляват формализирани дефиниции от

¹⁶ За съществуването на лексеми с включени в номинацията семантични признаци говори още Ш. Бали, отбелязвайки наличието на „совмещенных понятий внутри знака“. Вж. Ш. Балли, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, М., 1955, с. 152.

речника.¹⁷ Това е напълно възможно, тъй като речниковите дефиниции в по-голямата си част могат да се разглеждат като отражение на съществените признаци на значението. Освен това трябва да се отчита и значението на езиковия опит (знанието и чувството за езика).

В зависимост от това, с какъв признак е усложнена логикопонятиятната основа на глагола, във втория разред се различават подразреди, в семантиката на които като че ли в „снет вид“ са зафиксирани определени смислови модели:¹⁸

2.1 „Действие-обект“:

б р и м ч а ('правя бримки'); б р о ш и р а м ('подшивам коли'); б е л я ('махам кора на дърво, плод и др.');

б л и з н я в а м-б л и з н я ('раждам близнаци'); а м б а л и р а м ('опаковам стока');

з а в и н т в а м-з а в и н т я ('завъртам, затягам винт, бурма, гайка');

з а м е з в а м-з а м е з я ('вземам, хапвам мезе');

в а я ('създавам художествен образ от глина, камък и др.');

д и п л о м и р а м ('издавам диплома');

д е к о л т и р а м ('правя деколте');

е т и к и р а м ('поставям етикет върху нещо');

з а в а р я в а м-з а в а р я ('споявам, запойвам метални части') и др.

2.2 „Действие-инструмент“:

б р а н у в а м ('завлачвам с брана');

б у ч а р д и с в а м-б у ч а р д и с а м ('обработвам с назъбен чук-бучарда');

д ъ р м о н я ('пресявам с дърмон');

б л и н д и р а м ('укрепям с блиндаж');

б а р а ж и р а м ('преграждам посредством бараж');

б а н д а ж и р а м ('защищавам посредством защитни изолационни материали-бандаж') и др.

2.3 „Действие-средство“:

з а п р а ш в а м-з а п р а ш а ('покривам с прах');

б о я д и с в а м-б о я д и с а м ('оцветявам с боя');

б е т о н и р а м ('заливам с бетон');

б е з и р о в а м ('намазвам с безир');

б р о н з и р а м ('покривам с бронзова боя');

б о к л у ч а ('замърсявам със смет');

б а к ъ р о с в а м-б а к ъ р о с а м ('покривам с бакър, с мед');

е к и п и р а м ('снабдявам с екип');

б р а ш н е в я ('напрашвам с брашно');

б и н т о в а м ('превързвам, обвивам с бинт');

д о к у м е н т и р а м ('доказвам, обосновавам с документи');

б л ъ ф и р а м ('служи си с блъф');

б л а м и р а м ('излагам се с лоша постъпка, дейност') и др.

2.4 „Действие-резултат“:

б р и к е т и р а м ('правя нещо на брикети');

б а л и р а м ('правя нещо на бали');

б у к л и р а м ('правя коса на букли');

б р о ш у р у в а м ('правя на брошури, на свезки');

д и п л я с е ('ставам на дипло, на гънки');

ж е л и р а м ('правя нещо на

¹⁷ Geoffrey Leech, *Semantics*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1974, p. 96, 97.

¹⁸ А. А. Уфимцева, *Типы словесных знаков*, с. 147.

желе'); д р о б я ('троша, дяля, разкъсвам нещо на малки части') и др.

2.5. „Действие-начин“:

б е с е д в а м ('разговарям непринудено'); б о д и к а м ('шия неумело, несръчно'); б и т о в и з и р а м ('изобразявам прекалено подробно'); б и о л о г и з и р а м ('обяснявам факти с биологични причини, по биологичен път'); б е с я ('умъртвявам някого като му слагам примка на шията и го оставям да увисне'); б е д я ('обвинявам неоснователно'); ж и в у р к а м ('живея без стремежи и идеали'); е м в а м с е е м н а с е ('бързо се залавям да свърша нещо'); з а к л е щ в а м - з а к л е щ я ('притискам здраво, като с клещи'); д ж а с в а м - д ж а с н а ('изведнъж, силно и грубо блъсвам, удрям нещо'); д о б р у в а м ('живея добре и щастливо'); к р а ч а ('движа се с отмерени или едри крачки'); б о к с и р а м с е ('състезавам се на бокс') и др.

2.6. „Действие-причина“:

б р а к у в а м ('отстранявам нещо поради негодност'); б о л е д у в а м ('страдам от болест'); б л е щ я с е ('отварям си широко очите и си кривя лицето от гняв, учудване и др.');

б о м б и р а м ('за консервни кутии — издувам се поради ферментация') и др.

2.7. „Действие-място (вместилище)“:

б и в а к у в а м ('нощувам, летувам на бивак'); д ж а п а м ('газя, ходя в блато или в тиня'); б у т и л и р а м ('наливам течност в бутилки'); з а п а м е т я ('задържам в паметта си') и др.

2.8. „Действие-време“:

з а к у с в а м - з а к у с я ('ям малко, обикновено сутрин или след обяд'); г о д и н у в а м ('прекарвам една ли повече години'); о б я д в а м ('храня се на обед'); в е ч е р я м ('храня се вечерно време'); д е н у в а м ('прекарвам деня'); н о щ у в а м ('прекарвам нощта, преспивам') и др.

2.9. „Действие-субект“:

в а л я ('само 3 л. ед. ч. за дъжд, град и сняг — пада, сипе се'); з а з д р а в я в а м - з а з д р а в е я ('за рана — почвам да заиравам'); к ъ л н я ('за посято или посадено зърно — пускам кълнове, пораствам'); к ъ р в я ('за рана — изпускам кръв'); к у к у р и г а м ('за петел — издавам особен глас-кукуругу'); к ъ т к а м ('за квачка — издавам характерни звуци, с които викам пилците си'); к у к а м ('за кукувица — издавам своеобразен глас'); ж е р к а м ('за пчели, бръмбари и др. — бръмча'); ж р е б я с е ('за кобила — раждам') и др.

2.10. „Субект-признак“:

б е д н е я ('ставам беден'); б а н а л и з и р а м с е ('ставам банален'); б о л ш е в и з и р а м с е ('ставам болшевик'); б л а т я с а м ('превърщам се на блато'); з а к о р а в я в а м - з а к о р а в е я ('ставам корав'); з а д л ъ ж н я в а м - з а д л ъ

жнея ('ставам длъжен'); закроставявам-закраставея ('ставам крастав'); дъртея ('ставам все по-дърт'); болярувам ('болярин съм, имам власт на болярин'); бекарствувам ('бекарин съм, ергенувам'); будувам ('стоя буден') и др. Тук отнасяме и случанте, когато действието е характеризирано чрез лицето, на което е присъщо. Семантиката на глагола съдържа скрито сравнение ('държа се, постъпвам като някого'):

будалкам се ('постъпвам като будала'); баламосвам се ('правя се на балама'); безбожничя ('постъпвам като безбожник'); българея се ('чувствувам се, проявявам се като българин'); бохемствувам ('живея като бохем'); безделничя ('живея като безделник'); блюдолизничя ('действувам като блюдолизец'); детиня се ('държа се като дете'); дерибействувам ('държа се като дерибей') и др.

2.11. „Действие-признак на обекта“:

баламосвам ('правя някого балама'); будалкам ('смятам някого за будала'); замътвам-замътя ('правя нещо да стане мътно'); замърсявам-замърся ('правя нещо да стане мръсно'); заоблям-заобля ('правя нещо да стане обло'); запопвам-запопя ('правя някого поп'); конкретизирам ('правя нещо да стане конкретно'); дяча ('ръкополагам някого за дякон'); потъмнявам-потъмня ('правя нещо да стане тъмно'); смирявам-смиря ('въздействувам някому да стане мирен или смирен') и др.

Глаголите от втория разред могат да бъдат класифицирани и според броя на включените в номинацията семантични признаци, който може да бъде различен. В разгледаните досега глаголни лексеми действието се конкретизира обикновено чрез една сема, но в много случаи то може да бъде охарактеризирано чрез повече семи. Напр.:

а) с две семи: балсамирам — действие+сем. обект+средство ('запазвам мъртво тяло с помощта на балсам') боксирам (боксирам) — действие+сем. субект+начин ('за автомобилно колело — въртя се, без да придвижвам колелата'); бабя — действие+сем. обект+средство ('лекувам суверни люде със словесни и жестови заклинания'); баданосвам-баданосам действие+сем. обект+средство ('измазвам стена с варов или каолинов разтвор'); къпя — действие+сем. обект+начин ('мия, измивам тялото на човек или животно, като го потапям във вода или го поливам с вода'); дъбя — действие+сем. обект+средство ('обработвам кожи с дъбилни вещества'); бялкам се — действие+признак на субекта+начин ('откроявам се, проявявам се с белотата си от време на време') и др.

б) с три семи: дялам — действие+инструмент+цел+

обект ('режа, изглаждам с нож, брадва и под., за да придам определена форма на нещо (дърво, камък'); бича — действие+инструмент+сем. обект+резултат ('режа с трион дървени трупи на дъски, греди и др.');

бурия — действие+начин+сем. обект+инструмент ('дълбая дълбоко скала с пробивна машина, пистолет');

буксирам — действие+сем. субект+сем. обект+средство ('за кораб, самолет и др. превозни средства — тегля, влача привързано след себе си друго превозно средство');

бонитирам — действие+сем. обект+начин+цел ('оценявам животни, растения, гора, почва и др. по определени показатели, за да се установи стопанската им стойност');

жъна — действие+начин+сем. обект+инструмент ('режа до над корена узрели житни стъбла със сърп или с машина') и др.

в) с четири семи: бигувам — действие+сем. обект+обст. (място)+цел ('дълбая ивици с тъп нож върху картон, ламарина или друг материал, за да се прегъва на това място, без да се пречупва');

бордирам — действие+сем. обект+средство+цел+обст. (време) ('обвивам птица с парчета сланина или шунка за аромат при печене или задушаване');

бисирам — действие+сем. субект+сем. обект+цел+обст. ('за публика в театър — извиквам изпълнител, актьор на сцена за повторно изпълнение на нещо') и др.

Съвсем ясно е, че колкото по-сложно е понятието, което лежи в основата на лексикалното значение на глагола, толкова повече конкретизиращи семантични признаци са включени в неговата номинация. От друга страна, колкото по-голям е броят на включените в номинацията семи, толкова по-конкретно е значението на глаголната лексема. Степента на конкретност се определя и от типа на конкретизиращите семи. Показателен в това отношение е глаголът боядисвам се-боядисам се. В БТР той е регистриран с едно пряко и едно преносно значение: „1. Мажа си части от лицето или главата с боя (червило или друго). Това момиче се боядисва много. 2. Прен. Меня си външно убежденията (в политически смисъл). Боядисал се е, но няма кой да му вярва.“ (с. 67) В РБЕ глаголът фигурира само с второто си значение. В прякото му номинативно значение е включен конкретизиращ семантичен признак 'средство'. Неутрализирането на този признак води до създаването на нов лексико-семантичен вариант, в който съотношението между денотативния и сигнификативния аспект се изменя. Други примери: глаголът бляя в прякото си номинативно значение 'издавам глас' включва като конкретизиращ признак своя субект (овца, агне). В съчетание обаче със съществителни имена, които назовават лица (Иван блее), глаголът придобива ново значение — 'гледам несъсредоточено, разсеяно, заплеснато', конкретизирано не само чрез друг субект, но и чрез още един признак ('начин на действие').

Отличителна черта на глаголите с включени в номинацията семантични признаци, тясно свързана с тяхната семантика, е, че по-голяма част от тях са производни и мотивиращата дума участва като компонент в семантичната им структура. След Ш. Бали, който само отбелязва наличието на глаголни лексеми, фиксиращи в своето значение „семантични сплави“, А. А. Уфимцева ги разграничава в два подтипа: „1) эксплицитные, т. е. мотивированные словесные знаки — производные и сложные слова, раскрытые в различных словообразовательных моделях; 2) имплицитные, т. е. немотивированные, включенные (скрыто) в номинацию производного слова и, тем самым, не отмеченные формой словесного знака.“¹⁹

Общият дял на семантически мотивираните и немотивираните имплицитни синтагми, ограничени и материално изразени с производна дума, според А. Уфимцева в различните езици е различен. Нашите наблюдения обаче не подкрепят наблюденията на авторката, че в аналитичните езици немотивираните лексеми преобладават над мотивираните, а във флексивните — обратно. Макар и да е предимно аналитичен, в българския език броят на мотивираните лексеми е много по-голям.

Когато характеризираме мотивираните глаголни лексеми, ние изхождаме от основното положение, че това са производни и сложни глаголи, отразяващи в своята семантика определена проекция на връзка с произвеждащата основа.²⁰ Тук обаче се налага да внесем някои уточнения. Каква е тази връзка? По традиция се признава двойна съотнесеност на производната основа с произвеждащата: структурна (производната дума включва в своя състав произвеждащата основа) и семантическа (нейното значение се мотивира от значението на произвеждащата). Напр. за глагола **бетонирам** съществителното **бетон** е и структурно, и семантически мотивираща дума. Същото може да се каже за мотивиращите думи на глаголите **братувам** (<брат), **бранувам** (<брана), **балирам** (<бали), **бракувам** (<брак) и др., където изходната лексема влиза в значението на производния глагол в качеството на конкретизираща сема, която означава начин, средство, резултат, причина и т. н. В изследванията на съветски автори по словообразуване през последните две десетилетия обаче се отбелязва едно интересно явление, свързано с нов тип съотношение между производната и произвеждащата основа — значението на думата, формално най-близка до мотивираната, не влиза в значението на последната.²¹ Това позволява да се говори според Е. А. Земская за „расщепление семантической и структурной соотносительнос-

¹⁹ А. А. Уфимцева, Типы словесных знаков, с. 145.

²⁰ Пак там, с. 145.

²¹ По този въпрос вж. И. С. Улуканов, Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания, М., 1977, с. 40—41.

ти"²². Това положение се илюстрира чрез достатъчно примери и от двамата автори. Напр. глаголът *кръв авить* в руския език е по-целесъобразно да се разглежда като семантически мотивиран от съществителното *кръв*, а не от прилагателното *кръв авый*. Това се вижда и от тълкуването му в *Словарь русского языка* (М., 1957–61, т. I–IV) '*пачкать в крови, кровью*'. Наблюденията показват, че подобно явление е характерно за словопроизводството на много лексеми и в българския език, в това число и на глаголни. В това няма нищо необичайно, защото, свързано с аглутинацията, то отразява един всеобщ закон — стремежа да се използва готовото в езика за икономия на енергия. Напр. глаголът *брашневя* (*брашненя*) е семантически мотивиран от съществителното *брашно*, а не от прилагателното *брашнен* (сравн. тълкуването му в РБЕ — '*напрашвам с брашно*' и словообразователния анализ на същия глагол в „Българският глагол“ на П. Пашов, С., 1966, с. 115). Също глаголът *бохемствувам* е семантически мотивиран от съществителното *бохем*, макар че П. Пашов сочи като негова мотивираща съществителното *бохемство* (сравн. тълкуването му в РБЕ '*вода живот на бохем*'). Тези и много други случаи показват, че е напълно основателно твърдението на съветската авторка Е. А. Земская за съществуването на два вида произвеждащи основи: „... разные процессы современного словообразования приводят к интересным изменениям в соотношении производной и производящих основ. Традиционно признаваемый единственным тип соотношений разрушается: семантическая и структурная соотношенность производной основы с производящими может быть различной. Это позволяет говорить о „семантически производящих основах“ и „структурно производящих основах“.²³ Напр. несъвпадане между структурна и смислова произвеждаща основа имаме в българския език при глаголите *бекярствувам* < бекярство ('бекяр съм, ергену-

вам'), *апостолствувам* < апостолство
 апостол ('работя като апостол'),
дерибействувам < дерибейство
 дерибей ('държа се като дерибей'),
алкохолизирам се < алкохол
 алкохолик. Последният глагол е тълкуван в РСБКЕ с помощта и на двете мотивиращи думи ('пристрастявам се към прекомерна употреба на спиртни напитки; ставам алкохолик'), макар че като мотивираща е посочена от П. Пашов само първата.

Когато казваме, че по-голяма част от глаголите с включе-

²² Е. А. Земская, Заметки по современному русскому словообразованию. — Вопросы языкознания, 1965, кн. 3, с. 106.

²³ Е. А. Земская, цит. ст., с. 110.

ни в номинацията семантични признаци са производни, т. е. мотивирани, имаме пред вид именно семантичната съотнесеност между производна и произвеждаща основа, т. е. семантически мотивиращата дума. Според И. С. Улуханов семантически непосредствено мотивиращата дума (слово) има следните свойства: „1) его значение полностью входит в значение мотивированного слова; 2) его значение в наименьшей степени по сравнению с другими словами с тем же корнем отличается от значения мотивирующего.“²⁴ Съществени са още две бележки на същия автор. В някои случаи семантически непосредствено мотивиращата дума не е във формално отношение най-близка до мотивираната. Освен това в качеството на семантически непосредствено мотивираща нерядко се явява не дума, а комплексно наименование; тогава в мотивиращата дума може да бъде представена основата само на една от думите, влизащи в това наименование.²⁵ Напр. комплексни наименования са мотивиращите на глаголите благоустроявам-благоустроя ('провеждам благоустройствена дейност'); елинизирам се ('усвоявам гръцкия език и гръцката култура'); демократизирам ('преустройвам на демократични основи'); другарувам ('намирам се в дружески отношения с някого; дружа') и др.

Определянето обаче на семантическата съотнесеност между мотивираща и производна дума и особено участието на мотивиращата дума в логико-понятийната основа на глагола е значително затруднена поради липса на теоретически изследвания върху словообразователната семантика на глаголите в българския език. Оттук идва и непоследователността в тълкуването на мотивираните еднозначни глаголи в речниците, които сме използвали като база — то не винаги включва мотивиращата дума. Почти редовно напр. се изпуска мотивиращата дума в случаите, когато семантиката на производния глагол съдържа сравнение: автоматизирам се ('върша нещо несъзнателно, механично (като автомат)'); афиширам се ('самоизтъквам се, старая се да се натрапя на вниманието на околните') (като афиш). Има и глаголи с нееднозначна мотивация. Напр. като мотивираща на глагола безобразнича. П. Пашов сочи същ. **безобразие** и прилаг. **безобразен**. Въпросът за необходимостта да се търси семантически мотивираща дума особено изпъква при глаголи, чиято мотивираща лексема има два и повече лексико-семантични варианта. Напр. мотивираща на глагола бучардисам е вторият лексико-семантически вариант на съществителното **бучарда** — 'каменарски назъбен чук' (първият лексико-семантичен вариант е 'облицовка на стена'). Не бива да се забравя, че свой дял в семантичната структура на

²⁴ И. С. Улуханов, Словообразователная семантика..., с. 84.

²⁵ Пак там, с. 84.

производните еднозначни глаголи имат и словообразователните форманти, които участвуват като компоненти на останалата немотивирана част на значението. Напр. суфиксът — **ЕЕ-** в глаголи като **беднея**, **хубавея**, **жълтея** и др., мотивирани от прилагателни имена, има значение 'промяна в състоянието или придобиване на признак'; суфиксът — **Н-** в глаголи като **бодна**, **чукна** и др. означава 'еднократност'; суфиксът — **КА-** в глаголи като **бодкам** и др. изразява 'умалителност' и т. н. По-голяма част обаче от суфиксите, с които се образуват еднозначни глаголи (-И, -УВА/-ВА, -СТВУВА), -ИЧ-И, -А, -АСА, -ЯСА/(-'АСА), -ЕСА, -ОСА, -ДИСА и др. не са носители на точно определен семантичен компонент от тяхното значение. Затова и глаголите, образувани с тях, означават разнообразни действия. Общото, което ги обединява, е, че всички те назовават действия, имащи отношение към това, което е означено с мотивиращата дума. С право съветският автор Улуханов определя тези суфикси като „семантически инвариантни“²⁶. И тук могат да се разграничат видове (типове) семантични отношения между мотивиращата дума и производния глагол, но те зависят преди всичко от лексикалното попълване на словообразователния модел, т. е. от семантиката на мотивиращата дума — дали тя е название на лице или животно, на одушевен или неодушевен предмет, на място, на чувство или състояние и т. н.

Наред с описаните глаголи, при които структурно (формално) мотивираща и семантически мотивираща лексема съвпадат или не съвпадат, сред глаголите с ограничена семантична структура се очертава приблизително същата по численост група глаголи, при които отсъствува структурно мотивираща дума. Нейната функция обаче се поема от някаква съпроизводна дума, образувана от същия корен, която се включва в семантиката на глагола като конкретизиращ семантичен признак по същия начин, както и мотивиращата дума. Напр. глаголет **б л и н д и р а м** съдържа в номинацията си семантичен признак 'средство', изразен в съпроизводното съществително **блиндаж**; глаголет **б у д у в а м** съдържа конкретизираща състоянието на субекта сема, която може да се изрази със съпроизводното прилагателно **буден**. По наше мнение в тези случаи е по-точно да се говори за структурно (формално) немотивирани, но за семантически мотивирани глаголи. Такива са също глаголите **б о л е д у в а м** (болест), **б л и з н я** (близнаци), **е н т у с и а з и р а м** (ентузиазъм), **ж р е б я с е** (жеребец), **д ж у р к а м** (джурюляк) и мн. др.

Това явление се наблюдава и в много двойки от глагол и име, заети от други езици, затова между езиковедите често се води спор за посоката на деривационната мотивация.²⁷ Напр.

²⁶ И. С. Улуханов, пак там, с. 89.

²⁷ Отбелязвайки съществуването на случаи, при които производност-

болшевирам-болшевизация, беседвам-беседа, блиндирам-блиндаж, бонифицирам-бонификация, дестилирам-дестилация, демагогствувам-демагогия и др.

Струва ни се, че именно за такава семантическа мотивираност е по-точно да се говори и при глаголите, които се тълкуват с помощта на устойчиви съчетания (напр. б а с и р а м с е 'хващам се на бас'), както и при сложните глаголи. Тук се наблюдават два случая:

— при първата група сложни глаголи двата компонента заедно изпълняват функцията на един конкретизиращ семантичен признак. Напр. благоговея ('изпитвам благоговение'); благоденствувам ('живея в благоденствие'); благоразполагам-благоразположа ('правя някого да бъде благосклонен, добре разположен'); богослужа ('извършвам богослужение') и др.

— при втората група сложни глаголи първият компонент играе роля на конкретизиращ признак спрямо втория. Напр. благопожелавам-благопожела ('пожелавам някому добро'); богоборствувам ('въставам и вода борба срещу бога и неговите повели') и др.

От всичко казано дотук за мотивираните еднозначни глаголи става ясно, че те запазват семантичната си връзка с мотивиращата изходна лексема, затова по думите на А. А. Уфимцева основните типове семантични модели се „транспонират“ в словообразователни. Производните глаголи отразяват тези модели на по-ниско равнище (в „снет вид“)²⁸. Както отбелязва обаче същата авторка, по-интересни в семантично отношение са имплицитните, т. е. немотивираните глаголни лексеми, които, както и мотивираните, съдържат много често в своята номинация един или повече конкретизиращи семантични признаци, но нито един от тях не намира израз в звуковата форма на словесния знак. Напр. в семантиката на глаголите б а в я² и б е л я е включено понятието за лице или предмет, който се засяга от глаголното действие (сравн. б а в я² ('занимавам, гледам дете'); б е л я ('махам кората на дърво, плод и др.')). В прякото си номинативно значение глаголът да в я включва имплицитно семантическите признаци 'обект', 'обстоятелство', 'цел' ('потапям във вода, за да умъртвя'); глаголът д р ъ с к а м включва три семантични признака: 'обект', 'място', 'начин') и т. н. Ясно

та по форма не съпада с производността по смисъл, някои съветски автори смятат за целесъобразно строго да се разграничат тези два вида „производност“ и терминологически. Вж. Е. С. Кубрякова, Словообразование. Във: Общее языкознание (внутренняя структура языка), М., 1972, с. 373—374): „... мы оставляем название „производность“ для общей характеристики формальной зависимости между однокорневыми образованиями, применяя для обозначения производности по смыслу термин „мотивация“ или „мотивированность“.“

²⁸ А. А. Уфимцева, Типы словесных знаков, с. 97.

е, че семантичните признаци, включени имплицитно в номинацията на глаголното действие, го характеризират откъм неговия обект, субект, начин и т. н., както и при експлицитните глаголни лексеми, затова смисловите модели се повтарят. Тези признаци се открояват най-добре при изучаване на дадените глаголни лексеми в парадигматичен план, т. е. при съпоставянето им с други глаголи от същата тематична група, от същото семантично поле. Напр. глаголите *кося*, *жъна*, *дъвча*, *бича*, *дяла* и др. означават едно и също действие 'рязане', но се различават по обема и характера на включените в номинацията конкретизиращи семантични признаци — 'обект', 'инструмент', 'начин', 'резултат', 'цел'. Именно такъв принцип на изследване на семантичната структура на лексикалните единици има ономаσιологичен характер и създава възможности за определяне на съвкупността от семантични признаци, които определят разчленяването на глаголната лексика на даден език на лексико-семантични полета и групи.

Веднага обаче трябва да отбележим, че рязка граница между експлицитни и имплицитни глаголни лексеми няма и не е нужно да се търси. В семантичната структура на експлицитните наред с конкретизиращия семантичен признак, който произтича от непосредствената връзка на производната дума с мотивиращата, често се съдържат и други семантични признаци, независими от нея. Напр. глаголът *екам* ('произнасям променливо я като е') съдържа освен семантичен признак 'начин', произтичащ от мотивиращата дума, и семантичен признак 'обект'; глаголът *агна* се ('за овца — раждам агне') съдържа освен семантичен признак 'обект' и семантичен признак 'субект'; глаголът *аргументирам* ('привеждам аргументи, доводи, за да се защитя') съдържа освен сема 'обект' и сема 'цел'; *балсамирам* ('запазвам мъртво тяло от разлагане с помощта на особени вещества') съдържа семи 'действие', 'обект', 'средство' и т. н.

Освен това семантичните елементи в семантичната структура често взаимно се обуславят — наличието на една сема предполага присъствието и на друга, чието изразяване може да бъде както експлицитно, така и имплицитно. Много от глаголите, мотивирани от междуметия като *бафкам*, *бауча*, *бухта* и др., наред със звуковия ефект, свързан най-често със субекта на действието, съдържат имплицитно семантичен признак 'начин'. Семата 'начин' на извършване на действието, включена в номинацията на много глаголи за речева дейност като *дърдоря*, *бърборя* и др., често се асоциира и със сема 'незначимост на съдържанието и изказването'.

В същност това, което обединява болшинството от глаголните лексеми с ограничена семантична структура, както експлицитни, така и имплицитни, е, че тя е комбинация от повече или по-малко семантични елементи (семи). За сметка на броя на

лексико-семантичните варианти, сведен до един или максимум два, тяхната семантична вместимост (информативност) в много случаи е голяма (богата). Това зависи от броя на включените в номинацията семантични признаци. Както посочихме вече в началото, наличието или отсъствието на конкретизиращи семантични признаци в семантичната структура на глагола е тясно свързано с общия характер на неговото лексикално значение. Оттук и основното различие между двата разряда глаголи. Глаголите от първия разред (без включени в номинацията семантични признаци) имат сигнификативен тип лексикално значение, докато глаголите от втория разред (с включени в номинацията семантични признаци) имат сигнификативно-денотативно значение. Опитите на някои автори да конкретизират втория тип значение като денотативно-сигнификативно или сигнификативно-денотативно в зависимост от завършеността на назованото понятие според нас нямат достатъчно основания.

Това основно различие между двата вида глаголни лексеми с ограничена семантична структура налага своя отпечатък и върху синтагматичните свойства на тези глаголи. Глаголите от първия разред неминуемо се нуждаят от попълване на своята семантична структура за сметка на своята валентност и взаимодействие със семантичните елементи на другите думи. Напр. за реализиране на своето пряко номинативно значение 'затъвам, загазвам' глаголът за глъзна изисква най-малко два семантични конкретизатора, съдържащи семантичните признаци 'субект' и 'място' („Заглъзнахме в калта“, РСБКЕ, т. I, с. 366). Глаголът елиминира изисква най-малко три семантични конкретизатора, отговарящи на въпросите кой елиминира, кого (какво) елиминира, от какво елиминира, които се изразяват с отделни думи — части на изречението в повърхностната му структура. Глаголът заваря в прякото си номинативно значение изисква също три конкретизатора: кой завари, кого (какво) завари и къде завари („В гостилничката при кея той не завари нито Ирина, нито Костов“. Д. Димов, РСБКЕ, т. I, с. 358). Затова този разред глаголи можем да определим като наименования, изискващи синтагматично разширяване.

Глаголите от втория разред, съдържащи в своята семантична структура известен брой конкретизиращи семантични признаци (конкретизатори), се актуализират по друг начин. Тези признаци, които са присъщи на думите като номинативни знаци в системата на езика, като правило не намират израз в линейния ред. Те не изискват синтагматично разширяване, защото влизат в изречението като готови вече синтагми, включващи тези признаци. Характеристиката на действието по останалите признаци, изграждащи семантичната структура на глаголните лексеми, стоят извън пределите на тези синтагми и се реализират в свободни съчетания на глаголите с други ду-

ми. Напр. глаголът *а з о т и р а м* не изисква при актуализация в речта семантичен конкретизатор 'средство', съдържащ се в номинацията му като словесен знак. В същото време той изисква в линейния ред съчетаване с определена категория съществителни имена в ролята на семантичен обект, както и на семантичен субект. Глаголите *б р и к е т и р а м*, *б а л и р а м*, *б у к л и р а м* не изискват в линейния ред семантични конкретизатори, характеризиращи действието по неговия резултат, но също изискват семантичен обект (брикетирам кюспе, балирам сено, буклирам коса) и семантичен субект. Глаголите *а к у ш е р с т в у в а м*, *а к р о б а т с т в у в а м*, *а п о с т о л с т в у в а м*, *б о л я р у в а м*, *б е к я р с т в у в а м*, *б ъ л г а р е я с е*, *б е з д е л н и ч а*, *б а л а м о с в а м с е* и др. изискват семантични конкретизатори, характеризиращи действието откъм неговия субект, но всички те съдържат друг семантичен признак, свързан също със субекта и изпълняващ функцията на „допълнение към име“ (сказуемно определение).

Този начин на актуализиране на глаголните лексеми с включени в номинацията семантични признаци е най-често срещан, но не е единствен. Взаимодействието между семантичните елементи в синтагматиката може да носи не само характер на взаимно допълване. Наблюдават се и случаи, при които включените в номинацията на глаголната лексема семантични признаци изцяло или частично присъствуват в семантичната структура и на друга дума, свързана с глагола в изречение или словосъчетание, т. е. на синтактично равнище. Напр. глаголът *б а в я* ('занимавам, гледам дете') включва в номинацията си семантичен признак 'обект', но независимо от това при актуализация в линейния ред той отново се свързва със съществителното *д е т е*, изпълняващо функцията и на семантичен обект. Глаголът *б и в а к у в а м* включва в номинацията си семантичен признак 'място' ('нощувам, летувам, прекарвам на бивак'), но в линейния ред се свързва с дума в ролята на обстоятелство за място. Напр. *Бивакувам* в подножието на планината. Докато в първия пример семантичният признак 'обект' се повтаря в глаголната и в именната лексема при реализацията му в словосъчетание или изречение (сравни. *Бавя детето*), във втория пример семантичният признак 'място', включен веднъж в номинацията на глагола *б и в а к у в а м*, се конкретизира, допълва чрез повторното му реализиране и в линейния ред с отделна дума или словосъчетание. Явно е, че и в двата случая се касае за дублиране на семантични елементи.

В синтагматичен аспект глаголите с включени в номинацията семантични признаци показват и друг вид взаимодействие със семантичните елементи на други думи. Често се наблюдава и такова явление: включеният имплицитно в номинацията семантичен елемент се експлицира в резултат на взаимодействие

то с други семантични елементи, но само с определено, семантически ограничено количество лексикални единици. По този начин обикновено се експлицират семантичните признаци 'субект' и 'обект', които според някои езиковеди съставят задължителната валентност на глаголните лексеми. „Глагол либо имеет значение, „требующее“ отдельным словом выразить предмет, на который действие пререходит, и предмет, от которого оно исходит (или только один из этих предметов), либо он выражает оба предмета уже своим лексическим значением, так что их не надо выражать отдельным словом“ — пише Я. Оравец.²⁹ Способността на имплицитните семантични елементи на глаголите да се експлицират със семантически определени класове думи влиза в семантичната им структура като имплицитен семантичен елемент. Напр. глаголят *адаптирам* се включва имплицитно семантичен признак 'субект', който се актуализира със съществителни, назоваващи организми или сетивни органи (сравн. тълкуването му в РБЕ: 'за организъм или сетивен орган — приспособявам се, нагаждам се към условията на околната среда', т. I, с. 186); глаголят *буксувам* актуализира своето значение 'тегля, влача', когато както в ролята на субект, така и в ролята на обект се употребяват съществителни имена за превозни средства (кораб, самолет и др.); глаголят *акуширам* включва имплицитно семантичен признак 'обект', който се експлицира чрез съществително от женски род (сравн. 'помагам на родилка при освобождаване от бременност', РСБКЕ, т. I, с. 10). Не са редки и случаите, когато семантичните признаци 'субект' и 'обект' се експлицират само чрез една определена лексема. Напр. глаголят *жеребя* се реализира своето значение 'раждам' само ако във функцията на субект се употреби съществителното **кобила**. Особено показателни в това отношение са глаголите с най-общо значение 'издавам глас, звук, шум', чинто речникови статии в тълковните речници започват именно с указания за семантичния субект: *бафкам*, *бауча* — за куче; *бълникам*, *бърбоча* — за течност; *бухам* — за бухал; *бръмкам*, *бръмча* — за пчела; *блея* — за овца и мн. др.

Посочените начини за актуализиране семантичните признаци на глаголните лексеми е възможно да се осъществяват и комбинирано, когато техният брой е по-голям. Глаголът *бича* включва в номинацията си семантичен признак 'действие' (режа), 'обект' (дървени трупи), 'резултат' (на дъски, греди и др.), 'инструмент' (с трион). При актуализирането му в речта семантичният признак 'обект' може да получи и експлицитно изразяване (чрез отделна дума), семантичният признак 'резултат' също може да получи експлицитен израз с цел да се конк-

²⁹ Я. Оравец, К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении. Във: Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействия, М., 1969, с. 177.

ретизира (дублира). Семантичният признак 'инструмент' обаче в повечето случаи остава скрит в пределите на глаголната лексема. Глаголът *бриз* включва в номинацията си семите 'субект', 'обект', 'начин'. Първият семантичен признак се експлицира чрез точно определена лексема (*вятър*), вторият обикновено се дублира чрез повторно изразяване и с отделна дума, а третият не се акплицира.

Разглеждайки глаголите с включени в номинацията семантични признаци в синтагматичен план, не е трудно да открием, че между броя на тези признаци и потенциалните валентни възможности на глаголите съществува обратна зависимост. Колкото по-голям е този брой, толкова по-малка е необходимостта от синтагматична съчетаемост. Затова някои автори наричат тези глаголи „семантически достатъчни“. Дистрибуцията им е ограничена не само що се отнася до броя на семантичните признаци, получаващи експлицитен израз в линейния ред, но и до семантичните класове думи, които поемат тази функция. Глаголът *буря* ('дълбая дълбоко скала с пробивна машина, пистолет', РБЕ, т. I, с. 852), включващ семантични признаци 'действие', 'обект', 'инструмент', 'начин', има съвсем ограничени валентни потенци, които само частично или изобщо не експлицират тези признаци (сравн. „... От инат ще караме още по-надолу, Лене, ти си предвидила към триста метра, ние **ще бурим до петстотин**, като на река Ерма! — провикна се мургавият хубавец Велю. Н. Стефанова, ОС, 182. На някои им се види трудно да внасят пистолета и **да бурят** в **кариерата** нагоре. В. Ченков. ЗХ, 19, РБЕ, т. I, с. 852). В първото изречение разглеждаваният глагол синтагматически се свързва със словосъчетанието **до петстотин**, което частично дублира имплицитно включения признак 'начин' чрез количествен показател. Във второто изречение не се експлицира нито един от посочените признаци. Глаголът *бисирам* включва в своята компонентна дефиниция семантическите признаци 'субект', 'обект', 'място', 'цел', първият и вторият от които се експлицират чрез семантически ограничен кръг от думи: първият с думи с общо значение 'публика в театър', а вторият — с думи с общо значение 'артист' или 'артистично изпълнение'.

Изследването на глаголите с ограничена семантична структура в ономазиологичен аспект ни дава основание да направим следните изводи:

1. В зависимост от наличието или отсъствието на конкретизиращи семантични признаци в номинацията на глаголните лексеми всички глаголи с ограничена семантична структура се класифицират в два основни реда:

1.1. Глаголи без включени в номинацията конкретизиращи семи.

1.2. Глаголи с включени в номинацията конкретизиращи семи. Техният брой е значително по-голям в сравнение с гла-

голите от първия разред и именно те показват спецификата на разглежданата група.

1.2.1. Глаголите с включени в номинацията конкретизиращи семантични признаци означават не просто действие или състояние, а действие или състояние, квалифицирано по определен начин.

1.2.2. В зависимост от това, с какъв признак е усложнена логико-понятиятната основа, тези глаголи се разпределят в подразреди, в семантиката на които в „снет вид“ са отразени определени смислови модели: „действие-обект“; „действие-инструмент“; „действие-средство“; „действие-резултат“; „действие-начин“; „действие-причина“; действие-вместилище (място)“; „действие-време“; „действие-субект“; „действие-признак на обекта“.

1.2.3. За сметка на броя на лексико-семантичните варианти, сведен до един или максимум два, тяхната семантична вместимост (информативност) в много случаи е богата. Тя зависи от броя на включените в номинацията семантични признаци. От една страна, колкото по-сложно е понятието, което лежи в основата на лексикалното значение на глагола, толкова повече конкретизиращи признаци са включени в неговата номинация. От друга страна, колкото по-голям е този брой, толкова по-конкретно е значението на глаголната лексема.

1.2.4. Отличителна черта на глаголите с включени в номинацията конкретизиращи семантични признаци, свързана с тяхната семантика, е, че болшинството от тях са производни и мотивиращата дума участва като компонент в семантичната им структура.

1.2.5. Интересни в семантично отношение са и имплицитните, т. е. немотивираните глаголни лексеми, които, както и мотивираните, съдържат много често в своята семантична структура признаци, характеризиращи действието откъм неговия обект, субект, начин и т. н. Тези признаци се открояват най-добре при изучаване на дадените глаголи в парадигматичен план.

2. Двата основни разреда глаголи с ограничена семантична структура се различават и по своите синтагматични свойства. Глаголите от първия разред неминуемо се нуждаят от допълване на своята семантична структура за сметка на своята валентност и взаимодействие със семантичните елементи на други думи в линейния ред на изречението. Затова те могат да се определят като наименования, изискващи синтагматично разширяване. Глаголите от втория разред се актуализират по други начини, посочени в студията, в основата на които лежи принципът — семантичните признаци, които са присъщи на думите като номинативни знаци в системата на езика, като правило не намират израз в линейния ред. Те не изискват синтагматично разширяване, защото влизат в изречението като готови вече синтагми.

К ВОПРОСУ О СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИХ
ОСОБЕННОСТЯХ ГЛАГОЛОВ С ОГРАНИЧЕННОЙ
СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРОЙ В БОЛГАРСКОМ
ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Йорданка Маринова

Резюме

Объектом исследования являются глаголы, обладающие одним прямым номинативным значением или же одним прямым номинативным и одним переносным (метафорическим или метонимическим) значениями, типа: *б а л и р а м* ('складывать в кипы, в тюки'); *б а у ч а* ('о собаке — лаять громко, страшно'); *б л е с т я* 1) 'изучить или отражать яркий свет'; 2) перен. 'производить сильное впечатление, отличаться чем-то, выделяться среди').

Исследование избранной группы глаголов в ономаσιологическом аспекте, являющееся предметом настоящей работы, ставит себе целью вскрыть следующие ономаσιологические проблемы: особенности первичной однословной номинации, характер семного состава, т. е. объема семантических (понятийных) признаков, обозначаемых данным глаголом, включенность (не-включенность семантических признаков в глагольное наименование, типы наименований, требующих/не-требующих синтагматического распространения их семантики и т. д.

Основным методом — это компонентный анализ, позволяющий определить на основе словарной дефиниции семный состав, обозначаемых данным глаголом.

TO THE PROBLEM OF THE SEMANTIC-SYNTACTIC
PECULIARITIES OF VERBS WITH LIMITED SEMANTIC
STRUCTURE IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Jordanka Marrinova

S u m m a r y

The object of the analysis are verbs with one concrete nominative meaning or one concrete nominative meaning and one figurative (metaphorical or metonymical) meaning of the following type: балирам to bale, pack in bales; бауча — bark (for dogs); блестя — 1) shine (concrete), 2) shine (figurative), make a brilliant display of.

The aim of the investigation of this particular group of verbs is to point out the following onomasiological problems: peculiarities of the basic one-word nomination, character of the sememes, i. e. the scope of the semantic characteristics denoted by these verbs, presence/absence of the semantic characteristics in the verb naming, types of naming whose semantics can either require or not syntagmatic expansion.

Basic method of investigation is the componential analysis which helps to define the scope of the sememes of the verbs under investigation, mainly on the basis of their dictionary definitions.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XVII, кн. 2

Филологически факултет

1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 2

Faculté philologique

1982

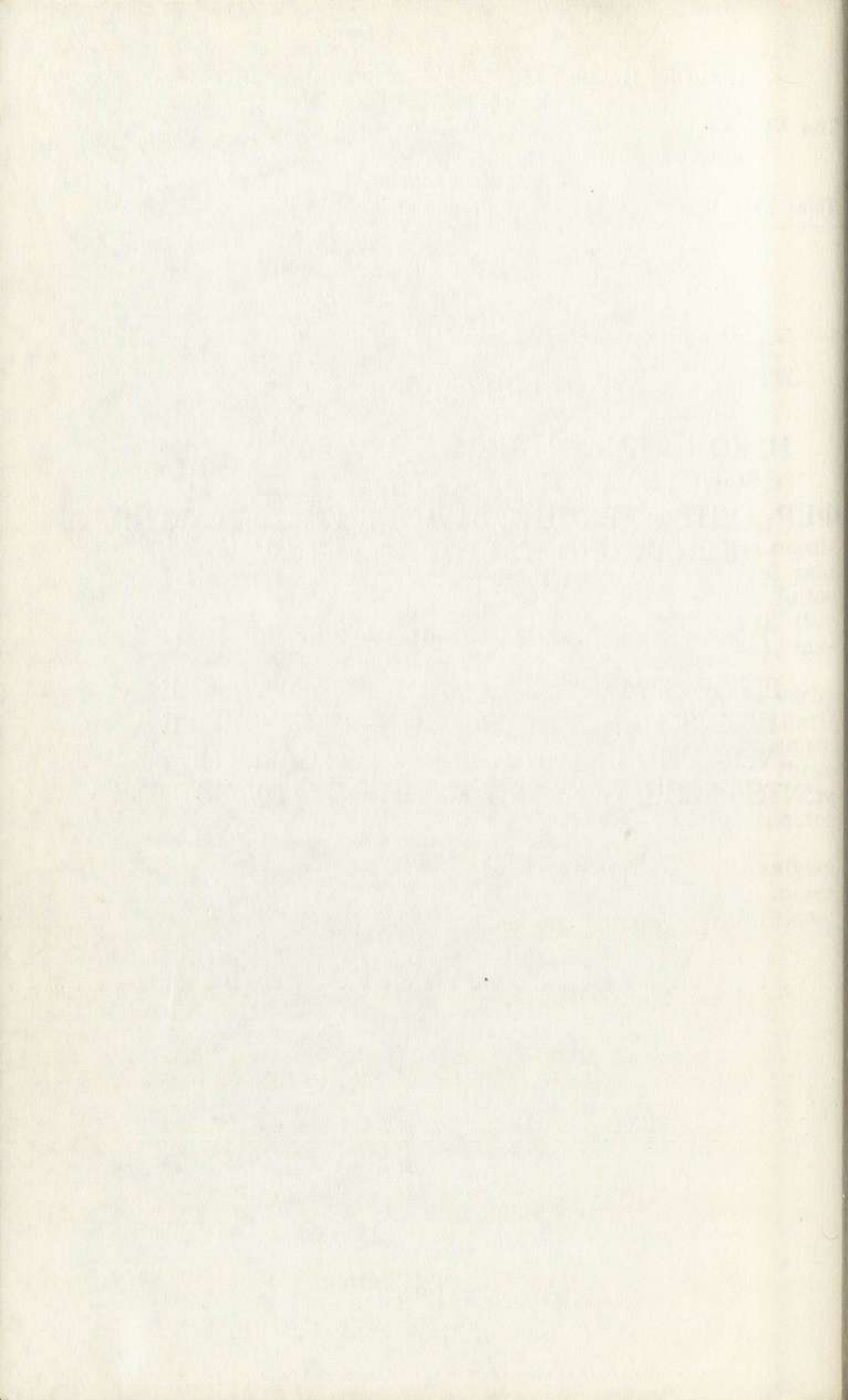
СТОЯН САРЛОВ

НЯКОИ СЕМАНТИЧНИ И ГРАМАТИЧЕСКИ
СВОЙСТВА НА НЕМСКИТЕ ПРЕДСТАВКИ
ФЕР- и ЕНТ- и ТЕХНИТЕ БЪЛГАРСКИ СЪОТВЕТКИ.
ЕДНА СЪПОСТАВИТЕЛНА СТУДИЯ

STOJAN SARLOV

EINIGE SEMANTISCHE UND GRAMMATISCHE
EIGENSCHAFTEN DER DEUTSCHEN PRÄFIXE
VER- UND ENT- UND IHRER BULGARISCHEN
ENTSPRECHUNGEN. EINE KONFRONTATIVE STUDIE

София 1982

1. Die deutschen Präfixe *ver-* und *ent-* und ihre bulgarischen Entsprechungen haben einen ähnlichen Entwicklungsweg: in Richtung auf eine zunehmende Verallgemeinerung und Entkonkretisierung. Die deutschen wie auch die bulgarischen Präfixe sind aus ehemaligen Präpositionen und Adverbien entstanden. So hat z. B. das Präfix *ver-* einen langen und komplizierten Entwicklungsweg: es vereingte im Gotischen drei semantische Varianten:

(1) *faur* = vor, vorbei

(2) *fra* = weg

(3) *fair* = er-, ent-¹

Das Präfix *ent-* implizierte im Althochdeutschen zwei semantische Varianten:

(1) *ent* = entgegen (ursprüngliche Bedeutung)

(2) *ent* = fort, weg.²

Die bulgarischen Präfixe, die als Entsprechungen³ der beiden deutschen Präfixe angesehen werden können, haben ihre ursprüngliche, präpositionale Bedeutung beibehalten, so z. B. L. Andrejčič, N. Kostov und E. Nikolov „Бидейки първоначални предлози, представките са запазили в много случаи и днес първоначалното си конкретно (пространствено) значение.“⁴ Heute noch fallen einige bulgarische Präfixe, lautbezogen, mit einigen Präpositionen zusammen, z. B.: *в-* *в*, *до-* *до*, *за-* *за*, *от-* *от* и др.

Die beiden deutschen Präfixe, wie auch einige andere (*be-*, *er-*, *miß-*, *zer-*), haben keine homonymen freien Morpheme in der deutschen Sprache der Gegenwart. Sie gehören im Bereich der Präfixe zu einer „älteren Schicht“. Ähnlich wie im Bulgarischen haben manche deutschen Präfixe homonyme freie Morpheme (freie Präpositionen bzw. Adverbien), z. B.: *ab-* *ab*, *an-* *an*, *auf-* *auf*, *aus-* *aus*, *um-* *um* u. a.

Eine ausführlichere Beschreibung dieses Problems finden wir bei W. Fleischer⁵. Im Bulgarischen sind auch solche Präfixe anzutreffen, die keine homonymen freien Morpheme haben und eine Pa-

¹ W. Henzen, Deutsche Wortbildung, Halle (Saale), 1974/1965, S. 106.

² W. Henzen, a. a. O., S. 106.

³ Es werden absichtlich nicht alle bulgarischen Entsprechungen in Betracht gezogen.

⁴ Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Българска граматика, С., 1947, с. 131.

⁵ W. Fleischer, Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig, 1974, S. 325.

rallele in dieser Hinsicht zu den oben angeführten deutschen Präfixen (*be-, er-, miß-, ent-, ver-, zer-*) bilden. Solche Präfixe sind: *об-, пре-, про-, раз-*.

In dieser Arbeit werden nur zwei deutsche Präfixe (*ver-* und *ent-*) behandelt. Die Auswahl ist auf Grund des antonymischen Verhältnisses zwischen den beiden getroffen (etwa bei *verbrennen—entbrennen, verblühen—entblühen, verwirren—entwirren*).

2. Wollen wir sprachliche Phänomene (in unserem Fall auf dem Gebiet der Wortbildung) in zwei verschiedenen, aber genetisch verwandten Sprachen vergleichen, dann müssen wir die sprachlichen Erscheinungen der einen Sprache mit äquivalenten Erscheinungen der anderen Sprache konfrontieren. Dabei müssen wir ein für die beiden Sprachen gemeinsames Wortbildungsmodell auffinden und untersuchen, was für Unterschiede bzw. Entsprechungen sich bei der sprachlichen Realisierung dieses Modells ergeben.⁶ Unter Wortbildungsmodell verstehen wir gemeinsam mit P. D. Christov folgendes: „Под словообразователен модел на производни глаголи ще разбираме формулата, според която дадена представка се комбинира с определен кръг изходни основи, за да изрази само едно отношение.“⁷ Als Komponenten des Modells sind die strukturelle Formel und die semantische Umschreibung der Formel anzusehen. Bei der Modellierung sprachlicher Eigenschaften muß man die Besonderheit, auf die M. D. Stepanova hinweist, nicht aus den Augen verlieren. Es handelt sich um „jene Besonderheit, daß sie (die Wortbildung — S. S.) selbst gleichzeitig sowohl einen Prozeß als auch ein Resultat darstellt.“⁸ Diese beiden Aspekte spiegeln sich im Wortbildungsmodell wider.

3. In unserer Darstellung steht das synchronische Beschreibungsprinzip im Vordergrund. Bei der semantischen Analyse wird das diachronische Prinzip nur als Orientierung dienen. Die meisten Beispielsätze sind den Werken von Christa Wolf, einer Vertreterin der neueren DDR-Literatur, und den Werken von Dimitar Dimov, einem Vertreter der neueren bulgarischen Literatur, entnommen.

4. Betrachten wir zunächst das Modell⁹ *ver-*+Verb (V), wobei unter „Verb“ ein solches Verb verstanden wird, das synchronisch unmotiviert¹⁰ ist (Simplex, Grundverb). Bei der Realisierung dieses Modells (M) bilden sich viele Bedeutungsvarianten heraus, die durch Wortbildungstypen (WT) dargestellt werden

⁶ П. Д. Христов, Семантика на глаголните представки в български и френски език, дис., В. Търново, 1974, с. 4—5.

⁷ П. Д. Христов, а. а. О., S. 14.

⁸ M. D. Stepanova, Methoden der synchronen Wortschatzanalyse, Halle (Saale), 1973, S. 117.

⁹ Zu den Grundmodellen der Wortbildung im Deutschen vgl. M. D. Stepanova, а. а. О., S. 110—114.

¹⁰ Über den Begriff „Motivation“ vgl. W. Fleischer, а. а. О., S. 11.

können. Die semantische Umschreibung der obigen strukturellen Formel lautet „restlose Durchführung dieser Handlung“. Die so formulierte semantische Paraphrase bezieht sich auf das Grundmodell und wird in den abgesonderten WT weiterspezifiziert.

M_1 : ver-+V

WT_1 : verarbeiten, verbrauchen, verballern, verfressen, verheizen, verkochen, verrauchen, verschlingen, verspeisen, verzehren u. a.

Bei diesen ver-Bildungen wird der Abschluß¹¹ bzw. die restlose Durchführung einer Handlung ausgedrückt, wobei die Präfixbildungen des WT_1 das Bedeutungselement „Verbrauchen zu einem bestimmten Zweck“ enthalten. Bei diesen Präfixbildungen könnte man die Veränderungen in ihrer lexikalischen Bedeutung mit der lexikalischen Bedeutung der Grundverben konfrontieren. Dabei muß man nicht außer acht lassen, daß die Präfixe und die Ausgangsverben mehrdeutig sind und bei deren Verknüpfung bestimmte semantische Restriktionen im Spiel sind. Neben anderen Möglichkeiten sind die Präfixe ein wichtiges Mittel für Bildung neuer lexikalischer Bedeutungen und Bedeutungsvarianten.¹² Verkehrt wäre es, wenn wir annehmen würden, daß die Bedeutung des neugebildeten Präfixverbs eine bloße Summe von der Bedeutung des Präfixes und der des Ausgangsverbs ist, etwa der semantische Wert von *ver-* und die lexikalische Bedeutung des Simplex *brauchen* od. *arbeiten*. Es ist bekannt, daß alle motivierten Bildungen der Wirkung der Idiomatisierung ausgesetzt sind, und manche Wörter sind, synchron betrachtet, nicht mehr als motivierte Bildungen zu bezeichnen (z. B. *vergessen*, das sich nicht in *ver-+gessen* teilen läßt). Solche Wörter werden in der vorliegenden Arbeit nicht berücksichtigt.

Die Verben von dem angeführten WT lassen sich generell durch folgende Paraphrase umschreiben: 'etwas/eine Menge von etwas für einen bestimmten Zweck verwenden/verbrauchen'. Es liegt auf der Hand, daß die Bedeutung des Präfixverbs keine einfache Addition zweier semantischer Strukturen ist. Bei einigen ver-Bildungen dieses Typs könnte man immerhin das gotische „fra“ entdecken. Eine andere Besonderheit der Semantik dieser Verben besteht noch darin, daß man zu der oben angeführten semantischen Paraphrase noch etwas hinzufügen kann: es handelt sich in den meisten Fällen um ein „restloses Verbrauchen“, so z. B. beim Verb *verspeisen*.

Der wilde Junker verspeist ihn mit Behagen. (B., S. 48)

¹¹ Man beachte die Tatsache, daß auch bei anderen Präfixen eine resultative Bedeutung der Verbhandlung mit zum Ausdruck kommen kann.

¹² К. Бабов, Зависимост между представки и предлози при глаголни словосъчетания в руски и български език. — ГСУ, Фил. ф-т, т. 57, кн. 2, 1963, с. 476.

Dabei fährt er immer fort, sich die kleinen Fischchen ans Ohr zu halten, ehe er sie verspeist. (B., S. 50)

Nicht in allen Fällen wird der im WT postulierte Zweck des Verbrauchens/Verwendens im Satz explizit angegeben. Es gibt jedoch Verben, bei denen eine solche Angabe üblich ist, so bei *verarbeiten*.

Der Schriftsteller hat seinen Roman zu einem Drehbuch/für einen Film verarbeitet.

Das Fehlen einer expliziten Angabe des Zwecks bei Verben wie *verspeisen*, *verschlingen*, *verzehren*, *verfressen*, *verrauchen* ist vielleicht auf Grund der spezifischen Semantik dieser Verben zu erklären, so daß die Zweck-Angabe vielmehr zu der indirekten semantischen Information¹³ (ohne Realisierung auf der Satzebene) gehört.

Die Verben dieses WT verbinden sich nicht nur mit Substantiven als Objekten, die konkrete Gegenstände (im weitesten Sinne des Wortes) ausdrücken (vgl. z. B. *verzehren*), sondern lassen auch Abstrakta zu (vgl. *verbrauchen*).

So erhielt ich reichlich Gelegenheit, meinen Professor aus mißlichen Lagen zu retten, indem ich die Fleischstücke, die er mit unter den Tisch warf, blitzschnell verzehrte... (D., S. 72)

Viel mehr Gefühle morgens beim Aufwachen, als der Tag je verbrauchen kann... (C., S. 203)

Dasselbe Grundmodell (mit semantischer Umschreibung „restlose Durchführung einer Handlung“) wird im Bulgarischen durch verschiedene Präfixe realisiert, so z. B. durch *до-*, *на-*, *из-*, *от-*, *раз-* (*допуша*, *изгълтам*, *нарежа*, *отрежа*, *разрежа*). Den WT „Verbrauchen zu einem bestimmten Zweck“ realisieren dagegen nur zwei Präfixe: *до-* und *из-*. Deshalb ziehen wir nur diese zwei Präfixe in Betracht. Die übrigen Präfixe realisieren andere WT, so das Präfix *раз-* bildet einen WT mit semantischer Paraphrase, etwas in zwei/mehrere Stücke teilen' (*разрежа*, *разшия*, *разпоря*, *раздера*, *разцеля*, *разсека*). Dasselbe Präfix, wie auch eine Reihe von Bedeutungsvarianten der anderen zwei Präfixe *на-* und *раз-*, bilden verschiedene WT, deren Beschreibung wir in dieser Arbeit nicht beabsichtigen. Betrachten wir nun das bulgarische Modell:

M₁: *до-*+V
из-+V

WT₁: *доближа*, *догоря*, *доям*, *допия*, *допуша*, *дохарча*, *изближа*, *избозая*, *изгоря*, *изгълтам*, *излапам*, *изпя*, *изпуша*, *изхарча*, *изям*

Die beiden bulgarischen Präfixe, ähnlich wie das deutsche *ver-*, realisieren den beschriebenen WT. Im Rahmen dieses WT

¹³ Zur Unterscheidung von direkter und indirekter semantischer Information vgl. Probleme der semantischen Analyse, Autorenkollektiv unter der Leitung von D. Viehweger, *studia gramm.*, Berlin, 1977, S. 146–155.

bilden die bulgarischen Präfixe synonyme Verben (alle mit der Bedeutung, etw.) eine Menge von etw. für einen Zweck verbrauchen'). Beim Präfix *до-* kann auch eine indirekte Zeitangabe vorkommen, die einen Zeitpunkt markiert, der die intensivere Fortsetzung und den Abschluß der durch das Verb ausgedrückten Handlung signalisiert, vgl. etwa *допуша*:

Настъпи мълчание, през което тя допуши цигарата си с наведени очи. (G., S. 206)

Auf diese Weise gibt das Präfix *до-* nicht einfach den Abschluß-Moment¹⁴ an. Darin unterscheidet sich diesses Präfix von dem Präfix *из-* im Rahmen des WT₁ (vgl. *изпя, изпуша*)

Тя отново изпи няколко глътки вино. (H—I., S. 138)

Тя се навечеря, изпуши една цигара и стана от масата. (J., S. 263)

Interessant ist die Tatsache, daß einige Verben, die den entsprechenden bulgarischen WT bilden, gerade Übersetzungsäquivalente zu einigen deutschen Präfixverben aus dem entsprechenden deutschen WT sind. Hier können wir Verbpaare anführen wie: *verspeisen* — *изям/доям*, *verschlingen* — *изгълтам*, *verheizen* — *изгоря*, *verfressen* — *излапам*, *verrauchen* — *изпуша/допуша*.

Diese Tatsache rechtfertigt die Modellierung im Bereich der Präfixbildung. Ein solches Herantreten an die Probleme der Präfixverben könnte dem Deutsch lernenden Ausländer eine praktische Hilfe bei der Übersetzung leisten, wenn auch damit nicht alle Probleme gelöst werden können.

4.1. Im Prozeß der Präfigierung verursachen die Präfixe nicht nur semantische Modifikationen der Grundverbbedeutung, sondern auch grammatische Abwandlungen. Am häufigsten transitivieren die Präfixe das intransitive Simplex. Besonders aktiv aber in einem anderen WT) in dieser Funktion erscheint das Präfix *ver-*. Bei den angeführten Verben des WT₁ aber spielt das Präfix *ver-* nur bei einigen Grundverben deutlich diese Rolle. Es transitiviert die intransitiven Simplexe *zehren* — *verzehren* (von/etw. zehren — etw. verzehren), *ballern* — *verballern* (die schützen ballern — die Munition verballern). Die bulgarischen Grundverben können transitiv und intransitiv (im Rahmen desselben WT) gebraucht werden. Das Verb *ближа* bildet eine Ausnahme und ist nur transitiv zu gebrauchen.¹⁵ Die Präfixe *из-* und *о-* spielen (im Rahmen dieses WT) folglich keine transitivieren — e Rolle.

4.2. Neben der transitivierenden Rolle haben die Präfixe auch eine perfektivierende Rolle, die die hauptsächliche Funktion der Präfixe ist.¹⁶ Sie können die Verlaufsweise von Vorgängen und

¹⁴ Др. Матеев, Семантика на глаголните представки..., — ИИБЕ, т. 1, 1952, с. 73.

¹⁵ Речник на българския език, С., 1974, т. I, с. 658.

¹⁶ М. Д. Степанова, Словообразование современного немецкого языка, М., 1953, с. 246.

Handlungen differenzieren, d. h. sie aktional bestimmen. Auch andere sprachliche Mittel können zur Bezeichnung von Aktionsarten dienen,¹⁷ die bleiben aber hier unberücksichtigt. „Die Präfixe sind nur eine Möglichkeit, sie sind aber nicht genügend grammatikalisiert...“¹⁸ So besitzt das Deutsche kein durchsystematisiertes Formenparadigma zum Ausdruck aktionaler Unterschiede, „wohl aber Systemansätze mit grammatischen Konsequenzen“¹⁹. Dabei faßt man die Aktionsarten als „grammatisch-semantische Kategorie“ auf.²⁰ Die von uns behandelten deutschen Grundverben sind in bezug auf die Aktionsart generell imperfektiv, d. h. solche Verben, die eine Handlung (im weitesten Sinne des Wortes) ohne Hinweis auf Beginn oder Ende ausdrücken (*kochen, rauchen, speisen* u. a.). Die Aktionsart solcher Verben ist von der Semantik der Verbstämme abhängig.²¹ Nach der Präfigierung durch das Präfix *ver-* drücken sie die Endphase der Handlung aus (*verkochen, verrauchen, verspeisen* u. a.) (perfektive Aktionsart). Man nennt eine solche Aktionsart „Konklusivum“ (=allmählicher Abschluß der Handlung).²²

Am Ende sagt er: Ein Schelm, der nicht seinen Löffel aufißt! und verspeist den seinen. (B., S. 49)

Für das Bulgarische hat K. Ivanova ein detailliertes System von Aktionsarten ausgearbeitet.²³ Eine andere Einteilung nimmt P. Petkov vor, er unterscheidet zwei Aktionsarten bei den Verben nach folgendem Kriterium: „Според това, дали действието е насочено към някакъв предел, и според достигането на този предел със своята основа ние разграничаваме пределни (терминативни) и неопределни (атерминативни) глаголи“.²⁴ Nur durch *до-* können (nach K. Ivanova) vier Aktionsarten ausgedrückt werden. Am stärksten vertreten sind Verben der Aktionsart „резултативно-дефинитивен“, welche Aktionsart die Verben des WT₁ haben.

Настъпни мълчание, през което тя допуши цигарата си с наведени очи. (G., S. 206)

Die Verben dieser Aktionsart drücken „насоченост към резултат, с акцент върху завършването на действието“.²⁵ Die bezeichnete Aktionsart steht sehr nah der deutschen perfektiven, die Endphase ausdrückenden Aktionsart (Konklusivum), wie es der

17 W. Flämig, Zur Funktion des Verbs — III. Aktionsart und Aktionsartigkeit, Deutsch als Fremdsprache, 2/1965, S. 5.

18 W. Fleischer, a. a. O., S. 327.

19 Skizze der deutschen Grammatik, Autorenkollektiv u. Leipzig v. W. Flämig, Berlin, 1972, S. 136.

20 W. Flämig, a. a. O., S. 11; auch Skizze... S. 136.

21 W. Flämig, a. a. O., S. 7.

22 W. Flämig, a. a. O., S. 5.

23 К. Иванова, Начини на глаголното действие в съвременния български език, С., 1974.

24 П. Петков, Някои наблюдения върху взаимоотношенията между категориите начин на действие, вид и време. — БЕ, кн. 4, 1961, с. 312.

25 К. Иванова, цит. съч., с. 91.

Fall bei den Verben des WT_1 ist. Wir müssen aber ausdrücklich betonen, daß es sich um keine völlige Übereinstimmung der beiden Aktionsarten handelt. Zu einem ähnlichen Ergebnis kommen wir auch nach der Behandlung des Präfixes *из-*. Die uns interessierende Aktionsart (nach K. Ivanova) heißt „общорезултативен начин на действие“, die wir mit dem folgenden Beispiel illustrieren wollen:

Само той имаше нужда от прери-аустерн, защото беше изпил втората бутилка почти сам. (H—I, S. 141)

Hier wird besonders deutlich, daß es nicht möglich ist, die Semantik getrennt von der Aktionsart zu behandeln, denn durch die Präfixe wird die Grundverbhandlung abgestuft, und gleichzeitig können räumliche Bezüge, temporale und andere Verhältnisse angegeben werden. „Die Funktion der Präfixe ist nicht allein auf die Bezeichnung der Vorgangsabstufung beschränkt, neben der Perfektivierung dienen sie z. B. auch der Transitivity, der Verbalisierung und der allgemeinen semantischen Abstufung des verbalen Prozesses.“²⁶ In diesem Sinne ist die aktionale Abstufung der Grundverbhandlung von der semantischen Funktion des Präfixes nicht abzutrennen. Die getrennte Darstellung der Probleme, die wir im Rahmen dieser Arbeit vornehmen, ist nur bei einer wissenschaftlichen Analyse zulässig (der Übersichtlichkeit halber). Sonst wirken alle Eigenschaften des Präfixes gleichzeitig und sind eng miteinander verbunden. Wir wollen hier nicht auf eine vollständige Erklärung des Zusammenhanges zwischen Aktionsart und Semantik, Aktionsart und Tempus, Aktionsart und Aspekt (besonders typisch für das Bulgarische) eingehen. Die aufgeworfenen Probleme sind sehr kompliziert und setzen eine spezielle Untersuchung voraus.

4.3. Die Präfixe ändern die Valenz des Grundverbs (Basisvalenz) oder bewahren sie. Eine Eigentümlichkeit der bulgarischen Sprache ist die potentielle Weglaßbarkeit des Subjekts (z. B. Ям. Пуших.). Der Einfachheit halber nehmen wir an, daß das Subjekt auch im Bulgarischen²⁷ immer explizit ausgedrückt ist und als notwendiger Aktant zum Verb unverändert bleibt. Die Veränderung der Valenz, die durch die Präfigierung verursacht wird, trifft das Akkusativobjekt, das Dativobjekt und die Präpositionalgruppe. Bei den meisten Verben des WT_1 und des WT_1' bleibt die Zahl der notwendigen Aktanten sowohl vor als auch nach der Präfigierung konstant, es verändert sich nur ihr Status. Die Präfigierung verursacht bei diesen Verben auch eine Änderung auf der

²⁶ W. Flämig, a. a. O., S. 8.

²⁷ Über den Valenzbegriff im Bulgarischen vgl.:

— две едновременно реализиращи се задължителни валентности в съвременна български книжовен език. — *Език и литература*, кн. 1, 1976; П. Петков, Валентността на глагола-сказуемо и минималната структура на изречението. — *БЕ*, кн. 3, 1974; К. Димчев, Наблюдения върху реакцията на глагола възпитавам. — *БЕ*, кн. 1, 1965.

Ebene der semantischen Valenz, was leicht zu erklären ist. Als Beispiel für Veränderung aus der syntaktischen Ebene nehmen wir das Grundverb *zehren* ($V_2 \rightarrow Sn, pS$) (*zehren von/an etw., p = von, an*). Nach der Präfigierung durch *ver-* verwandelt sich *pS* in ein Akkusativobjekt.

So erhielt ich reichlich Gelegenheit, meinen Professor aus mißlichen Lagen zu retten, indem ich die Fleischstücke, die er mir unter den Tisch warf, blitzschnell verzehrte... (D., S. 72)

Bei manchen Verben verursacht die Präfigierung das Auftauchen eines Aktanten, der im Stellenplan des Grundverbs zwar latent vorhanden aber nicht auf der Satzebene realisiert ist, vgl. *ballern* — *verballern*.

Die Schützen ballern.

Sie verballern die ganze Munition.

Noch komplizierter ist der Zusammenhang zwischen der Präfigierung und der Veränderung der Valenz im Bulgarischen, da hier noch der Aspekt eine Rolle spielt. Die grammatische Kategorie „Aspekt“ ist eng mit der lexikalischen Bedeutung des Verbs verbunden²⁸ und beeinflusst, wenn auch indirekt, die syntaktischen Eigenschaften des Verbs.

Die Untersuchung dieser Probleme wird noch durch das Fehlen eines systematisch aufgebauten Valenzwörterbuches für die bulgarische Sprache erschwert.

Die bulgarischen Grundverben, die als Basis für die angeführten Präfixverben dienen, haben fakultativ einen Aktanten im Akkusativ bei sich, z. B. das Verb *ям* ($V_1 \rightarrow Sn, (Sa)$).

Докато ядяха пилета, пържени в зехтин, и ориз, приготвени а ја valencia. . . (K., S. 299)

Der Aktant im Akkusativ bei diesen Verben kann ausgelassen werden, ohne daß der Satz ungrammatisch wird, z. B.:

Докато ядяха.

Nach der Präfigierung wird derselbe fakultative Aktant zu einem obligatorischen Aktanten im Akkusativ, vgl. das Verb *изям* ($V_1' \rightarrow Sn, Sa$). Und die Präfigierung verursacht eine Änderung des Aspekts (вид на глагола) des Grundverbs (*несвършен* → *свършен*).

Докато изядоха пилетата,
aber nicht

→* Докато изядоха.

Dasselbe gilt auch für die Präfixverben, gebildet durch *до-*. Beim Verb *пуша* ist der Aktant im Akkusativ fakultativ ($V_1 \rightarrow Sn, (Sa)$).

²⁸ Ю. С. Маслов, Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке. Москва — Ленинград, 1963, с. 6.

Той пуши цигара.

→ Той пуши.

Nach der Präfigierung verändert sich der Status des Aktanten
(V₁' → Sn, Sa).

Настъпни мълчание, през което тя допуши цигарата си с на-
ведени очи.

→* Настъпни мълчание, през което тя допуши.

5.

M₂: ent- + V

WT₂ entfahren, entfliehen, entgehen, entgleiten, entkommen,
entlaufen, entschlüpfen, entschreiten, entschwinden, ent-
springen, entsteigen, entströmen, entwachsen, entwei-
chen

WT₃: entlassen, entlohnen, entsenden

entfliehen (WT₂)

Er holt sich seine Tänzer, die ihm zu entfliehen suchten. B.,
S. 171)

entgehen (WT₂)

Rita sieht alles noch vor sich, sie merkt, daß ihr an diesem
Tag nicht die geringste Kleinigkeit entgangen ist. (A., S. 65)

Das Präfix *ent-* verleiht den Grundverben die semantische
Komponente „weg“, was auf seine Funktion und Bedeutung im
Gotischen zurückzuführen ist. Wichtig ist es, daß durch *ent-* nicht
nur das „Sich-Entfernen“ bzw. „Entfernung“ angegeben wird, so-
dern auch der Ausgangspunkt, der Raum, aus dem sich das Sub-
jekt entfernt oder das Objekt entfernt wird. Bei den Verben des
WT₂ signalisiert *ent-*, daß sich das Subjekt von einem Ausgangs-
punkt fortbewegt. Bei den Verben des WT₃ handelt es sich um eine
Entfernung des Objekts.

entlassen (WT₃)

Der Fürst gibt dem Hausmeister einen Wink. Der reicht dem
Soldaten eine Münze und entläßt ihn. (B., S. 94)

M₂ wird im Bulgarischen durch zwei Präfixe (*из-*, *от-*) reali-
siert.

из- + V

M₂':

от- + V

WT₂' избягам, измъкна се, изля се, изплавам, исипя се,
изплъзна се, изтръгна се, изхвъркна, изчезна, отделя
се, отлетя, отплавам, отскоча, отстъпя, отека се, от-
хвърча

WT₃': избутам, изведа⁺, извозя, изговоря, изгоня, изкарам,
изля, изнеса⁺, изпразня⁻, изпъдя, изрека, исипя,
изтикам, изтласкам, източа, изхвърля

отбия, отблъсна, отведа⁺, отвлека, отвозя, откарам, отмета, отнеса⁺, отпоря, отрежа, отроня, отсека, отсея, отсипя, отхвърля, отцеда, отцепя, отчопля

Die Verben, die zusätzlich durch ein Pluszeichen (+) markiert sind, gehören, streng genommen, nicht zu diesem Modell, da sie nicht der Modellforderung (Präfix+Verb), synchron gesehen, entsprechen.

из-веда, из-неса

от-веда, от-неса

Die Verben *веда*, *неса* existieren nicht mehr als Simplexe in der bulgarischen Sprache der Gegenwart. Das sind altbulgarische Grundverben, die heute nur als Basen einiger Präfixbildungen zu treffen sind, bei den sogenannten „задължително префигиращи“. Das Verb, das zusätzlich durch ein Minuszeichen (—) markiert ist, sollte man auch unter demselben Aspekt betrachten. Hier handelt es sich um ein vom Prozeß der Aussonderung begriffenes Grundverb (*празня*). Dieses Simplex wird heute immer seltener gebraucht. Seine Präfixbildungen übernehmen die Semantik des Grundverbs und finden eine große Verwendung (vgl. *изпразня*, *опразня*).

Die Präfixbildungen von *веда*, *неса* sind heute die einzig möglichen Varianten von ihnen (*отведа*, *изведа*, *отнеса*, *изнеса* и др.).

След това фиакарът ни отведе в квартирата ми (L., S. 277)

Секретарят изведе гостенина.

Най-после изнесоха мебелите от стаята.

Die Verben des WT₂' drücken ein Sich-Entfernen aus, wobei im bulgarischen WT zwei Präfixe daran beteiligt sind. Wenn wir die Grundverben und die Präfixbildungen dieses WT vergleichen, gelangen wir zu folgenden Einsichten. Die Simplexe *бягам*, *летя*, *скоча*, *тека*, *хвърча* können auch ein solches Bedeutungselement ausdrücken, indem sie eine Präpositionalfügung (Präp. *от*) fordern, etwa: *бягам от*, *летя от*, *скоча от*, *тека от*, *хвърча от*.²⁹

Плувецът скача от кулата.

Auf dieselbe Weise können einige Simplexe des WT₃' die Entfernung eines Objektes und den Ausgangspunkt dieser Entfernung signalisieren: *влека от*, *возя от*, *карам от*, *гоня от*.

Той взеше от града вода.

Дядото караше дърва от гората.

Einige andere Simplexe geben das Entfernen/Ablösen eines Teils von einer Menge/einem Stoff an, z. B.: *лея от*, *точа от*, *режа от*, *сека от*, *сипвам от*, *чопля от*.

Der Ausdruck der Entfernung bei den zuletzt genannten

²⁹ К. Б а б о в, цит. съч., с. 519.

Grundverben unterscheidet sich insofern von dem Ausdruck der Entfernung eines Objektes bei *влека от, возя от, карам от, гоня от*, als daß bei *влека от, ...* eine Entfernung im Sinne, weg von einem Ort' signalisiert wird, bei den anderen aber ein Entfernen im Sinne, etw. von etw. loslösen, 'abtrennen'. Dieser Unterschied überträgt sich später auch auf die entsprechenden Präfixbildungen (vgl. *изгоня — източа, отвозя — изляя, откарам — отрежа, отвѣда — отроня*).

Ти си бил на служба у банкерите Ешкенази, но те са те изгонили, защото си станал комунист. (H—I., S. 99)

Жена му отреза едно парче от салама и го уви в хартия за Спасуна. (H—I., S. 186)

Die bulgarischen Präfixverben des M_2' haben folgende, mit den entsprechenden deutschen Präfixverben gemeinsame Eigenschaften: die semantische Komponente „fort, weg“ und die Angabe des Ausgangspunktes (als Unterklasse der Richtungsbestimmung), wobei die letzte im Bulgarischen fakultativ ist. Die deutschen präfigierten Verben des M_2 fordern dagegen obligatorisch diese Ergänzung. Ein weiterer Unterschied besteht darin, daß die bulgarischen Verben des M_2' unter bestimmten Bedingungen auch eine Richtungsbestimmung (Richtung des Geschehens) bei sich haben können. Die Angabe des Ausgangspunktes erfolgt in der Form eines Präpositionalkasus (Präp. *от*). Für die Richtungsbestimmung (Richtung des Geschehens) stehen dagegen einige Präpositionen (*към, за, в*) zur Verfügung. Die Richtungsbestimmung wie die Angabe des Ausgangspunktes sind bei den bulgarischen Verben fakultativ, d. h., sie können fehlen, ohne daß der Satz ungrammatisch wird, vgl. das Verb *изчезна* (die Angabe des Ausgangspunktes durch Präposition *от*): $V_1 \rightarrow S_n$, (pS); $p = \text{от}$.

Човекът с белега изчезна от града.

Видението изчезна веднага. (H—I., S. 160)

Dasselbe gilt auch für die Richtungsangabe: $V_1 \rightarrow S_n$, (pS); $p = \text{за, към}$.

Когато Спиридонов и Зара отпътуваха за Атина... (H—I., S. 108)

→ Когато Спиридонов и Зара отпътуваха.

Wie bei M_1 so auch bei M_2 sind einige Verben direkte Übersetzungsäquivalente, z. B.: *entfliehen — избягам, entgleiten — измъкна се/изплъзна се, entkommen — избягам*.

5.1. Das Präfix *ent-* spielt in unserem M_2 keine transitivierende Rolle. Die Verben des WT_2 bleiben auch nach der Präfigierung intransitiv und die des WT_3 transitiv. Das gilt auch für die bulgarischen Entsprechungen (*из-, от-*), die in diesem WT keine solche Rolle spielen.

5.2. Auch durch das Präfix *ent-* wird die Aktionsart des Grundverbs modifiziert. Das Präfixverb gibt die Eingangsphase an, bei manchen Verben aber liegt keine aktionale Modifizierung vor.

Das sieht er: schon entgleitet ihm die Dame. (C., S. 106)

Eine mit Hilfe des Präfixes *из-* ausgedrückte Aktionsart im Bulgarischen wird als „резултативно-екскурсивен начин на действие“ bezeichnet. Der Handlungsverlauf bei dieser Aktionsart wird von K. Ivanova so bestimmt: „Действието, изразено чрез него, е центробежно, така че обектът или субектът се насочват въвн от обсега на действието — посредством самото действие.“³⁰

Двама души го изнесоха веднага на тротоара. (H—I., S. 422)

И ти ли искаш да изхвъркнеш от склада? (H—I., S. 334)

Die Aktionsart, ausgedrückt in unserem WT mit Hilfe des Präfixes *от-*, wird „резултативно-абкурсивен начин на действие“³¹ genannt. Die dazu gehörenden Verben werden durch einen solchen Verlauf charakterisiert, bei dem sich das Subjekt entfernt oder das Objekt entfernt wird.

Той отпътува с колата си след обяд. (H—I., S. 115)

Полъхна вятър, който отнесе част от дима. (H—II, S. 266)

K. Ivanova definiert die Kategorie der Aktionsart im Bulgarischen als „семантично-словообразователна“³².

5.3. Sowohl das Präfix *ver-* als auch *ent-* wirken auf die Valenz des Grundverbs ein. Viele Grundverben, die als Basis für Präfixverben des WT₂ dienen, haben eine fakultative Richtungsbestimmung (Angabe des Ausgangspunktes), eingeführt durch die Präposition *aus*, bei sich (vgl. fahren (aus), fliehen (aus), steigen (aus)), andere eine obligatorische Fügung (Präp. *aus*). Bei den entsprechenden Präfixverben werden diese Fügungen zu einem obligatorischen Dativobjekt (vgl. steigen (aus) — entsteigen D, fliehen (aus) — entfliehen D u. a.).

Die alte Frau stieg als letzte aus dem Zug.

Gelangweilt sah sie die Autos kommen, denen anleitende, lobende, tadelnde Männer für ihr Büro entstiegen — immer die gleichen. (A, S. 161)

Der Gefangene ist gestern aus dem Kerker geflohen.

Er holt sich die Tänzer, die ihm zu entfliehen suchten. (B, S. 171)

Bei den bulgarischen Präfixverben des WT_{2'} steht eine fakultative Richtungsbestimmung (Angabe des Ausgangspunktes), eingeführt durch die Präposition *от*. Die entsprechenden Grundverben können

³⁰ К. Иванова, цит. съч., с. 66.

³¹ К. Иванова, цит. съч., с. 106.

³² К. Иванова, цит. съч., с. 33.

auch eine fakultative Angabe des Ausgangspunktes (Präp. *от*) bei sich haben (vgl. *бягам (от), деля се (от), летя (от), падам (от)*).

Diese Fügung bleibt quantitativ und qualitativ unverändert. Die Präfigierung bewahrt also den Status der Aktanten der Grundverben. Ein weiteres interessantes Problem bildet die Verdopplung des Präfixes durch eine gleichlautende Präposition, welche Erscheinung lexikalisch motiviert ist³³ (vgl. *отделя от, отлетя от, отплавам от, отскоча от, отстъпя от, отведа от, отвлека от, откарам от, отнеса от, отрежа от, отроня от, отсека от, отсея от, отсиля от* и др.).

Не, аз няма да се отделя от тебе сега... (H—I, S. 284)

Immerhin sind Präfix und Präposition in ihrer semantischen und grammatischen Leistung nicht identisch. Diese Erscheinung ist oft bei einigen bulgarischen Präfixverben zu beobachten (vgl. *достигам до, отделя от, вмъкна се в, намажа на, подлагам под* и др.).

Die Präfixbildungen des WT₃ (sowohl die deutschen als auch die bulgarischen) haben obligatorisch einen Aktanten im Akkusativ bei sich.

Der Fürst gibt dem Hausmeister einen Wink. Der reicht dem Soldaten eine Münze und entläßt ihn. (B, S. 94)

..., сякаш Мария се мъчеше да отхвърли чрез него заплахата на нещо неизбежно. (H—I, S. 109)

Шофьорът изкара колата вън от града. (H—II, S. 214)

Die entsprechenden deutschen Grundverben verfügen über einen obligatorischen Aktanten im Akkusativ, und die bulgarischen Grundverben über einen fakultativen. Die Präfigierung ändert also den Status des Aktanten im Bulgarischen und bewahrt denselben im Deutschen.

6. Schlußfolgerungen

(1) Die behandelten Präfixe (sowohl die deutschen als auch die bulgarischen) haben einen ähnlichen Entwicklungsweg durchgemacht. Der Grad der Verallgemeinerung und Entkonkretisierung bei den deutschen Präfixen scheint höher zu sein als der bei den bulgarischen Präfixen. Ein indirekter Beweis dafür kann das Fehlen homonymer Präpositionen (zu *ver-* und *ent-*) in der deutschen Sprache der Gegenwart sein. Die bulgarischen Entsprechungen der beiden deutschen Präfixe haben einen guten Teil ihrer präpositionalen Bedeutung beibehalten. Ihnen stehen nomonyme freie Präpositionen gegenüber (vgl. *в-в, до-до, на-на* и др.).

(2) Die deutschen und bulgarischen Präfixe verursachen semantische Veränderungen in den Grundverben und prägen damit die Semantik des neuen Präfixverbs. Untrennbar mit dieser Funk-

³³ К. Бабов, цит. съч., с. 519.

tion bewirken sie auch Veränderungen in der Aktionsart und Valenz des Grundverbs. Bei einigen Grundverben spielen sie (*ver-*) eine transitivierende Rolle. In manchen Fällen verursacht aber die Präfigierung keine quantitative Veränderung der valenzgebundenen Aktanten, sondern nur eine qualitative. Die Valenz des Grundverbs kann auch beibehalten werden.

(3) Man definiert die Kategorie „Aktionsart“ in der bulgarischen Fachliteratur als „семантично-словообразователна“, dieselbe wird in der DDR—Linguistik als „grammatisch-semantische“ aufgefaßt. Beide Auffassungen betonen den Zusammenhang der Kategorie „Aktionsart“ mit der semantischen Füllung des entsprechenden Verbs.

(4) Die Wortbildungsmodelle können im Fremdsprachenunterricht als Mittel für Bildung/Erschließung neuer strukturierter Einheiten benutzt werden.

Quellenschriften

- A = Christa Wolf, Der geteilte Himmel, Halle (Saale), 1968
 B = Christa und Gerhard Wolf, Till Eulenspiegel, Berlin und Weimar, 1974
 C = Christa Wolf, Nachdenken über Christa T., Halle (Saale), 1972
 D = Christa Wolf, Unter den Linden? Berlin und Weimar, 1975
 E = Christa Wolf, Kindheitsmuster, Berlin und Weimar, 1976
 F = Димитър Димов, Поручик Бенц, съч., т. 1, С., 1974
 G = Димитър Димов, Роман без заглавие, съч., т. 5, С., 1975
 H—I = Димитър Димов, Тютюн I, съч., т. 2, С., 1974
 H—II = Димитър Димов, Тютюн II, съч., т. 3, С., 1974
 J = Димитър Димов, Севастопол. 1913 год., съч., т. 2, С., 1974
 K = Димитър Димов, Осъдени души, съч., т. 1, С., 1974
 L = Димитър Димов, Карнавал, съч., т. 4, С., 1974

НЯКОИ СЕМАНТИЧНИ И ГРАМАТИЧЕСКИ СВОЙСТВА
НА НЕМСКИТЕ ПРЕДСТАВКИ ФЕР- И ЕНТ-
И ТЕХНИТЕ БЪЛГАРСКИ СЪОТВЕТКИ.
ЕДНА СЪПОСТАВИТЕЛНА СТУДИЯ

Стоян Сарлов

Резюме

Целта на настоящото изследване е да открие някои прилики и отлики при съпоставката на немски глаголи, префигурани посредством представките фер- и ент-, с техните български съответки. Авторът използва метода на моделиране в областта на словообразуването при съпоставката на тези глаголи. На преден план стои синхронният подход към проблемите на словообразуването, като на отделни места се използва и диахронният. Разглеждат се някои взаимозависимости между начин на действие, вид на глагола, способност за образуване на времена и семантичната функция на представките. Направен е опит да се съпостави промяната на валентността на основния глагол вследствие прибавянето на представки както в немски, така и в български език. Авторът достига до извода, че представките фер- и ент- и техните български съответки са изминали почти същия исторически път, но все пак немските представки са достигнали по-висока степен на обобщеност и деконкретизация. Често при реализирането на един и същ модел в български намираме няколко представки, съответстващи на една немска представка, което свидетелствува за по-голямата активност на българските представки. В немския език липсва съпоставянето по вид при глаголите, налице е обаче връзка между начин на действие и време. Промяната в семантиката на основния глагол вследствие префигурирането води до промяна или запазване на валентността, което важи и за двата езика.

OF SOME SEMANTICAL AND GRAMMATICAL
CHARACTERISTICS OF THE GERMAN PREFIXES
VER- AND ENT- AND THEIR BULGARIAN EQUIVALENTS.
A COMPARATIVE STUDY

Stoyan Sarlov

S u m m a r y

The aim of the present study is to find out some similarities and differences on comparing the German verbs, prefixed by the prefixes *ver-* and *ent-* and their Bulgarian equivalents. When comparing these verbs the author of the study makes use of the method of modelling in word formation. The synchronic approach to the problems of word formation is in the foreground, the diachronic approach has been used in some cases. Some cases of interdependence between type of action of the verb and the semantical function of the prefixes are treated in the study. An attempt has been made at comparing the change of valency of the main verb as a result of adding prefixes, in German as well as in Bulgarian. The author reaches the conclusion that the prefixes *ver-* and *ent-* and their Bulgarian equivalents have developed in similar ways but even though the German prefixes have reached a higher degree of generalization and despecification. Several prefixes in Bulgarian, when one and the same model is realized, correspond to one German prefix which serves as evidence for the greater productivity of the Bulgarian prefixes. The change in the semantics of the main verb as a result of prefixation leads to a change or preservation of valency which is valid for both languages.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XVII, кн. 2

Филологически факултет

1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 2

Faculté philologique

1982

СОНЯ ДЯКОВА

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИ МОДЕЛИ

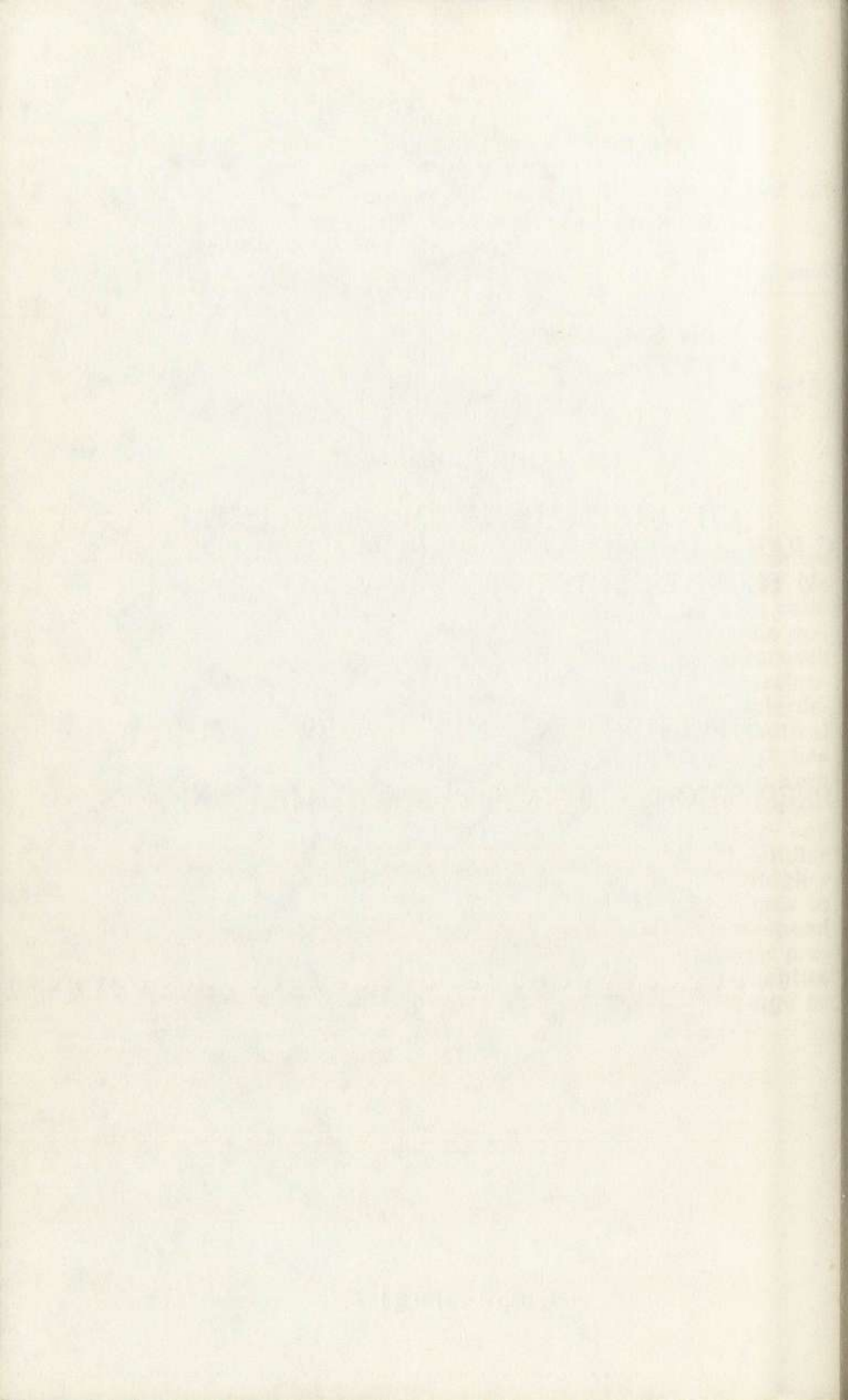
С FALL + АДВЕРБИАЛНА ЧАСТИЦА ИЛИ ПРЕДЛОГ
И ТЕХНИТЕ СЪОТВЕТСТВИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

SONYA DYAKOVA

STRUCTURAL-SEMANTIC PATTERNS WITH
FALL + ADVERBIAL PARTICLES

PREPOSITIONS AND THEIR BULGARIAN EQUIVALENTS

София 1981

Всеки език има свои начини за изразяване на външно-езиковите явления. Комуникативни структури с едно и също съдържание имат в различните езици различен семантичен и синтактичен строеж, който е резултат на различна сегментация на действителността. Или всеки език си има свои структури, които са свързани с особеностите на неговата система. Така например за системата на английския език са много характерни глаголи със следната структура:

ОСНОВЕН ГЛАГОЛ + АДВЕРБИАЛНА ЧАСТИЦА/ПРЕДЛОГ

докато за българския език такива структури са абсолютно чужди. На тях в българския език в повечето случаи, но не във всички отговарят префигурани глаголи.

Цел на настоящото изследване е да се направи анализ на структури от типа fall + адвербиална частица/предлог в английския език и където е възможно, да се сравнят с българските им съответствия. Този контрастивен анализ се прави на лексико-семантично и морфологично ниво в следния план:

I. Морфологичен статут

II. Семантичен анализ

1. а. субектни глаголи

б. обектни глаголи

б₁ еднообектни глаголи или обектни глаголи с фиксиран обект

б₂ обектни глаголи с адвербиална частица и предлог.

2. Действието „падане“ в значенията на структури с основен елемент fall — падам.

При провеждането на лексико-семантичния анализ и определянето на разглежданите тук структури като субектни и обектни се изхожда от следните теоретични положения:

1. Езикът представлява семиотична система с двойна структурна организация, която намира израз в противопоставянето на език и реч като две страни на езиковата дейност.

2. Лексико-семантичното ниво е междинно звено между лексематичното ниво на думите като виртуални знаци и нивото на тяхното действително реализиране в езиковата действителност.

3. На лексико-семантично ниво думите са относително реализирани, а тяхното абсолютно реализиране се извършва в езиковия акт.

4. Значението на глаголните лексеми се съдържа преди всичко в имплицитни синтагми.

5. Тези имплицитни синтагми са свързани с категорналната

семантика на съчетаващите се глаголни и именни лексеми.

6. Значението на глаголните лексеми се определя от смисловите отношения между действие, неговия субект и обект.¹

7. Семантичката и синтактичката преходност/непреходност на глаголите са диференцирани понятия.

При изпълнението на набелязания по-горе (стр. 1) план на изследване е необходимо преди всичко да се изясни основният въпрос за морфологическия статут на структури от типа fall + адвербиална частица/предлог. Това са структури, които се състоят от основен глагол — постфикс, който може да бъде или адвербиална частица, или предлог.

Въпросът за определянето на постфиксите като адвербиални частици или предлози е сложен и не е предмет на специално изследване в настоящия анализ. Той се усложнява от факта, че е тясно свързан с многозначността, многофункционалността на тези постфикси. Именно поради това в настоящото изследване термините адвербиална частица и предлог се определят на базата на тяхната употреба, а не форма. По-точно основен критерий е употребата им в определен контекст, а не възможните им начини на употреба. Този принцип се налага от факта, че една и съща форма може да бъде определена и като адвербиална частица, и като предлог в различен контекст, напр.: *Platoon sergeants fell their men in on the barrack square. He fell flat in the pool.*

Какъв вид езикови единици са тези структури? Какви основания има да се смятат за думи? При изследването им Димитър Спасов в крайна сметка се спира на термина „аналитична дума“. . . . „scholars are not agreed that these combinations should be given the name „words“. While some of them are inclined to call them 'analytical words' and place them in the category of compound verbs, others hold to the opinion that they should be considered idioms, phraseological units, idiomatic expressions, combinations of verbs with prepositional adverbs, etc. and it should be admitted that both parties have a good case for thinking one way or the other.“ И по-нататък: „No living language in the world is in a static condition. And where there is development, intermediate forms are inevitable. Such intermediate form is the analytical word.“²

В настоящото изследване контрастивният анализ на разглежданите структури несъмнено доказва, че те се характеризират с единство на значението. Макар че другият основен критерий за определяне на думата, а именно — единство на фор-

¹ „Семантически субект и семантически обект — те совместимые с глаголом по своему значению семантические категории имен существительных (например, лицо, предмет, абстрактное имя и т. п.), которые выступают потенциально и реально, членами минимальных глагольно-именных синтагм.“
А. А. Уфимцева, Типы словесных знаков, М., 1974, с. 124.

² D. Spasov, English Phrasal Verbs, Sofia, 1966, pp. 9—11.

мата, не съществува при тях, има голямо основание те да се разглеждат като думи. На базата на вътрешноезиков и между-езиков анализ като доказателства могат да се посочат следните факти:

а) единство на значението;

б) българските им еквиваленти са единични глаголи: fall apart — разпадам се, fall back — отстъпвам, fall down — падам, fall off — спadam и др.;

в) в английския език те могат да бъдат заместени с единични глаголи с еквивалентно значение: fall back — withdraw, fall down — collapse;

г) граматическа завършеност.

От така посочените черти, които определят тези структури като думи, от особена важност е граматическата им завършеност. „Every word is considered to be a word only if it is grammatically formed. The complex of sounds and the lexical meaning are in a latent, amorphous condition unless they are organized by the grammatical rules and thus follow certain grammatical patterns.³ „... a word must have meaning and must be grammatically shaped. The most important factor determining it as a separate unit is grammatical completeness.“⁴

При разглежданите в настоящото изследване структури тя се проявява във факта, че те следват определен граматичен модел и при отделните им форми се променя значението на цялата структура, а не само на основния елемент, напр.:

fall apart
 fell apart
 falling apart
 is falling apart
 is fallen apart
 has fallen apart
 having fallen apart.

Когато обаче подчертаваме значението на граматическата завършеност на тези структури, не трябва да подценяваме влиянието на другите фактори при определянето им като основни езикови единици — думи.

„Maintaining that grammatical completeness is the most important feature of the word as a unit does not mean that the meaning and the complex of sounds are of no importance whatsoever. The grammatical factor is pertinent when there is a complex of sounds and meaning.“⁵

Тук веднага трябва да се отбележи, че единството в значението на тези думи е свързано с въпроса за идиоматичност на

³ J. Molhova, *Outlines of English Lexicology*, Sofia, 1970, p. 30.

⁴ Ж. Молхова, цит. съч., с. 30.

⁵ Ж. Молхова, цит. съч., с. 32.

структурата. Именно поради това някои автори предпочитат да ги наричат идиоми. Идиоматичността обаче на тези структури е различна. Тя може да варира по степен на запазване на индивидуалните значения на глагола и постфикса в цялата комбинация. Това може да се види в следните примери:

- fall apart — разпадам се
- fall back — отстъпвам
- fall through — пропадам, не успявам, провалям се
- fall out — случва се
- fall in — изтича (срок).

В настоящото изследване структурите с основен елемент fall + постфикси се разглеждат като глаголи. Те са определени като глаголи в Оксфордския речник на съвременния идиоматичен английски език⁶ на базата на тяхното единство в значението, което е идиоматично. Тази идиоматичност е различна по степен и, както се отчита в речника, определянето на границата между високо идиоматичните единици и останалите не е ясно очертана. Това е една скала на идиоматичност, която представлява различни степени на семантично и граматично единство. В крайна сметка включването на такива структури в речника е основано на фиксираността на постфикса в структурата. В много случаи са включени и не-идиоми, които са основен лексико-семантичен вариант⁷ на дадена структура, с цел да се обяснят значенията на следващите лексико-семантични варианти на този глагол, например структурата *fall down*¹ — *падам* е включена, за да свърже и изясни значението на *fall down*² — *пропадам*, където в резултат на комбинацията на двата компонента е създадена известна степен на идиоматичност.⁸ Всичко това дава достатъчно основание глаголите от този речник да бъдат използвани като основен корпус за лексико-семантичен анализ на глаголи със структурата основен глагол + постфикс.

СЕМАНТИЧЕН АНАЛИЗ

Както е известно семантиката на глаголните лексеми се определя главно от три основни понятийни категории — субект, обект, действие. На тази основа глаголните лексеми могат да

⁶ A. P. Cowie, R. Mackin, Oxford Dictionary of Current Idiomatic English, V. 1, Oxford University Press, London, 1975.

⁷ „Лексико-семантическият вариант на думата е основният, предельно малой знаковой единицей, реально функционирующей в речи, в то время как слово-комплекс (лексема) представляет, в плане речи коммуникативного аспекта языка, сугубо абстрактную единицу структуры вокабуляра, обобщенно существующих в данный период языка реализации, употребления данного слова“. А. А. Уфимцева, цит. съч., с. 77.

⁸ По този въпрос виж въведението към речника, стр. VI—XXVIII.

се разделят на два основни семиологични класа — субектни и обектни. „Те глаголи, лексическото значение которых ориентировано относительно объекта действия, можно назвать объективными, те же значения которых детерминированы смысловыми (лексическими) связями с субъектом — субъективными. Глаголы, в которых фиксируются как те так и другие отношения (к субъекту и объекту) действия, будут соответственно объектно-субъективными и субъектно-объективными. Различие в семантике двух последних типов лексем состоит в том, которой семантической ориентации (обектнoй или субектнoй) „придерживается“ прямое номинативное значение.⁹ Но А. Уфимцева отбелязва, че именно чрез определянето на семантическите типове глаголни лексеми като обектни и субектни се създават условия да се „разкрие не само смисловата структура на думата като резултат на нейното лексико-семантическо вариране в статика, но и да се улови динамиката на образуване на системни и несистемни значимости, които или остават в пределите на простата номинация (старата), или са изразени чрез разчленена (нова) номинация.¹⁰ Убедителен пример в това отношение са структури с широка понятийна основа, какъвто е разглежданият тук глагол *fall*. Според А. Уфимцева „потенциалните възможности на такива глаголи са големи — напр.: *to fall silent, to fall short, to fall away, to fall back, to fall behind, to fall for, to fall in with.*“¹¹

Така структурите, които са обект на изследване в настоящата студия се разглеждат като резултат на динамичния процес на образуване на системни и несистемни значимости на глаголи с широка понятийна основа в английския език, какъвто е глагола *fall*. Въпросът за определянето на тези структури като думи е много тясно свързан с въпроса за разликата между ЛСВ¹² на глагола и глагола като нова лексема. В някои случаи обаче резултатите от този процес не са ясно очертани лексико-семантични варианти или нови лексеми. За това говори факта, че в различните речници не съществува абсолютно единство по въпроса за отделните значения на глагола *fall*, или за отделните му лексико-семантични варианти, от една страна, и отделните глаголи с основен елемент *fall* и постфикси, от друга страна. Така например в лексико-семантичния анализ на глагола *fall*, направен от Уфимцева¹³, като отделен ЛСВ е даден *fall* в значение на *пада се* (за ден, празник). Като отделен ЛСВ той се разглежда и в редица речници като „The Concise Oxford Dictionary, New Edition, London, 1977, „Англо-български речник“ София, 1966, а в Оксфордския речник на съвременния

⁹ А. А. Уфимцева, цит. произв., стр. 126.

¹⁰ Пак там, стр. 135.

¹¹ Пак там, с. 135.

¹² ЛСВ = лексико-семантичен вариант.

¹³ А. А. Уфимцева, цит. произв., стр. 134.

идиоматичен английски език той се разглежда като отделен глагол. Липсата на единство в това отношение говори за сложността на динамичния процес на образуване на системни и несистемни значимости на отделната единица. В това отношение особено важен е фактът, че тези значимости се разглеждат не в статика, а като резултат на един динамичен процес. Този факт е основна предпоставка за правилността на провеждания анализ. Най-вероятно в случая би трябвало да се говори за степени на различия. Дали в даден случай имаме отделно значение или вариант на значение? Изработването на окончателни критерии за решаването на този въпрос е трудна задача. Той е свързан с необходимостта да се обобщят голямо количество от резултати на изследвания, проведени по метода на компонентния анализ.¹⁴

„Вероятно рассматриваемый критерий может быть выражен в количественной форме, т. е. он может указывать на такое соотношение изменения в компонентном составе и в лексических противопоставлениях, начиная с которого следует говорить об особом значении слова. Если сумма изменений меньше некоторой принятой величины, то проверяемая информация может считаться вариантом значения.“¹⁵

Според О. Н. Селиверстова този въпрос зависи от два основни фактора:

1. Количеството на несъвпадащите компоненти в двете думи.
2. Количеството на несъвпадащите лексически противопоставяния. Това значи, че основните изменения, които се извършват в динамичния процес на създаване на нови значения, са изменения в компонентния състав и в лексическите противопоставяния. Селиверстова предполага, че освен тези два основни фактора би трябвало да се отчита и „семантичкото разстояние между сменящите се един с друг отделни компоненти“¹⁶. С този компонент са свързани преносните значения, при създаването на които съществува преминаване в съвсем друга семантическа общност. На базата на разглеждания в настоящото изследване корпус това може да се илюстрира по следния начин:

1. The book fell from the table. — Книгата падна от масата.
2. He fell into the water. — Той падна във водата.
3. The leaves fall in autumn. — Листата падат през есента.
4. The lambs are beginning to fall. — Агнетата започват да се раждат.
5. Christmas falls on a Monday this year. — Коледа се пада в понеделник тази година.

¹⁴ Виж О. Н. Селиверстова, Компонентный анализ многозначных слов.

¹⁵ О. Н. Селиверстова, цит. съч., с. 26.

¹⁶ Пак там, с. 27.

Информацията, която се предава в първите три изречения, може да се смята като вариант на едно значение — движение, което се извършва свободно надолу вследствие на земното притегляне. Това е и основното значение на главния елемент *fall* — падам. Различието е главно в обстоятелствата, при които денотатите извършват това действие. Освен това и трите изречения имат еднакви лексически опозиции. В четвъртото изречение — *The lambs are beginning to fall* — Агнетата започват да се раждат — информацията, която се предава от елемента *fall* е различна по степен на отдалечаване от основното значение на глагола. Тя се отличава с по-голям брой компоненти от компонентния състав в първите три изречения. Освен това, в четвъртото изречение глаголът *fall* влиза в нова система от опозиции. Повисоката степен на различие се вижда и в българския еквивалент — *раждам се*. Това различие се обуславя до голяма степен в дадения случай от прехода на основното действие в друга семантична област — действието „падане“ е свързано с физиологичен процес.

В петото изречение — *Christmas falls on a Monday this year* — Коледа се пада в понеделник тази година — съществува още по-висока степен на различие в значението на *fall* — падам. Количеството на несъвпадащите елементи е още по-голямо. За разлика от първите четири изречения в информацията на петото изречение действието „падане“ не е свързано с денотати, които имат компонента конкретност. Съответствието *fall on* — *пада се* е още едно доказателство за връзката между език и мислене.

Очертаните по-долу групи на субектни и обектни глаголи (с. 11—15) имат несъмнено общи за дадената група, характерни семантични черти, които се разкриват с помощта на компонентния анализ на тези структури. „The analysis of word meanings is often seen as a process of breaking down the sense of a word into its minimal distinctive features: that is, into components which contrast with other components.“¹⁷

При провеждания по-нататък семантичен анализ трябва да се има пред вид именно и това, че значенията на думите могат да бъдат изразени чрез комбинация на отделни семантични компоненти. Така например значението на думата *man* може да бъде представено чрез следните компоненти:

man: + human + adult + male.

Такава формула се нарича компонентна дефиниция на думата, която фактически представлява нейната формализирана дефиниция от речника.¹⁸ Целесъобразността за изграждането

¹⁷ G. Leech, *Semantics*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1974, p. 96.

¹⁸ Пак там, с. 97.

на такава дефиниция се основава на факта, че различните думи имат общи компоненти, които могат да се анализират и изследват по-системно и прегледно именно с помощта на подобни дефиниции. Освен това различните думи са свързани една с друга и чрез редица други отношения, като омонимия, антонимия, хипонимия, отношение между част и цяло, ограничения (semantic restrictions) във възможността им да се комбинират в по-големи езикови единици и др. При семантичния анализ на разглежданите тук субектни и обектни глаголи може да се отиде по-дълбоко в семантичните им отношения с помощта на компонентен анализ, чрез който биха могли да се установят общите компоненти на отделните структури, на базата на които те образуват класа субектни или обектни глаголи. Като се има пред вид, че „значението на думата е комплекс от семантични (черти, или маркери), свързани с логически константи,¹⁹ в семантичния анализ по-нататък се изграждат компонентните дефиниции на отделните глаголи и се търсят общите им компоненти, анализира се характерът им, за да се докаже принадлежността на тези единици или към единия, или към другия клас.

Чрез семантичния анализ, проведен в точка II, 2, се цели да се открие присъствието на действието „падане“ в структури с основен елемент *fall* в английския език и техните съответствия в българския език. Обобщенията, които се правят, и изводите от анализа са тясно свързани с основните компонентни дефиниции на класовете субектни и обектни глаголи, дадени в точка II, 1.

Fall — основният елемент в разглежданите структури, е субектен в основния си лексико-семантичен вариант, което значи, че при него действието характеризира само субекта, няма комплиментарни отношения към обект и е семантически завършен.²⁰ Глаголът *fall* е с много широка понятийна основа. Той може да бъде основен глагол в редица сложни думи: от една страна, в комбинация с прилагателни — *fall silent*, *fall short*, а, от друга страна, в комбинация с адвербиални частици и предлози *fall away*, *fall back*, *fall for*.

Цел на настоящото изследване, както вече бе отбелязано, са структури от втория тип — *fall* + адвербиална частица или предлог. Наблюдението върху конкретния материал показва, че съществуват немалък брой (86) сложни думи (глаголни лексеми) със структурата *fall* + адвербиална частица или предлог. Тези глаголи могат да бъдат субектни и обектни, макар че техният основен елемент *fall* в основния си лексико-семантичен вариант е субектен. Един опит за тяхното систематизиране на тази основа ни дава следната картина:

¹⁹ *New Horizons in Linguistics*, Edited by John Lyons, Penguin Books, 1970, p. 170.

²⁰ А. А. Уфимцева, цит. соч., с. 129.

Субектни глаголи

<i>Глагол</i>	<i>Съществителни имена, с които се съчетава</i>
fall about (laughing) изпопадам, падам си от смях	audience, listener, viewer
fall apart разпадам се	car, house; alliance, defence; marriage
fall away ² спадам	demand, supply, production, output
fall back отстъпвам	troops, army, division
fall down ¹ падам	building, tent, scaffolding; old man, cripple
fall down ² пропадам	argument, case, policy
fall in ¹ падам	approach; roof, ceiling, wall; sides of a trench
fall in ² строявам се	soldiers, troops, platoon, battalion
fall in ³ изтичам	lease, leasehold
fall off ¹ спадам, намалявам	orders, export, takings, income
fall off ² западам, влошавам се	standard, quality, service, catering
fall out ¹ случва се, става	things, events, everything
fall out ² разпадам, разпускам се	soldier, platoon
fall over ¹ падам, препъвам се	old lady, small boy, footballer
fall over ² падам, гътвам се	vase, lamp, standard, monument
fall overboard падам, премятам се	
fall through пропадам, не успявам	scheme, plan, project

Както може да се види, основна черта на така отделените субектни глаголи е, че нямат семантически разпространители — действието се съдържа в субекта и го характеризира. Ясно личи и една основна черта на субектните глаголи изобщо — тяхната тясна семантична структура — от отбелязаните 11 субектни глагола само един е с повече от два лексико-семантични

варианта — fall in. Глаголът fall out има три лексико-семантични варианта, но третият вариант е обектен, макар че допълнението може да не е изразено в повърхностната структура. Двужначните и многозначните субектни глаголи се обуславят от възможността на глаголната лексема да се съчетава със субекти, които се реализират от различни семантични класове съществителни. Тази възможност или невъзможност на дадена лексема да се употребява в различно обкръжение се определя, първо, от влиянието на смисловите ѝ елементи и, второ, от конфигуративните ѝ признаци. Под конфигуративни признаци разбираме „произволните ограничения в съчетаемостта на дадена дума“²¹. При промяната на конфигурацията на семантичните елементи на разглежданите по-горе глаголи се забелязва една основна тенденция — при шестте случая на нееднозначни глаголи промяната в конфигурацията на семантичните елементи върви от конкретно към абстрактно: fall away — спускам се, спadam; fall down — падам, пропадам; fall off — намалявам, влошавам и др. Най-общите значения на лексемите fall in и fall out могат да се обобщят чрез следния контраст — fall in — преминавам, „падам“ в някаква форма, fall out — преминавам, „падам“ извън някаква форма. Различните им ЛСВ представляват семантически разчленени знаци по отношение на думата — лексема, които са носители на известна степен на системна значимост, изградена обаче на базата на основното значение на дадената лексема. Тази лексическа разчлененост в някои случаи достига до висока степен на абстрактност, напр.:

	падам (навътре)
fall in	строявам (падам в определен ред)
	изтичам (срок).

Компонентни дефиниции на субектните глаголи

Един опит да се дадат компонентните дефиниции на така определените субектни глаголи ни разкрива следната картина:

fall apart	± Human X change to X ₁ and X ₁ is — form X
fall away ²	— human X change state into X ₁ and X ₁ is lower
fall back	+ human X change position into X ₁ and X ₁ is back
fall down ¹	{ + human X change state into X ₁ and X ₁ is down — human X change form into X ₁ and X ₁ is down
fall down ²	— human — concrete X change state to X ₁ and X ₁ is — success
fall in ¹	— human + concrete X change form to X ₁ and X ₁ is down
fall in ²	+ human X change form into X ₁ and X ₁ is + form

²¹ О. Н. Селиверстова, цит. съч., с. 12.

fall in ³	— human X change state into X ₁ and X ₁ is — X
fall off ¹	— human X change state into X ₁ and X ₁ is lower
fall off ²	— human X change state into X ₁ and X ₁ is not good
fall out ¹	— human X change state into X ₁
fall out ²	+ human X change form to X ₁ and X ₁ is — form
fall over ¹	+ human + animate change position to X ₁ and X ₁ is down
fall over ²	— human — animate X change position to X ₁ and X ₁ is vertical
fall through	— human — animate X change state to X ₁ and X ₁ is — success

Така предложените компонентни дефиниции разкриват както семантиката на самите глаголи, така и семантичните разпространители на глагола. В компонентните дефиниции на субектните глаголи с основен елемент *fall* се забелязват следните особености:

1. Във всичките има указание за субекта на действието.

2. Във всичките съществува компонентът X change (state, position, form) into X₁.

3. Промяната, която се извършва, е свързана с нова форма, състояние или положение на субекта.

4. Указание за обекта не съществува. Действието е свързано само със субекта. Най-основното действие е промяна. Тъй като резултатът от тази промяна е ново състояние, положение или нова форма, произволното означаване се прави с X и X₁ за разлика от анализа на обектните глаголи, където обектът е означен с У.

5. Почти във всички случаи във втората част на дефиницията, след логическата константа and, съществува указание за различни обстоятелства, които са изразени с помощта на наречия. Тези наречия не винаги съвпадат с втората част на съответната лексема. Това още веднъж потвърждава единството и идиоматичността на значението на тези лексеми.

6. Изключение от тази закономерност правят само няколко глагола, при които втората част на дефиницията не е свързана с различни обстоятелства, а с различни признаци на субекта, които са резултат на основното действие — промяна, напр.: fall apart, свързано с минус форма X, fall in — плюс форма X₁, fall out² — минус форма X, fall off² — X₁ is not good. Като резултат на промяната може да се създаде ново състояние и да няма изобщо указание за конкретен резултат от промяната.²²

²² Вж. компонентните дефиниции на fall away², fall in¹, fall off¹ и др.

Обектни глаголи

При обектните глаголи глаголното действие, от една страна, характеризира субекта, а, от друга страна, е свързано с комплиментарни отношения към обект. „В значении обектните глаголове фиксируются не только семантические отношения с объектом, направленность на объект или охват последнего глагольным действием, но и сопутствующие ему семантические признаки: характер и направление перемещения объекта, способ его изменения, ракурс связи и степен (результат) охвата объекта действием, способ и среда протекания действия и т. п., которые расширяют семантическую избирательность глагола.“²³ Семантическата избирателност на обектните глаголи се определя не само от обекта, но и от субекта. Именно поради това трябва да се приеме като основен модел на смислови отношения не най-минималният модел V — O (действие — обект), тъй като той в много от случаите се явява недостатъчен, а моделът V — S — O (субект, действие, обект), който по-пълно обхваща случаите на смислови отношения при обектните глаголи.²⁴ Смисловата структура на обектните глаголи е широка, а броят на предметните имена, които са семантически съвместими с глагола, е много голям. Това се вижда ясно, ако се опитаме да определим системните средства за актуализиране на различните значения на глаголи със структурата fall + адвербиална частица или предлог.

Картината е следната:

<i>Глагол</i>	<i>Субект</i>	<i>Обект</i>
fall behind изоставам	runner, horse, company	rest of the field, rival
fall below спadam под	oil, water; wage, intake	point, level, figure, standard
fall for ¹ влюбвам се в	human beings	a thing, a person
fall for ² попадам под подавам се на	human beings	line of talk, argument
fall into ¹ деля се	lecture, article, subject	three sections, two parts
fall into ² изпадам в	living beings	a coma a deep sleep
fall on пада се	Easter, New Year's Day	Monday, weekend

²³ А. А. Уфимцева, цит. съч., с. 137.

²⁴ Вж. Уфимцева, цит. съч., с. 141.

fall on (upon) ¹ нападам	soldier, bandit, hungry, child	convoy, column, booty, plunder, food
fall on (upon) ² падам	expencc, cost, blame, burden, attack	living beings, concrete objects
fall on (upon) ³ падам	eye, gaze	things
fall ouside спадам извън	matter, question, item	one's province, field
fall to ¹ започвам да	living beings	asking, thinking, considering, quarrelling
fall to ² нападам с ентусназъм	guest, dinner, contestants, team	things
fall under спадам към	matter, question, item	heading, head
fall within спадам към	question, matter	one's province, competence, field, area of interest

Компонентни дефиниции на обектните глаголи

При опит да открием най-общите компоненти и техните отношения в семантическата структура на тези глаголи наблюдаваме следното:

fall behind	± animate X change position and X is behind ± animate Y
fall below	— animate X change position and X is below — animate Y
fall for ¹	+ human X change state and X is close to ± animate Y
fall for ²	+ human X change state and X is under Y
fall into ¹	— animate X change form and X is within X
fall into ²	+ animate X change state and X is in Y
fall on	— animate — concrete X change position and X is — animate — concrete
fall on/upon ¹	— animate X change position and X is on ± animate Y
fall on/upon ²	— animate X change position and X is on ± ani-

		mate Y	
fall on/upon ³	+	human X change position and X is on ± animate Y	
fall out (of)	+	animate X change position and X is out of — animate Y	
fall outside	—	animate — concrete X change position and X is outside — animate — concrete Y	
fall to ¹	+	animate X change position and X is characterized by Y	
fall to ²	+	animate X change position and X puts the beginning of an abstract action.	
fall under	—	animate X change position (is) within — animate + concrete Y	
fall within	—	animate X change position (is) within — animate — concrete Y	

Глаголът *fall to*, изглежда, трябва да се разглежда на границата между субектни и обектни глаголи. Това се вижда, ако се сравнят компонентните дефиниции на двата варианта на този глагол с другите обектни глаголи. Докато при другите обектни глаголи *У* е обект (конкретен, абстрактен, състояние на обект), в дефиницията на *fall to У* е друго действие. Разликата се проявява и на морфологично ниво — във всички компонентни дефиниции *У* (обектът) е съществително, докато в дефиницията на *fall to У* е отглаголно съществително. И тук се наблюдава обикновената закономерност — плюс конкретност в първия ЛСВ и плюс абстрактност във втория ЛСВ.

От така направения компонентен анализ можем да обобщим характера и съдържанието на семантичната структура на разглежданите обектни глаголи по следния начин.

1. Поради присъствието на основния елемент *fall* в структурата на тези глаголи те винаги имат като общ семантичен признак движение или промяна на обекта. Само в последните два глагола *fall under* и *fall within* би трябвало да се говори по-скоро за положение на обекта, отколкото за движение или промяна. Такива случаи, както и редица други могат да се обяснят с голямата подвижност на семантичната структура на глагола в английския език.²⁵ В тези два случая е взела връх семантиката на втория елемент от структурата на тези глаголи, докато семантичният признак — движение, промяна, — носител на който е първият елемент *fall*, е останал на заден план.

2. Тъй като това е група от обектни глаголи, общият семантичен признак — движение, промяна на обекта — е съотнесен във всички случаи спрямо обект. Това е и същността на обектните глаголи — да изразят действие, което освен в отношение

²⁵ По този въпрос вж. Ж. Молхова, Бюлетин за съпоставително изследване на български език с други езици, 4—5, 1977, с. 95.

със субекта влиза и в комплиментарни отношения с обект. Този обект непременно притежава признака предметност в най-широкия смисъл на тази дума, тъй като на морфологично ниво той се изразява със съществително име. Това изглежда е основна закономерност при определяне сферата на възможния обект на обектните глаголи. В подкрепа на този извод говори и анализът на *fall to*, направен по-горе. На морфологично ниво обектът на този глагол е изразен с отглаголно съществително.

3. Друга обща закономерност, която се открива в компонентните дефиниции на тези обектни глаголи, е, че посоката на движението или промяната на субекта извършени по отношение на обект са представени в съответната дефиниция чрез съответен предлог. Това е изразено във втората част на компонентната дефиниция, въведена с логическата константа *and*.

4. Характерно за обектните структури е, че обектът е синтактически изразен главно с предложно допълнение в повърхностната структура. От всичките глаголи, които са обект на настоящото изследване само два са с пряко допълнение в активен залог:

Platoon sergeants fell their men in on the barrack square.
The troops had been fallen out by the roadside.

5. Друга много характерна особеност на обектните структури с *fall* е, че предложното допълнение в повърхностната структура в много случаи не се избира от възможни семантични групи съществителни имена, както е случая с по-горе посочените 16 обектни глаголи, а с определено съществително, което е част от съставната структура на тези глаголи. Това явление не е непознато и за системата на българския език, напр.: *fall from power* — падам от власт. Този клас структури бихме могли условно да наречем еднообектни глаголи или глаголи с фиксиран обект.

Главните закономерности, които се наблюдават в компонентните дефиниции на двата основни семантични класа глаголи — субектни и обектни — са тясно свързани и с опозицията преходност/непреходност на глаголите, която се проявява в повърхностната структура. Семантическата и синтактичката преходност са различни явления. Субектните глаголи, които нямат връзка с обект, в синтактичен план са непреходни. В компонентните дефиниции на обектните глаголи съществува компонентът *У*. Това обуславя възможността на тези глаголи да бъдат преходни в синтактичен план. „... в семантически преходном, т. е. обектном глаголе, имеется указание на связь с семантическим объектом глагольного действия, независимо от того, выражена ли эта смысловая связь синтактически прямым, косвенным или предложным дополнением.“²⁶

²⁶ А. А. Уфимцева, цит. произв., стр. 125.

Английският език предлага редица случаи на несъвпадение на семантическа и синтактическа преходност/непреходност, напр.

a kite flies — to fly a kite
a ship sails — to sail a ship

това са група глаголи, които имат подбудително, каузативно значение. Подобно явление се наблюдава и при глаголите, които приемат родствени допълнения (cognate objects) — to live a long life, to laugh a hearty laugh. Тук се отнасят и така наречените „квази“-преходни глаголи в английски език, при които се наблюдава смесване на семантическа непреходност и синтактическа преходност: to ramble streets, to journey a land, to hop a garden и др. Случаи от този род говорят за голямото многообразие от отношения, които могат да бъдат изразени в резултат на несъвпадането на семантическа и синтактическа преходност/непреходност на глаголите. „Наличие в любом языке двух видов (семантической и синтаксической переходности/непереходности глаголов, их совмещение в одном случае и разхождение в другом создают бесконечные возможности выражения глаголами того многообразия отношений, которое существует в реальном мире/семантическая переходность/непереходность и в конкретной речевой ситуации/синтаксическая переходность/непереходность; одни отношения, различные их ракурсы как результат человеческого опыта закрепляются в системных значениях глагольных лексем (глубинные структуры), другие выражаются в поверхностных структурах“²⁷.

При разкриване на семантическата структура на разглежданите тук глаголи трябва непременно да се има предвид едно основно теоретично положение, а именно имплицитният характер на глаголните лексеми. „Глаголи как скрытые синтагмы представляют собой в лексико-семантической системе языка относительно реализованные, расчлененные знаки — минимальные сочетания семантически совместимых слов, являясь промежуточным, связующим звеном между виртуальными, нерасчлененными словами — комплексами и актуализованными речевыми знаками-предложениями.“²⁸ Степента на имплицитния характер на глаголните лексеми е различна, както в рамките на даден език, (различните структурни типове), така и в различните типове езици. Така например в характерните за английски език структури, които са предмет на настоящото изследване, съществува по-малка степен на имплицитност, отколкото в българските префигиранни глаголи, които в много случаи са техни съответствия. Това се наблюдава в случаи като

to fall in love — влюбвам се.

²⁷ А. А. Уфимцева, цит. произв., стр. 142.

²⁸ А. А. Уфимцева, цит. произв., стр. 119.

Еднообектни глаголи или обектни глаголи с фиксиран обект

Особено голямо разнообразие в двата езика по отношение степента на имплицитност на глаголните синтагми се наблюдава при така наречените еднообектни глаголи. При тях обекта, с който се съчетават, и в двата езика е изразен в повърхностната структура с предложно допълнение. Съществуват обаче случаи, когато на еднообектни глаголи в английски език, в които обектът е изразен с предложно допълнение, отговарят глаголи без допълнение в повърхностната структура на български език, напр.:

to fall in love	— влюбвам се
to fall into a decline	— залязвам
to fall into decay	— западам
to fall into line	— съгласявам се
to fall into disuse	— отпадам и др.

Тук веднага възниква въпросът, дали българските им съответствия са субектни глаголи. На пръв поглед имаме основание да смятаме, че е така. В българския език в синтактичен план глаголът е не само непреходен, но и без допълнение изобщо. При съпоставянето на такива структури в междуезиков план трябва преди всичко да се има пред вид, че те са скрити синтагми, които „в лексико-семантичния план на езика са относително реализирани“. Лексико-семантичното ниво е различно от нивото на виртуалните знаци и от нивото на тяхното действително реализиране в речта. То е свързващо между тези две нива. Само при едно подобно уточняване на лексико-семантичното ниво и определянето на глаголите като скрити синтагми, които в лексико-семантичен план са относително, а не абсолютно реализирани, разчленени знаци, имаме основание да твърдим, че еднообектни глаголи като: to fall in love, to fall into a decline, to fall into decay, to fall into line, to fall into disuse, to fall into pieces, to fall under somebody's spell и българските им съответствия: *влюбвам се, залязвам, западам, съгласявам се, отпадам, разпадам се, очарован съм*, са обектни глаголи. За разлика от субектните глаголи — от техните компонентни дефиниции, може да се види, че действието „падане“, чийто носител е елементът fall, е свързано с промяна в състоянието, формата или позицията на субекта, без той да влиза в допълнителни комплиментарни отношения с обект, при разглеждания тук подтип (еднообектни глаголи) в английския език обектът, с който глаголното действие е свързано, е фиксиран, нещо повече — той е част от глаголната синтагма на такъв глагол. Българските съответствия на тези еднообектни глаголи са винаги обектни глаголи. Обектът, с който основното глаголно действие влиза в отношение, може да бъде изразен по различен начин в

български език: чрез глаголна представка — раз-падам се, отпадам;²⁹ чрез включване на обекта на действието в лексематическата структура на глагола — в-любвам се (любов), залязвам (залез), очарован съм (чар) и др. Наред с тези средства, както може да се види от направената съпоставка, в много случаи в българските съответствия на английски еднообектни глаголи се открива възвратната форма на глагола; влюбвам се, разпадам се, съгласявам се. Това е още едно доказателство за обектния характер на тези структури.

Разглежданият материал предлага следните случаи на еднообектни глаголи:

Глагол

fall from grace
изгубвам благоволение
fall from power
падам от власт
fall from favour
изгубвам благоразположение
fall in love
влюбвам се
fall into decay
западам, разрушавам се
fall into a decline
залязвам
fall into depression
изпадам в депресия
fall into disgrace
изпадам в немилост
fall into disrepair
западам, разрушавам се
fall into disrepute
излагам се, създавам си
лоша репутация
fall into disuse
отпадам
fall into place
отговарям, на място съм
fall into line
приемам послушно,
съгласявам се
fall into step
влизам в крак

²⁹ Глаголната представка — раз- е носител на резултативно-тотално-дистрибутивен НД и имплицитно включва обекта pieces-части. Глаголната представка от- образува резултативно-абкурсивния НД. Чрез действието „падане“ се извежда извън дефиниционната област субектът на действието. Обектът „употреба“ е имплицитен в дадения случай.

fall on one's feet
 стъпвам на краката си,
 оправям се
 fall on one's face¹
 плюсвам се
 fall on one's face²
 пропадам, не успявам,
 претърпявам крах
 fall on/to one's knees
 коленича, падам на колене
 fall on/upon s. b.'s ears
 достигам
 fall on/upon evil days
 западам, изпадам в затруднение
 fall out of love
 разлюбвам
 fall to the ground
 пропадам
 fall to pieces
 разпадам се
 fall under s. b.'s spell
 очарован съм

Еднообектните глаголи са подклас на основния семантичен клас обектни глаголи. Спецификата на съставната структура на тези глаголи, а именно разнообразието в семантическата структура на задължителния компонент — фиксирания обект — усложнява картината в компонентните им дефиниции. Именно поради това установяването на закономерности и изработването на компонентни дефиниции се затруднява и усложнява. Наблюдението обаче показва, че могат да се установят някои общи закономерности. Характерен компонент, който задължително присъства в семантическата структура на тези глаголи, е елементът change (position, state, form). Този елемент е задължителен и за компонентните дефиниции на основните семантични класове — субектни и обектни глаголи:

субектни глаголи — $X \text{ change (state, position, form) into } X_1 \text{ and } X_1 \text{ is } Z$

обектни глаголи — $X \text{ change (state, position, form) and } Y \text{ is } Z_1 Y$. Задължителното противопоставяне на тази промяна, а именно: в субектните глаголи — $X \text{ change (position, state, form) into } X_1$ и в обектните глаголи — $X \text{ change (position, state, form) е}$ неутрализирано в подкласа еднообектни глаголи. Това се дължи на факта, че елементът (position, state, form), който е характерен за самия подклас еднообектни глаголи, защото присъства в компонентната дефиниция на всеки глагол от този подклас, не е основният елемент на тази компонентна дефиниция. Макар че еднообектните глаголи са изградени като подклас

именно на базата на семантичния компонент *change* (*position, state, form*), за отделните членове на този подклас този елемент е основен, но не е най-основният. Освен това само когато е в комбинация със семантиката на съществителното, което играе ролята на фиксиран обект в повърхностната структура, този компонент става основен в компонентните дефиниции на разглежданите тук глаголи.

При анализа на тези структури се забелязва още една закономерност, която е свързана със семантиката на фиксирания обект. Всичките съществителни с такава функция имат в компонентните си дефиниции компонентите \pm *concrete*, — *animate*. Нито едно от тези съществителни не съдържа в компонентната си дефиниция компонента $+$ *human*.³¹

Обектни глаголи с адвербиална частица и предлог

Съществува и друг, макар и по-малоброен структурен подклас обектни глаголи, при които *fall* е последван и от адвербиална частица, и от предлог. Изследваният материал предлага следните случаи:

<i>Глагол</i>	<i>Субект</i>	<i>Обект</i>
<i>fall away (to)</i> ¹ спускам се (към)	<i>field, meadow, garden</i>	<i>river, road</i>
<i>fall away (to)</i> ² спадам до	<i>things</i>	
<i>fall back on</i> прибягвам до, опирам се на	<i>living beings</i>	<i>mother, family; religion, pension, savings, similar plan</i>
<i>fall behind with</i> изоставям със, във	<i>living beings</i>	<i>payment, deliveries, quota</i>
<i>fall down on it,</i> <i>the job</i> пропадам, не успявам <i>fall in alongside</i> присъединявам се	<i>employee, workmen, contractor</i>	

³⁰ *Z* е обобщено представяне на компонента, който е или обстоятелство, или признак на субекта. *Z₁* е обобщено представяне на предлозите пред компонента *У* от дефинициите на обектните глаголи.

³¹ Съществителни, които означават части на тялото, се характеризират с — *animate* (частите на тялото сами за себе си не са одушевени предмети).

fall in with¹

срещам,

присъединявам се

fall in with²

human beings

scheme, arrangements, proposal, suggestion

подкрепям,

допада ми

fall out with

скарвам се със

Глаголите и в този подклас варират по отношение на степента на тяхната идиоматичност. Значението на някои от тях се схваща по-лесно от самото значение на отделните елементи, напр.: *fall away to* — „Beyond the garden, an area of woodland fell sharply away to the river bank; *fall behind with* — „He'd stopped deliveries, because I fell behind with the bill“.

Други са по-единни комбинации, при които не може да се разчита на значението на отделните елементи: *fall in with* — „He had been looking forward to falling in with Alec's request; *fall out with* — „He has a knack of falling out with his request.“

В някои случаи тези глаголи са структурно свързани със съответни субектни глаголи, от които се различават само с наличието на втория постфикс, който свързва действието на глагола с обект, напр.:

fall away (to) — спускам се, спускам се към,

fall away (to) — спадам, спадам до.

В други случаи те са свързани по форма и значение (чрез промяна на конфигурацията им) със съответни субектни глаголи:

fall back on — прибягвам до, опирам се на,

fall back — отдръпвам се

fall in alongside — присъединявам се,

fall in² — строявам се.

И още една особеност прави впечатление при семантичния анализ на тези структури. В някой случай като допълнително системно средство за актуализиране на значението може да се яви и определено обстоятелствено пояснение. От целия изследван материал могат да се посочат следните глаголи:

Глагол

Често срещано обстоятелствено пояснение, което допълнително актуализира значението му

fall in/into

head over heels, head first, headlong

падам случайно

fall into line with

tamely, abjectly

съгласявам се, приемам

fall out

thus, in this way, as arranged, as we had anticipated.

случва се, става

fall to with gusto, with enthusiasm
нападам, нахвърлям се.

Действието „падане“ в значенията на глаголи с основен елемент fall — падам

Лексико-семантичният анализ на тези глаголи няма да е пълен, ако не се направи опит да се проследи и анализира връзката на конкретното действие „падане“, носител на което е основният елемент в тези структури, и значенията на различните му комбинации с адвербиални частици и предлози. При анализа на материала се разкрива сложна и интересна картина на смислово-семантични връзки и отношения. В най-общ план тук трябва да се говори за различни степени на абстрактност на значенията на цялата комбинация и за различна степен на присъствие на семантичния елемент — действието „падане“. Тези два признака, на базата на които може да се проведе известно систематизиране, са много тясно свързани — различните степени на абстрактност с наличието или отсъствието на конкретното действие „падане“. При един опит за такова систематизиране се очертават следните случаи:

а) глаголи, които означават преминаване, „падане“ от една форма в друга;

б) глаголи, които означават преминаване, „падане“ от едно състояние в друго;

в) глаголи, които означават излизане, „падане“ навън от някакво състояние;

г) глаголи, чиито български еквиваленти съдържат съответната на *fall* лексема *падам* и при които действието „падане“ се схваща конкретно и в двата езика;

д) глаголи, в които действието „падане“ се схваща абстрактно и в двата езика и българските им съответствия съдържат съответната на *fall* лексема *падам*;

е) глаголи с общо значение на „не успявам“;

ж) глаголи, в семантичната структура на които е трудно да се открие наличието на действието „падане“.

Първите два подкласа глаголи (а, б) са свързани главно с комбинациите на *fall* + *in/into* третият подклас (в) е свързан със структури, които съдържат главно компонентите *fall* + *out*. Към първия подклас спадат глаголите:

*fall in with*¹ — 1. по-падам, срещам; 2. при-съединявам се
*fall in with*² — до-пада ми, подкрепям
fall in alongside — при-съединявам се
fall into — дяля се

Както може да се види от горепосочените примери, „падането“ в новата форма може да стане или чрез съединяване —

fall in with^{1,2}; fall in alongside/beside, или чрез делене — fall into parts.

Основното значение на комбинацията на елементите fall in/into е образуване, „падане“ в някаква форма. Възможната употреба на допълнителния компонент with — със означава, че това образуване на нова форма става чрез свързване, съединяване. He fell in with a party of Nomads encamped by a water-hole; I crossed into Assam and fell in with our forces in Imphal. Значението на същата комбинация fall in with може да има и по-висока степен на абстрактност, напр.: He believed he had been looking forward to falling in with his request. Докато при първия случай комбинацията означава образуване на нова форма чрез присъединяване на материални неща, във втория случай става дума пак за единство на нова форма, но във сферата на мисълта. Основното значение на комбинацията — действие, което довежда до нова форма, е запазено и в двата случая.

Основното значение на комбинацията fall in alongside (beside) е също „падане“, влизане в някаква форма чрез присъединяване: Onlookers left the pavement and fell in alongside the marching demonstrators. Компонентите fall in са носители на значението „влизам, падам“ в някаква форма, а вторият постфикс е носител на значението за присъединяване. В българския език значението за присъединяване се открива и в представките *при-*, и в основния глагол *съединявам*.

Висока степен на идиоматичност се съдържа в комбинацията fall into — *деля се*. Семантичният елемент разделяне, който е основният елемент на цялата комбинация, не се съдържа поотделно в основната семантика на съставлящите компоненти: fall и into. Той се сигнализира от два фактора: способност на комбинацията fall into да изразява „влизане, падане в някаква форма“, от една страна, и, от друга страна, самия контекст, при който е възможна промяна на цяло в отделните му компоненти:

The present talk falls into two parts —
Настоящият разговор се дели на три части.

Тази промяна се сигнализира от компонента fall, а принадлежността на отделните компоненти към цялото — от втория компонент into.

Към втория подклас (б) спадат глаголите:

fall into ² (a coma, a trance)	из-падам в
fall in love	влюбвам се в
fall into decay	за-падам
fall into depression	из-падам в депресия
fall into disgrace	из-падам в немилост
fall into disrepute	про-падам
fall into s. b.'s hands	по-падам в нечии ръце
fall into disuse	от-падам

Третото, най-общо значение на структурата *fall in/into* е влизам, „падам“ в състояние на... В това си значение тя се съчетава със съществителни от семантичния клас, означаващ определено състояние на организма, като *coma*, *deep sleep*, а *hipnotic state*, а *trance*. При редица глаголи обаче новото състояние е обикновено определено от именната част след предлога *into* — *fall into a depression* — изпадам в депресия. Това са еднообектни глаголи, които са разгледани по-горе (стр. 396—397). Самият основен елемент *fall* — падам, обикновено изразява влизане, „падане“, насоченост към това ново състояние. В българския език тази функция се изпълнява от глаголни представки, които в повечето случаи определят различни начини на глаголното действие, напр.:

- fall into a decay* — за-падам (а)
- fall into a decline* — за-падам (б)
- fall into disrepute* — про-падам (в)
- fall into disuse* — от-падам (г)

Представката *за* — в западам, (разрушавам се) (а) и в западам, (заялзвам) (б) е носител на ингресивен начин на действие — поставям начало на действието падане³²:

- fall into decay* — за-падам (влизам, „падам“ в състояние на разруха)
- fall into a decline* — за-падам (влизам, „падам“ в състояние на залез).

Представката *про-* в пропадам (създавам си лоша репутация) (в) изразява общорезултативен начин на глаголното действие. Представката *от-* в от-падам (г) придава резултативно-абкурсивен начин на глаголното действие „извеждам извън дефиниционната област субекта или обекта на действието“³³ — *fall into disuse* — от-падам, (влизам, „падам“ в състояние на неупотреба).

Съществуват и случаи, при които в английския език тази насоченост към новото състояние се определя от глагола и предлога, а в българския език основният глагол означава състоянието, а представката — насоченост към това ново, определено от глаголната основа състояние, напр.: *fall in love* — в-любвам се. Представката *в-* образува ефективен начин на действие.³⁴

При анализа на материала се вижда, че и в българския език езиковото състояние може да бъде определено, или по-точно казано — доопределено от предложното допълнение. В следните два случая семантиката на глаголната представка *из-* е доуточнена от предложните допълнения:

³² К. Иванова, Начини на глаголното действие в съвременния български език, БАН, С., 1974, с. 94.

³³ Пак там, с. 106.

³⁴ К. Иванова, цит. съч., БАН, С., 1974, с. 46.

fall into depression — из-падам в депресия

fall into disgrace — из-падам в позор.

В повечето случаи обаче самата глаголна представка като средство за образуване на различни начини на глаголното действие е достатъчно силна в комбинация с основния глагол и употребата на съществително не е необходима:

fall into decay — за-падам

fall into decline — за-падам

fall into disrepute — про-падам

fall into disuse — от-падам.

Редица структури изразяват конкретното действие падане — падам надолу по силата на земното притегляне:

fall out of (nest, cot, window)	падам от
fall over ¹ (after slipping or tripping)	падам, препъвам се
fall over ² (of an object from an upright to a horizontal position)	падам, гътвам се
fall down (building, tent, old man, cripple)	падам, събарям се
fall overboard (from the deck of a ship, vessel, into the water)	падам, прехвърлям се през
fall off ¹ (orders, exports, income)	с-падам.

Както може да се види от приведените примери, конкретното действие „падане“, което в българския език може да се изрази само с глагол — *падам*, в английския език поради особеностите на системата на езика може да се изрази с редица структури от разглеждания в настоящото изследване тип, напр.: fall out of, fall down, fall overboard, fall over. В тези съответствия с основен елемент fall се изразяват или допълнителни признаци, или обстоятелства, свързани с действието падане, напр.: fall over¹ — падам (като се препъвам), fall overboard — падам (от плавателен съд във водата), fall out of — падам (от гнездо, креватче, прозорец), или пък специализирани категориални признаци на субекта, напр.: fall over² — падам (за предмет от вертикално в хоризонтално положение), fall down¹ — падам (за сгради, палатка, старец, инвалид), fall off — падам (експорт, доход, посещения). В българския език на тези глаголи отговаря или само глаголят *падам* (също и префигурираният глагол *спадам*), или свършено други лексеми, като: fall over¹ — падам, *препъвам се*, fall over² — падам, *гътвам се*, fall down¹ — падам, *събарям се*, fall overboard — падам, *прехвърлям се през*.

Дори когато трябва да се изрази действието „падане“ в конкретния му смисъл — насоченост към земята по силата на земното притегляне, без допълнителни признаци или обстоятелства, свързани с това действие, в английския език е възможно да се употребят допълнително адвербиалната частица *down* — надолу, докато в българския език посоката надолу е по-точно включена в семантиката на глагола *падам* и допълнително конкретизиране на това действие се среща по-рядко в българското съответствие на английския глагол *fall down* — падам. Възможността от такова уточняване в английския език още веднъж показва, че глаголят *fall* е с много широка понятийна основа.

Много структури с основен глагол *fall* означават действие, което включва действието „падане“ в семантичната си структура, но в по-абстрактен смисъл. Тази абстрактност съществува в различна степен в различните структури с *fall*. В някои случаи една и съща структура може да бъде свързана с конкретното действие „падане“ — *fall down*¹ — падам, събарям се (сграда, скеле, старец), и с по-абстрактен смисъл на действието „падане“ — *fall down*² — пропадам (план, политика, начин на действие). Това фактически са два лексико-семантични варианта на глагола *fall down*. В такива случаи на втория ЛСВ, когато действието се съдържа в по-абстрактен смисъл, в българския език обикновено, но не винаги отговарят префигирирани глаголи с основен глагол *падам*:

1. <i>fall under</i>
(<i>matter, question, item</i>)	по-падам под, с-падам към (под)
2. <i>fall within</i>
(<i>question, matter</i>)	по-падам, влизам в
3. <i>fall below</i>
(<i>oil, water, wage</i>)	падам под, с-падам
4. <i>fall down</i>
(<i>argument, case; policy, approach</i>)	про-падам, не успявам
5. <i>fall away (to)</i>
(<i>demand, supply, production, output</i>)	с-падам
6. <i>fall to pieces</i>	раз-падам се
7. <i>fall off</i>
(<i>standard, quality, service, catering</i>)	за-падам
8. <i>fall for (in a big way)</i>	до-пада ми, падам си по
9. <i>fall under s. b.'s spell</i>	из-падам под, по-падам под (обаянието)
10. <i>fall to s. b.'s lot to do s. th.</i>	пада ми се (честта да)

Както може да се види от горните примери, както английските глаголи с основен елемент fall плюс постфикс, така и българските префигирани глаголи с основен елемент „падам“ са свързани с действието „падане“ в абстрактен смисъл.

В следните случаи английските глаголи са свързани с идеята за „падане“, а българските им съответствия — префигирани глаголи — са свързани не с идеята за „падане“, а с друга особеност на съответното действие:

fall away	— отделяне от чрез падане
с-пускам се	— отделяне от чрез пускане надолу
fall back	— отделяне от чрез падане назад
от-стъпвам	— отделяне от чрез стъпване
fall behind	— отделяне от чрез падане зад
из-оставям	— отделяне от чрез оставане

В структури с fall on урон действието падане също се открива в по-абстрактен смисъл. На тях обикновено отговарят български глаголи, в които в повечето случаи глаголната основа е от глагола „падам“, напр.:

fall on/урон ¹	— на-падам
fall on/урон ²	— по-падам (поглед, взор, очи)
fall on/урон ³	— падам (обвинение, тежест)
fall on	— пада се на (Нова година, рожден ден)

Комбинацията fall on може да отговаря или само на българския глагол падам:

The full cost of the wedding fell on me.

Всичките разходи от сватбата паднаха на мен,

или на възвратната форма на глагола падам:

His birthday falls on a Sunday this year.

Рожденият му ден се пада в неделя тази година,

или на префигирани глаголи — нападам, попадам. Тук можем да споменем и безличните глаголи it fell on — пада се на... да, които могат да се разглеждат семантически и синтактически като еквивалентни структури: основни глаголи fall — падам в безлична форма + съответни предлози on — на + еднаква синтактична особеност — инфинитивна и да — форма на следващите глаголи:

It fell upon me to open the exhibition.

Падна се на мен да открия изложбата.

Не по-малка степен на абстрактност съществува и при структури с основни компоненти fall и to. И двете значения на глагола fall са свързани с действието „започване“, което съответно е диференцирано по начин на действие. Първото зна-

чение на *fall to* е „започвам нещо“ (обикновено да ям, да работя, да се боря) с ентузиазъм и желание:

A meal had been prepared. I fell to with ravenous appetite.
Пригответиха ядене. Аз се нахвърлих с вълчи апетит.

Във второто си значение *fall to* също означава „започване на действие“ (обикновено мисловен процес — мислене, обмисляне, питане, учудване):

She fell to wondering again who her enemy might be
Тя отново почна да се чуди кой можеше да бъде нейният неприятел.

И в двата случая комбинацията *fall to* е свързана с действието „падане“ към (*to*), но в по-абстрактен смисъл: 1) започвам, „падам“ към ядене, борба, работа. 2) започвам, „падам“ към някакъв мисловен процес. Във втория случай действието „падане“ се свързва по-трудно с мисловен процес (освен в много абстрактен смисъл), отколкото в първия случай.

Съществуват редица структури, които се характеризират с много голяма степен на абстрактност. При тях конкретното действие „падане“ се открива по-трудно в семантичната им структура. Това може да се види в личната и безличната употреба на комбинацията *fall out* — случва се, става. Тази комбинация се характеризира с голяма идиоматичност. *Fall out* е синоним на *happen*, *occur* и може като него да се употребява и като личен, и като безличен глагол: *Everything fell out as we had planned. How did it fall out that the two men arrived to address the same meeting at the same time?*

С голяма абстрактност се характеризира *fall out (with)* съ значение на *quarrel*: *He had a knack of falling out with everyone. Did you and mother fall out?*

И в двата случая в по-висока степен на абстрактност може да се говори за наличие на признака промяна на състояние: 1) случва се; 2) спречквам се — преминавам от едно състояние в друго, и като се има пред вид основната семантика на *out* — навън, откриваме семантичната характеристика излизам, падам от някакво състояние. Същият семантичен анализ може да се приложи и към следните конструкции, в които именната част след предлога е фиксирана³⁵: *fall out of love* — разлюбвам, *fall out of habit* — отвиквам. Другото абстрактно значение на *fall out* — разпускам, разпръсквам (антоним на *fall in* — строявам) е изградено на признака — преминавам от една форма в друга: *At the end of the drill parade the battalion fell out. The troops had been fallen out by the roadside.*

Трудно се открива действието падане и в семантичната

³⁵ Вж. с. 22—23.

структура на глагола fall on — опирам се, прибягвам до: And if the scheme didn't work there was always the Home Secretary's plan to fall back.

Общозвестно е, че успехът е свързан с посока напред и нагоре. Основна семантична черта на глаголите fall — падам с посока обикновено надолу. Поради това много често структури с основен елемент fall, последван от адвербиална частица или предлог, имат общо значение на *не успявам*:

fall down	— про-падам
fall down on	— про-падам, провалям се
fall behind with	— из-оставам
fall down on it/the job	— про-падам, провалям се
fall through	— про-падам, провалям се

ИЗВОДИ

1. Fall и съответният български глагол *падам* са с широка понятийна основа и могат да бъдат основни компоненти в редица глаголи в английския и българския език.

2. Поради различията в системите на двата езика тези глаголи могат да се оформят лексематически по различен начин: в английския език това са глаголи от модела fall + адвербиална частица/предлог. В повечето случаи на тях в българския език отговарят префигурирани глаголи, които най-често изразяват различни начини на глаголно действие.

3. На семантична база глаголите от разглеждания модел могат да се делят на субектни и обектни.

4. Макар че в основния си ЛСВ fall е субектен, глаголите, в състава на които той влиза, могат да бъдат със субектна и обектна насоченост.

5. В компонентните дефиниции на субектните глаголи се откриват следните постоянни компоненти: \pm human X change (state, position, form) into X₁, а в компонентните дефиниции на обектите — \pm human X change (state, position, form) into Y.

5. Много често значенията на тези глаголи са изградени върху промяна на конфигуративните им признаци — при различните глаголи и техните ЛСВ съществува различна степен на присъствие на конкретното действие „падане“, носител на което е основният елемент.

7. В българския език много често, но не винаги носител на тези различни степени на присъствие на конкретното действие „падане“ може да бъде съответният български глагол *падам*.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ С FALL + АДВЕРБИАЛЬНАЯ ЧАСТИЦА/ПРЕДЛОГ И ИХ СООТВЕТСТВИЯ В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

София Дякова

Резюме

В настоящей работе рассматриваются структурно-семантические особенности фразеологических глаголов модели fall + адвербиальная частица/предлог и их болгарские соответствия. Анализ проводится на лексико-семантическом и морфологическом уровне по следующему плану:

1. Морфологический статут.
2. Семантический анализ.

На базе ряда особенностей эти структуры рассматриваются как сложные слова. Семантически они делятся на два основных класса — 1) субъектные, в которых лексическое значение определяется лексическими связями с субъектом, и 2) объектные, в которых лексическое значение связано как с субъектом, так и с объектом действия. Компонентный анализ каждого члена этих двух классов показывают, что существуют некоторые постоянные семантические особенности для каждого класса, соответственно — субъектные и объектные глаголы: субъектные — \pm human X change (state, position, form) into X₁, объектные — \pm human X change (state, position, form) into Y

Во второй части семантического анализа делается попытка выявить присутствие действия „деление“ в семантической структуре этих глаголов и их болгарских соответствий .

STRUCTURAL-SEMANTIC PATTERNS WITH FALL + ADVERBIAL PARTICLES/PREPOSITIONS AND THEIR BULGARIAN EQUIVALENTS

Sonya Dyakova

S u m m a r y

The paper deals with the structural-semantic and morphological characteristics of phrasal verbs of the pattern fall + adverbial particle/preposition and their Bulgarian equivalents. The analysis is carried out at lexico-semantic and morphological levels in the following plan:

1. Morphological status.
2. Semantic analysis.

On the basis of a number of features these structures are considered to be multi-word verbs. Semantically they are divided into two main classes: subjective (субектни), in which the lexical meaning is determined by lexical connections with logical subject, and objective (обектни), in which the lexical meaning is connected both with the logical subject and the logical object of the action. The componential analysis of each member of these classes shows that there are some constant semantic characteristics for each class, respectively the class of the subjective and the class of the objective verbs:

subjective — \pm human X change (state, position, form) into X₁
objective — \pm human X change (state, position, form) into Y.

The second part of the semantic analysis aims at finding out the presence of the action of „falling“ into the semantic structure of these verbs and their Bulgarian equivalents.

